

**T.C.
ANKARA UNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ (İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ)
ANABİLİM DALI**

AZERBAYCAN'DA ŞİİLİĞİN YAYILMA SÜRECİ

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan:

Shahı AHMADOV

Ankara-2005

T.C.
ANKARA UNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ (İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ)
ANABİLİM DALI

AZERBAYCAN'DA ŞİİLİĞİN YAYILMA SÜRECİ
(DOKTORA TEZİ)

Hazırlayan: Shahı AHMADOV

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Hasan ONAT

Tez Jürisi Üyeleri

<u>Adı ve Soyadı</u>	<u>İmzası</u>
Prof. Dr. Hasan Onat
Prof. Dr. Ahmet Akbulut
Prof. Dr. Sönmez Kutlu
Prof. Dr. Nahide Bozkurt
Doç. Dr. Osman Aydınlı

Tez Sınavı Tarihi 22 / 07 / 2005

ÖNSÖZ

İslam'ın Azerbaycan'da kabul edilmesinden sonra bölgede Şiilik ve onun gulat kolları ile başta Sünnilik olmak üzere çeşitli itikâdî ve siyasi İslam mezhepleri yayılmıştır. Şiiliğin Azerbaycan'da ortaya çıkışı ve yayılma süreci hakkında çok çeşitli ve çelişkili bilgiler bulunmaktadır.

Safevi hareketinin, Azerbaycan'da Şiiliğin yayılması hususunda önemli bir yeri olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla Safevîliğin kuruluşu, gelişmesi ve daha sonra Şiilikle bütünleşerek Azerbaycan'da resmi bir mezhep haline gelmesi de dikkat çekmektedir.

Azerbaycan'da Şiiliğin yayılması konusunda çalışmaların yok denecek kadar az olması ve Safevîler'in Şiiliği konusundaki bilgi boşluğunu hedef alarak **Azerbaycan'da Şiiliğin Yayılma Süreci**'ni doktora tez konusu olarak araştırmak istedik.

Azerbaycan'da Şiiliğin yayılmasında önemli katkısı olan bir tarikatın analiz edilmesi, Azerbaycan Türkleri'nin mezhebi durumları ve bölgede Şiiliğin gelişimi, İslam Mezhepleri Tarihi açısından aydınlatılmaya çalışılacaktır.

Şiiliğe getirilen yeni bakış açılarının ve Safevîliğin zamanla aslından ayrılarak farklı bir yapıya dönüşmesi sebebiyle karşı karşıya kalınan problemlerin çözümüne de katkı sağlayacağını ümit ediyoruz.

Azerbaycan'da Şiiliğin yayılma sürecini ele almadan önce, erken dönemle ilgili bölgedeki mezhebi durumu ile şehirlerde ve kırsal kesimde taraftar kitlesini ve İslam düşüncesine olan katkılarını, şahıslar ve olaylar üzerinde derinleşmenin yanı sıra objektiflik ilkesini de dikkate alarak açıklığa kavuşturmaya çalışacağız.

Bu araştırmayı gerçekleştirmem konusunda beni teşvik ederek hiç bir konuda yardımlarını esirgemeyen değerli Hocam Prof. Dr. Hasan Onat Bey'e, ayrıca tezimin okunması, gerekli düzeltmelerin yapılması noktasında yapıcı

ve eğitici katkılarda bulunan sayın Hocam Prof. Dr. Sönmez Kutlu Bey'e, Bakü'de kaynak konusunda yardımlarını esirgemeyen sayın Tefvik Muallim'e ve çalışmamda emeği geçen her kese en derin teşekkürlerimi arz ederim.

Shahı Ahmadov

Ankara 2005

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
İÇİNDEKİLER.....	III
KISALTMALAR.....	VIII
GİRİŞ	1
1.Kaynaklar.....	1
1.1. Azerbaycan'la İlgili Eserler	1
1.2. Safevîlikle İlgili Eserler.....	2
1.3. Çağdaş Araştırmalar.....	6
2. Araştırmanın Metodu	7
I. BÖLÜM.....	10
SAFEVÎ DEVLETİ'NİN DOĞUŞUNA KADAR AZERBAYCAN	10
1-Coğrafi Durum.....	10
2- Siyasi Durum.....	12
2.1. Halifeler Dönemi	12
2.2. Emeviler Dönemi	12
2.3. Abbasiler Dönemi	13
2.3.1. Saciler.....	13
2.3.2. Salariler	14
2.3.3. Revvadiler	14
2.3.4. Şeddadiler	15
2.3.5. Şirvanşahlar	15
2.3.6. Azerbaycan Atabeyler Devleti (1136-1225).....	16
2.4. Abbasiler'den Sonraki Dönem.....	16
2.4.1.Moğollar Dönemi	16
2.4.2. Karakoyunlular	17
2.4.3. Akkoyunlular	18
3- Kültürel-Etnik Durum.....	18
4. Dinî-Mezhebî Durum	21
4.1. Haricilik.....	22
4.2. Hurremiyye veya Babekiyye Hareketi	23

4.3. Mutezile	25
4.4. Hanefilik.....	25
4.5. Hadis Taraftarları	26
4.5.1. Şafilik	26
4.5.2. Hanbelilik.....	26
4.6. Şîlik	27
4.6.1. Hülagüler ve Gazan Hanın Şîliğe Meyletmesi.....	27
4.6.2. Olcaytu'nun Şîliği Kabul Etmesi	29
4.7. Azerbaycan'da İslam Tarikatleri ve Temsilcileri	30
4.7.1. Sühreverdiyye veya İşrakıyyûn	30
4.7.2. Halvetiyye	31
4.7.3. Ahilik.....	33
4.7.4. Hurufiyye	34
4.7.5. Ehl-i Hak	36
4.7.6. Nakşibendiyye	36
4.7.7. Gülşeniyye	37
4.8. Azerbaycan'da Dinî-Mezhebî Durumun Aydınlatılmasında Türbe, Zaviye ve Hangahlar Rolü	38
4.8.1. Bibi-Heybet.....	39
4.8.2. Pir Hüseyin Babakûhi.....	40
4.8.3. Sultan Baba Piri	40
4.8.4. Şeyh Baba Yakub	41
4.8.5. Şeyh Zahid Gilanî	41
4.8.6. Şih / Şeyh Baba Piri.....	42
4.8.7. Şeyh Tahir el-Hüda Medekani veya Pîr-i Merdekan	42
4.8.8. Şeyh Dursun Türbesi.....	43
4.8.9. Baba Samit	43
4.8.10. Dede Güneş Piri.....	44
4.8.11. Ağbil Türbeleri-Şeyh Mezyed.....	44
II. BÖLÜM.....	46
AZERBAYCAN'IN ŞİİLEŞME SÜRECİNDE ERDEBİL TEKKESİ VE ROLÜ	46

1. Erdebil Tekkesinin Tarihçesi.....	46
1.1. Ebu İshak Şeyh Safiyuddin Erdebîlî (h.734 / m.1334)	46
1.2. Şeyh Sadreddin Erdebîlî (h.795/m.1393).....	47
1.3. Ebu'l-Hasen Alâüddin Hâce Ali b. Sadreddin Mûsâ Erdebîlî (h.832 / m.1427).....	48
1.4. Şeyh İbrahim (h.850/m.1447)	48
1.5. Şeyh Cüneyd (h.864/m.1460)	49
1.6. Şeyh Haydar (h.893/m.1488)	49
1.7. Sultan Ali (h.899/m.1494)	50
2. Erdebil Tekkesinin İşleyişi	50
2.1. Pir veya Şeyh	51
2.2. Mürşid ve Mürit.....	51
2.3. Dede veya Lala.....	51
2.4. Zikir ve Semâ	52
2.5. Halife, Halifetü'l-Hülefa ve Vekil	52
3. Erdebil Tekkesinin Şiileşmesi.....	53
4. Erdebil Tekkesinin Siyasallaşması.....	59
4. 1. Tarikat Devletinin Temellerinin Atılması / Şeyh Cüneyd	59
4.2. Güç İlişkileri Açısından Erdebil Tekkesi / Akkoyunlular	63
4.2.1. Siyasi Çıkar	63
4.2.2. Dinî-Mezhebî Çıkar.....	64
5. Tarikat Devletinin Örgütlenmesi / Şeyh Haydar	66
5.1.Kızılbaşlık	66
5.2. Kızılbaş Kabileleri	71
6- Erdebil Tekkesinin Son Yılları.....	72
III. BÖLÜM.....	74
SAFEVİ DEVLETİ VE AZERBEYCAN'DA ŞİİLİĞİN YAYILMASI.....	74
1. Safevî Devleti.....	74
1.1. Safevî Devletinin Politik ve Sosyal Arka Planı	74
1.2. Safevî Devletinin Dini ve İdeolojik Arka Planı	76
1.3. Şah İsmail'in Safevî Devletinin Kurulmasındaki Rolü	77
1.3.1. Şah İsmail Hatai'nin Hayatı	78

1.3.2. Şairliği.....	79
1.3.3. Ölümü	80
2. Azerbaycan'da Safevî Yönetimi	80
2.1. Şamahi'nin Alınması	80
2.2. Bakü'nün Alınması.....	82
2.3. Nahçıvan'ın Alınması.....	82
3. Safevîler'in Şiîliği Devletin Resmi Mezhebi Olarak Kabul Etmesi.....	83
4. Şah İsmail ve Yavuz Sultan Selim Çekişmesi.....	86
4.1. Dîni-Mezhebî Neden.....	86
4.2. Siyasi-Ekonomik Neden	89
4.3. Dış Ülkelerin Tahrikleri.....	92
5. Şiî-Safevî Propagandası ve Azerbaycan'da Şiîleştirme Faaliyetleri ..	93
5.1. Safevî Propagandasının Dini ve İdeolojik Muhtevası	93
5.2. Sosyo-Kültürel ve Etnik Açısından Safevî Propagandasının Hedef Kitlesi.....	98
5.3. Azerbaycan'ın Şiîleşmesinde Rol Oynayan Alimler.....	102
5.3.1. Şeyh Nureddin Ali b. Abdi'l-Âl Âmilî Karakî.....	103
5.3.2. Şeyh Abdilâli b. Ali.....	104
5.3.3. Ğiyaseddin Mansur b. Sadri'l-Hükemâ.....	104
5.3.4. Zeyneddin Âmilî Zeyneddin b. Ali b. Ahmed b. Muhammed Cemaleddin b. Takiyyiddin b. Salih.....	104
5.3.5. Şeyh Hüseyin Âmilî (Şeyh Hüseyin b. Abdissamed İzzeddin Cubbâi Amilî Harisî Hemedânî.....	104
5.3.6. Şeyh Bahâeddin Amilî.....	105
5.3.7. Mir Muhammed Bakır b. Şemseddin Damad.....	105
5.3.8. Mir Ebu'l-Kasîm Sadreddin Musevî Mir Fenderski.....	105
5.3.9. Muhammed b. İbrahim b. Yahya Sadreddin Şîrâzi.....	106
5.3.10. Muhammed Tâkî Meclisî	106
5.3.11. Muhammed Murtaza Kaşânî.....	106
5.3.12. Muhammed Bakîr Meclîsî.....	106
5.4. Safevî Propagandasının Bölgesel Etkileri	107
5.5. Safevî Propagandasının Azerbaycan'daki Sonuçları.....	108

5.5.1. Sosyo-Politik Sonuçları / Halk Hareketleri ve İsyanlar	108
5.5.1.1. Yezidi Kürtlerinin İsyanı.....	108
5.5.1.2. Muşâşâ İsyanı	109
5.5.1.3. Şirvan'da İsyanlar.....	110
5.5.2. Etnik-Kültürel Sonuçları / Türklük Faktörü.....	112
5.5.3. Dînî-Mezhebî Sonuçları / Kızılbaşlık Farklılaşması	113
SONUÇ	117
EKLER.....	120
KAYNAKÇA	131

KISALTMALAR

a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
C	: Cilt
ev.	:eviren
DİA	: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed.	: edit eden veya edenler
Eİ	: Enciclopedia İslamica (İngilizce II. Basım)
MEBİA	: Milli Eđitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
JAOS	: Journal of American Oriental Society
Neşr.	: Neşreden
Nr.	: Numara
Or.	: Oriental
Thk.	: Tahkik eden
Trz.	: tarihsiz
Yay.	: yayınlayan
v.	: varak
vd.	: ve devamı
UŞİHS	: Uluslararası Şah İsmail Hatâi Sempozyumu

GİRİŞ

1.Kaynaklar

Herhangi bir konuyu araştırarak önemli bulgular elde etmek o konu hakkında mevcut olan kaynaklara ulaşılmasına bağlıdır. Özellikle İslam Mezhepleri Tarihi alanında yapılan çalışmalarda da, bir mezhebin doğuşunu, temsilcilerini, görüşlerini ve yayılışını ana hatlarıyla ortaya koyabilmek ve bu konuda sağlıklı bilgilere ulaşabilmek için esas alınan kaynakların bir değerlendirmesinin yapılması, diğer alanlara kıyasla, daha büyük önem taşımaktadır.¹

Azerbaycan'da Şiîliğin Yayılma Süreci konusunu sağlıklı bir şekilde tedkik edebilmek için bu konudaki temel kaynakların incelenmesi gerekmektedir. Bu yüzden bölgede, Safevî öncesi Azerbaycan'daki dîni-mezhebî, fikrî hareketleri, Safevîliğin ortaya çıkışı ve Şiîliğin yayılmasındaki etkileri konumuzu ilgilendiren hareketleri ve görüşleri, genel tarih, İslam tarihi, mezhepler tarihi, tabakat, ensab kitapları, coğrafya ve edebiyat eserleri yoluyla incelemeye çalışacağız.

1.1. Azerbaycan'la İlgili Eserler

Azerbaycan tarihi hakkında bilgileri, genel olarak İslam tarihi eserlerinden elde ediyoruz. Özellikle Taberi,² Belazûri,³ Yakubi⁴ ve Yâkut el-Hamevi⁵ gibi tarihçiler Azerbaycan hakkında geniş bilgiler vermişlerdir. Bu kaynaklarda Azerbaycan'ın İslamlaşma süreci anlatılmış, bölgedeki olaylardan bahsedilmiştir. Bu eserler hakkında ayrıntılı bilgiler vermeye gerek

¹ Kutlu Sönmez, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara 2000, s.1

² Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, (310-932), *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*, thk. M.Ebû'l-Fazl İbrâhîm, Beyrut trz. s.123.

³ el-Belâzûri, Ahmed b. Yahya b. Cabir (284-892), *Fütûhu'l-Büldan*, çev. Mustafa Fayda, Ankara 1987, s.114.

⁴ el-Yakûbi, Ahmed b. Ebî Yakub b. Cafer (292-904), *et-Tarih*, Beyrut 1960, s.234.

⁵ Yâkut el-Hamevi, Ebû Abdullah Yâkut b. Abdullah er-Rûmi (626-1228), *Mu'cemu'l-Buldân*. Leibzig 1870, s.456.

görmüyoruz. Çünkü Azerbaycan'la ilgili yapılan çalışmalarda bunlar hakkında geniş bilgiler verilmiştir. Biz, bunların bir kaçının isimlerini zikretmekle yetiniyoruz.⁶

1.2.Safevîlikle İlgili Eserler

Safevîler'in tarihi, soyu, din anlayışlarıyla ilgili bilgileri daha çok Farsça yazılmış kaynaklar ihtiva etmektedir. Bununla birlikte Türkçe, Rusça ve diğer yabancı dillerde bir çok eserler ve araştırmalar mevcuttur.

1.2.1. Kara Mecmua. Bu eser Şeyh Safiyuddin Erdebîli'nin şiirleri, sözleri, öğütleri ve menkıbelerini içermektedir.⁷ Eserde Şeyh Safi'ye ait Türkçe, Gilekçe, Farsça şiirler, *Buyruk*, *Yol Ehline Kılavuz*, *Müzekki'n-Nüfus*, *Gönül* risaleleri ve *Safvetü's-Safa* yer almaktadır.

1.2.2. Safvetü's-Safa veya Mevahibu's-Seniyye fi Menakibi's-Safevîyye. Yazarı İbn Bezzaz lakablı, Derviş Tevekkül b. İsmail b. Hacı Erdebîli'dir. Safevîler'in soyu ile bağlı en eski eser olma özelliğine sahiptir.⁸ Şeyh Sadreddin'in isteği üzerine yazılan bu eser hakkında bir çok tartışmalar mevcuttur. Mirza Abbaslı bu eserin orijinalini elde ederek Safevî soyu ile ilgili tartışmalara bir anlamda nokta koymuştur.⁹

Ayrıca Moğol hükümdarı Argun zamanında Şirvanşah'ın durumuna ilişkin bilgiler mevcuttur. Evliyaların hayatından bahseden bu tasavvufî eserin

⁶ el-Kufî, Ahmet ibn A'sam, *Kitabü'l-Futuh*, çev. Ziya Bünyadov, Bakü 1995; İbnu'l-Esir, Ebû Hasan Alî b. Abdülkerîm, (630/1232), *el-Kamil fi't-Tarih*, Mısır 1965; İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Amr (774/1372), *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, I-XIV, Mısır, trz.; Abdu'r-Reşid el-Bakûvi, *Kitab-i Telhis el-Asar ve Acaib el-Melik el-Kahhar*, çev. Z. Bünyadov, Bakü 1992, Abbaskulağa, Bakıhanov, *Gülüstan-i İrem*, Bakü 1999; Ziya, Bünyadov, *Azerbaycan VII.-IX. Asırlarda*, Bakü 1989; *Azerbaycan Tarihi*, Heyet, I-VII, Bakü 1994; Aliyarlı, Süleyman, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü 1996; Naile Velihanlı, *Arab Hilafeti ve Azerbaycan*, Bakü 1993.

⁷ Erdebîli, Şeyh Safiyuddin, *Kara Mecmua*, önsöz ve izahlar İslam Karibli, çev. Mesiağa Mehemedi, Bakü 2004.

⁸ İbn Bezzaz, Tevekkül b. İsmail, *Safvetü's-Safa*, yayına hazırlayan Ahmed b. Kerim Tebrizi, Bombay: Lithographed edition, 1911; *Safvetü's-Safa* Kara Mecmua içinde de yayınlanmıştır.

⁹ Abbaslı, Mirza, "Safevîlerin Kökenine Dair", Belleten XL, Ankara 1976, s.287-329.

yazmaları, Farsça metni ve Türkçe tercümesinin taş basması bulunmaktadır.¹⁰

Eserin diğ er bir nüshası mukaddime, 12 bab ve hatimed en oluş ur. Safevî hanedanının Alevî hanedanı olduğunu beyan etmek için Şah Tahmasb tarafından verilen emirle yeniden düzenlenerek ve onun ilaveleri ile yazılmış tır.

1.2.3. Futûhat-i Şâhi. Yazarı, Sadreddin Sultan İbrahim el-Emînî'dir. Eser, 1514 yılına kadar vukubulan hadiselerden bahsetmektedir¹¹

1.2.4. Tarih-i Şah İsmail Safevî. Yazarı bilinmemektedir. Bu eser Şah İsmail'in hayat hikayesidir. Eser, Şah İsmail'in dedeleri hakkında kısa bilgilerle başlamaktadır. Safevî devletinin kurucusu hakkında bilgilerle devam eder ve Şah Tahmasb'ın Tebriz'de tahta oturmasıyla son bulur. Eser tam olarak yayınlanmamıştır.¹²

1.2.5. Tarih-i Alem Aray-i Emîni. Yazarı Fazlullah b. Ruzbihan Hunci'dir. Eserde Safevîler'le ilgili önemli bilgiler bulunmaktadır. Özellikle Şeyhdar'ın düşüncelerini eleştiren bölümleri dikkat çekmektedir.¹³

1.2.6. Silsilatü'n-Nesebi Safevîyye. Müellifi Şeyh Hüseyin b. Şeyh Abdal Zahidi'dir.¹⁴ Şeyh Zahid Gilani'nin haleflerinden Şeyh Safi'nin yaşamı

¹⁰ Aşurbeyli, Sara, *Şirvanşahlar Devleti*, Bakü 1997, s.13.

¹¹ Bu eserin tam nüshası Tacikistan İlimler Akademisi Şark Yazmaları Fonunda bulunmaktadır. (Bkz., Mirzoyev, A.M. "Yeşyo Raz ob Avtore "Şaxaşax-Name", Problemi Voctokovedeniya, 1960, c.IV, s.141-144.)

¹² Şah İsmail'in 1499 yılında kadar olan yaşamı hakkında olan bölümler, Denison Ross tarafından İngilizce'ye tercüme edilerek yayınlanmıştır. (Bkz., Ross, E., Denison, "The Early Years of Shah Ismail", JRAS, London 1896, vol., 29, s. 249-340.)

¹³ Eseri V.F. Minorsky Farsça'dan İngilizce'ye çevirmiştir. (Bkz., Hunci, Fazlullah b. Ruzbihan, *Persia in A.D. 1478-1490: an Abridged Translation of Fadlullah b. Ruzbihan Khuncîs Târîki Âlem Âra-yi Emîni*. V. Minorsky. Londra. The Royal Asiatic Society of Great Britain and Iseland, 1957.) Daha sonra, T.A. Minorsky tarafından Rusça'ya tecüme edilmiştir. (Bkz., Hunci, Fazlullah b. Ruzbihan, *Tarih-i Alem Aray-i Emîni*, Editörler Z. B. Bünyadov ve O.A. Efendiyev, Bakü 1987.) Çalışmamızda Rusça neşrini kullandık.

hakkında önemli bilgilere sahiptir. Bu eserin Şah Süleyman zamanında yazıldığı görüşü ağır basmaktadır.¹⁵ Safevîler'in soykökü hakkında önemli bilgilere sahip bir eserdir.

1.2.7. Tekmiletü'l-Ahbar, Tarih-i Safevîyye ez Ağaz ta 978 Hicri Kameri. Yazarı Abdi Bey lakablı Ali Zeyne'l-Abidin Nevîdi'dir.¹⁶ Eser, dört bölümden oluşmaktadır. İslam sülalelerine ayrılan bölümde Şah İsmail ve Şah Tahmasb'ın hükümdarlık dönemi hakkında önemli bilgiler içermektedir. Eserde Safevî devletine tabi edildikten sonra Şirvan'ın durumu, Alhas Mirza isyanı, Abdullah Ustaçlı'nın Şirvan'da, Murhan Mirzan'ın ve Kasım Mirza'nın isyanlarına karşı nasıl mücadele ettiğini anlatmaktadır. Yazar hadiselerle Şîî taraftarı bir bakış tarzıyla yaklaşmaktadır.

1.2.8. Habibu's-Siyer fî Ahbar-i Efrad-i Beşer. Yazarı, Kiyaseddin Himameddin el-Hüseynî Handemir'dir.¹⁷ Genel tarih kitabı olan eser, insanlık tarihinin başlangıcından h.930 / m. 1524 yılına kadar olan dönemi ihtiva ediyor. Yazarın Şah İsmail'in muasırı olması, esere ayrı bir özellik katmaktadır. Safevî tarihi hakkında önemli kaynaklardan biridir. Eser dört ciltten oluşmaktadır. Üçüncü cildinin büyük bir kısmı Safevîler'in kimliği, soyu ve faaliyetleri hakkındadır.

1.2.9. Tarih-i Cihan Ara. Müellifi Ahmed b. Muhammed Gaffari Kazvîni'dir.¹⁸

1.2.10. Lubbu't-Tevârih. Yazarı Yahya b. Abdü'l-Latif Kazvîni'dir.¹⁹

¹⁴ Berlin, İranşehr 1334.

¹⁵ Mir Ahmedi, *Din ve Mezhep der Asri Safevî*, s.10.

¹⁶ Nevîdi, Şirazi, Hoca Zeyne'l-Abidin Ali (Abdi Bey), *Tekmiletü'l-Ahbar, Tarih-i Safeviyye ez Ağaz ta 978 Hicri Kameri*, mukaddime, tashih ve talikat Dr. Abdî'l-Hüseyn Nevaî, Tahran 1369.

¹⁷ Handemir, Kiyaseddin Himameddin el-Hüseynî, *Habibü's-Siyer fî Ahbar-i Efrad-i Beşer*. 4 cilt, Mukaddime Celaleddin Hemaî, thk. ve tashih Dr. Muhammed Debirsiyagi, Tahran 1333.

¹⁸ Kazvîni, Ahmed b. Muhammed Gaffari, *Tarih-i Cihan Ara*, editör M. Minuvî, Tehran 1953.

¹⁹ Kazvîni, Yahya İbn Abdu'l-Latif, *Lubbu't-Tevarih*, editör Celaleddin Tahrani, Tahran 1935.

1.2.11 Tarih-i Elçi-i Nizamşah. Müellifi Hürşah Burhan'dır. O Hindistan'da yaşamış ve orada Nizamşahlar sülalesinden olan Sultan Burhan'ın sarayında çalışmıştır. Daha sonra Safevî Şah'ı Tahmasb'ın sarayına sefir olarak gönderilmiştir. Eser yedi fasıldan oluşmaktadır. Altıncı bölüm Karakoyunlu, Akkoyunlu hükümdarlarına, Safevîler'in ilk iki şahına, Hazaryanı vilayetlerin hakimlerine ve Osmanlı sultanlarına ayrılmıştır.²⁰

1.2.12. Cevâhiru'l-Ahbar. Eser, Budak Kazvîni tarafından yazılmıştır. Eserin dünyadaki tek nüshası Sankt-Petersburgs Devlet Kütüphanesinde muhafaza edilmektedir. Eserdeki bilgilerden onun 1576 yılında tamamlandığı anlaşılmaktadır. İslam'dan önceki hükümdarlardan başlayarak II. İsmail'in tahta çıktığı dönemi içine almaktadır.

1.2.13. Ahsenü't-Tevârih. Azerbaycan tarihçisi Hasan Bey Rumlu'nun eseridir.²¹ Sonuncu cildi 1494-1578 yılına- Şah Muhammed Hudabende'nin tahta çıkışına kadar olan dönemi içeriyor. Eser daha çok Şah Tahmasb'ın hakimiyeti yıllarından ve Kızılbaşlar'ın devletin yüksek mevkîlerinde görevlere getirilmek için yaptıkları mücadelelerden, Azerbaycan'ın Güney vilayetlerinin hakimi Ulema Bey'in kıyamından, Şirvan beylerbeyi Alhas Mirza'nın ihanetinden, Sultan Süleyman'ın Azerbaycan üzerine olan dört seferinden bahsetmektedir. Eserde özellikle Azerbaycan'da vuku bulan halk isyanları, ayaklanmaları, 1571-1573 yıllarında Tebriz'deki sanatkarların ve şehir yoksullarının isyanı hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır.

1.2.14. Tarih-i Alem Aray-i Abbasi. Müellifi İsgender Bey Türkman Munşi'dir. Eser, Mukaddime, giriş ve iki bölümden oluşmaktadır.²² Giriş kısmında Safevîler'in soy kökeninden bahsedilmektedir.

²⁰ Eserin Şirvan ve Hazar etrafı vilayetlerin tarihine ait kısmı Schefer tarafından basılmıştır. (Bkz., Schefer, C., *Chertomatie Persane*, t, II, Paris 1885.)

²¹ *Chronicle of the Early Safawids Being the Ahsanu't-Tawarikh of Hasan-i Rumlu*. Vol. I-II, Persian text and English transl. by C.N. Seddon, Baroda 1931-1934.

²² Bu eser, İraç Afşar tarafından iki cilt halinde Tahran'da 1971 yılında, Dr. Muhammed İsmail Rizvanî tarafından Tahran'da 1377 yılında 3 cilt halinde yayınlanmıştır.

1.2.15. Alem Aray-i Safevî veya Alem Aray-i Şah İsmail. Yazarı bilinmeyen eser, Safevîler hakkında önemli bilgiler içermektedir. Özellikle Şah İsmail döneminin olaylarından bahsetmektedir.²³

1.2.16. Ez-Şeyh Safî tâ Şah Safî, ez Tarih-i Sultani. Müellifi S. Hüseyin Astarabadî'dir.²⁴ Daha çok *Tarih-i Sultani* olarak bilinmektedir. Eser, Şeyh Safiyuddin Erdebili'den Safevi şahı Şah Safî'ye kadar olan dönemi içine almaktadır. Müellif eserini Şah Sultan Hüseyin'e taktim etmiştir. İlk bölümde Hz. Adem, Hz. Muhammed, 14 masum ve evlatları hakkında bilgiler bulunmaktadır. İkinci bölümde Rum, Hind ve önceki milletler hakkında bilgi verir. Üçüncü bölüm ise Safevîler'in soy kökü ile başlamakta ve h.1125 / m. 1713 yılına kadar olan dönemi kapsamaktadır.

1.2.17. Tarih-i Şah İsmail ve Şah Tahmasb Safevî. Müellifi Habibu's-Siyer'in yazarı olan Handemir'in oğlu Emir Mahmut Handemir'dir.²⁵

1.2.18. Fevaidu's-Safeviyye. Yazarı Ebu'l-Hasan b. İbrahim Kazvîni'dir. Eser XIII.y.yılın başlarında yazılmıştır. Safevîler'in ictimai ve siyasi tarihi açısından değerli bir eserdir.²⁶

1.3. Çağdaş Araştırmalar

Safevîlikle ilgili İslam dünyası ve batı dünyasında çeşitli eserler yazılmıştır. Bunların bir çoğu taraflı çalışmalardır. Bu çalışmalardan bibliyografyada vereceğimiz için burada onları tek tek ele almayacağız. Sadece önemli gördüğümüz müstakil bir kaç çalışma ve makâleden bahsetmekle yetineceğiz. Bunların başında Oktay Efendiyef'in *Azerbaycan*

²³ Anonim, *Alem Aray-i Safevi veya Alem Aray-i Şah İsmail*, editör Yadullah Şükrü, Tahran 1971.

²⁴ Astarabâdî, Seyyid Hüseyin, *Ez-Şeyh Safî tâ Şah Safî, ez Tarih-i Sultani*, yayına hazırlayan Dr. Ehsan Eşragi, Tahran 1366.

²⁵ Eser, Dr. M.Ali Cerrâhi tarafından Tahran'da 1370 yılında yayınlanmıştır.

²⁶ Kazvîni, Ebu'l-Hasan b. İbrahim, *Fevaidu's-Safeviyye*, thk., Meryem Mir Ahmedî, t.y.y.

*Safevî Devleti*²⁷ adlı çalışması gelir. Faruk Sümer'in *Safevî Devletinin Kuruluşunda ve Gelişmesinde Anadolu Türkleri'nin Rolü*²⁸ adlı çalışması da Safevîlik üzerine yapılan kaydadeğer bir eserdir. Mirza Abbaslı'nın "Safevîlerin Kökenine Dair"²⁹ geniş hacimli makâlesi Safevîler'in soykökünü hakkında önemli bir araştırmadır. Safevî devrinde din ve mezhebin yönetimdeki rolünü aydınlatmak bakımından Meryem Mir Ahmedî'nin *Din ve Mezhep der Asri Safevî*³⁰ adlı eseri de önemli bir çalışmadır. Bununla birlikte, Ahmet Tacbahş'ın, *İran der Zamani Safevîyye*,³¹ Safevî Rahimzadei'nin, *Şerhi-i Cengha ve Tarih-i Zindegani-i Şah İsmail Safevî*,³² ve Nizameddin Mücir Şeybani'nin *Teşkil-i Şahenşahi-i Safevîyye*,³³ gibi eserleri de Safevîler dönemine ışık tutan çağdaş eserlerden bazılarıdır.

2. Araştırmanın Metodu

Mezhepler, fırkalar, tarikatlar -belli bir dönemin siyasi, iktisadi, sosyal ve kültürel şartları içerisinde ortaya çıkmış-siyasi/dinî yapılanmalardır. Mezheplerden her birisi din anlayışındaki farklılaşmaların kurumlaşması sonucu ortaya çıkan dinî nitelikli tezahürler olmakla beraber,³⁴ onların hiç birisinden dini bütün yönleriyle temsil ettiğini iddia edebilmek mümkün değildir. Mezhepler, dinle özdeşleştirilmeden ve içinde doğup geliştikleri ortamdan tecrit edilmeden ele alınmalıdır.³⁵ Buradan hareketle Azerbaycan'da

²⁷ Efendiyev, Oktay, *Obrazavaniye Azerbaydjanskoye Gosudarstva Safevidov v Naçale XVI veka*. Bakü, 1961. Aslı Rusça olan bu çalışma *Azerbaycan Safevi Devleti* adı ile 1993 yılında Bakü'de Azerbaycan Türkçesi'nde yayınlanmıştır.

²⁸ Sümer, Prof. Dr. Faruk, *Safevi Devletinin Kuruluşunda ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1992.

²⁹ Abbaslı, Mirza, "Safevîler'in Kökenine Dair", s.287-329.

³⁰ Mir Ahmedî, Meryem, *Din ve Mezhep der Asr-i Safevi*, Tahran 1363.

³¹ Ahmet, Tacbahş, *İran der Zamani Safeviyye*, Tebriz 1340.

³² Rahimzadei, Safevi, *Şerh-i Cengha ve Tarih-i Zindegani-i Şah İsmail Safevî*, Tahran 1341.

³³ Şeybani, Nizameddin Mücir, *Teşkil-i Şahenşahi-i Safeviyye*, Tahran 1346.

³⁴ Hasan Onat, "Din Anlayışımızın Bazı Kaynakları Üzerine Düşünceler", Türk Yurdu, XIII (1993), 75, s.48.

³⁵ Hizmetli, Sabri, "İtikâdi İslam Mezheplerinin Doğuşuna İctimaî Hadiselerin Tesiri Üzerine Bir Deneme", AÜİFD, XXVI (1983), s.653.

Şiîliğin yayılma süreci araştırılırken Safevî siyasi-dini hareketi Şiîlikle bütünleşerek Azerbaycan'da yayılma imkanı bulmuştur. *Azerbaycan'da Şiîliğin Yayılma Süreci* konusunun sağlıklı bir şekilde incelenebilmesi için öncelikle, konunun tarihi ve coğrafi bakımdan sınırlandırılması önemlidir.

Tarihi olarak, Safevî öncesi Azerbaycan'da genel bir durum incelenerek, özellikle dini-mezhebi durum tespit edilmeye çalışılacaktır. Safevîliğin tasavvufî bir harekitten siyasal bir harekete dönüşüm süreci içerisinde geçirdiği evreler, değişiklikler hakkında sağlıklı bilgi edinmeye çalışacağız. Safevî tarikatının kurucusu Şeyh Safiyuddin Erdebîli ile devam edeceğimiz çalışma Safevî Devletinin kurucusu Şah İsmail'in ölümüne (1524) kadar olan tarihi süreci kapsayacaktır.

“*Azerbaycan'da Şiîliğin Yayılma Süreci*” adlı tezimiz öncelikle coğrafi alanın tespitini zorunlu kılmaktadır. İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren önemli kültür merkezleri haline gelen büyük şehirlerde bu mezhebin nasıl ve niçin yayıldığını aydınlatmaya çalışacağız. Bununla birlikte önemli şahısların Safevîlik üzerindeki etkilerini de belirlemeye çalışacağız.

Araştırmamızda, “*fikirlerle-hadiselerin irtibatı*”³⁶ esas alınarak ve insan faktörünü sürekli göz önünde bulundurarak, Azerbaycan'da Şiîliğin yayılma süreci ve Erdebil bölgesinde Safevî düşüncesinin hangi şartlarda geliştiği, Şiîliğe dönüşümün başlangıcı ve yayıldığı, doğrulama ve yanlışlama güdülmeden, tam bir tarafsızlık anlayışı içerisinde tasviri bir metod kullanılacaktır.

Şahıslar üzerinde derinleşme ilkesine mümkün olduğu kadar özen gösterilecektir. Çalışmamızın I. Bölüm'ünde dinî'-mezhebî görüşler ve Safevîliğin oluşumundaki etkilerinin kökenleri incelenecektir. Şahıslar ele alınırken onların yaşadıkları coğrafi bölgeler ve sosyo-kültürel faktörler de dikkate alınacaktır.

³⁶ Onat, Hasan, *Emeviler Devri Şiî Hareketleri ve Günümüz Şiîliği*, Ankara 1993, s.2.

Azerbaycan'ın Şiîleşme sürecinde etkili olan Erdebil tekkesinin tarihçesi, işleyişi, tekkenin Şiîleşmesi ve siyasallaşması, buna ek olarak Şeyh Cüneyd'in tarikat devletinin temellerini atması, Akkoyunlular'la olan ilişkileri, Şeyh Haydar'ın tarikatın örgütlenmesindeki rolü gibi konular çalışmamızın II. Bölüm'ünde yer alacaktır.

Çalışmamızın III. Bölüm'ünde Azerbaycan'da kurulan Safevî devletinin politik, sosyal, dini ve ideolojik arka planı, Şah İsmail'in Safevî devletinin kurulmasındaki rolü, Şiîliği devletin resmi mezhebi yapmasından ve nihayet Şah İsmail ve Yavuz Sultan veya Safevî-Osmanlı çekişmesinin sebep ve neticelerinden, Şiî-Safevî propagandasının dini, ideolojik muhtevsından, Şiîleştirme faaliyetlerinden, propagandanın hedef kitlesinin sosyo-kültürel ve etnik yapısından bahsedilecektir. Bununla birlikte Şiîleştirmenin bölgesel etkileri, Türklük faktörüne olan etkisi, dini-mezhebi düşünceye olan katkısı, Kızılbaşlık farklılaşmasının Azerbaycan'daki ve İslam dünyasındaki sonuçlarını incelemeğe çalışacağız.

I. BÖLÜM

SAFEVÎ DEVLETİ'NİN DOĞUŞUNA KADAR AZERBAYCAN

Safevî hareketinin doğuşundan iktidara gelişine kadar Azerbaycan, coğrafi, siyasi ve medeni-kültürel olarak bir çok aşamalardan geçmiştir. Bu Bölüm'de Azerbaycan'ın coğrafi, siyasi, kültürel, dînî-mezhebî durumu incelenecektir. Azerbaycan'da Şiîliğin yayılması sürecinin açıklığı kavuşması, bölgenin coğrafi konumu dikkate alınmadan pek mümkün görülmemektedir. Böylece, coğrafi olarak belirlenen bir alan ve bu alan içerisinde mevcut olan inanışların ve kültürlerin araştırılması tezimizin sonuçları üzerinde etkili olacaktır.

1-Coğrafi Durum

İslam mezhepleri tarihinde bir fikrin ortaya çıkış sebebini ve bu süreçte etkili olan faktörleri tespit etmek önemli bir husustur. Azerbaycan üzerine yapılan pek çok çalışmada, özellikle İslam mezhepleri tarihi alanında yapılan çalışmalarda bunun ne kadar gerekli olduğu daha iyi şekilde anlaşılmaktadır. Azerbaycan'da Şiîliğin yayılma sürecini de incelerken öncelikle bölgenin hassas ve farklı kültürel zenginliklerle yaygın bir bölge olduğunu göz önünde bulundurmak gerekir. Burada Azerbaycan neresidir sorusuna cevap aramak, aslında çalışma konumuzun hangi coğrafi bölgeleri kapsadığını bilmek açısından kolaylık sağlayacaktır.

Eski dönemlerde Azerbaycan'ın Güney kısmı Azerbaycan, Kuzey kısmı ise Albanya olarak bilinmekteydi.³⁷ Fakat, bununla beraber ilk dönemlerden itibaren Kuzey Azerbaycan bölgesi de Azerbaycan sınırları içerisinde yer alıyordu. Arap coğrafyacıları, Aras nehrinden Derbend'e kadar

³⁷Geybullayev, Giyaseddin, *Kadim Türkler ve Ermenistan*, Bakü 1992, s.15; (Albanya hakkında daha geniş bilgi için bkz.; Memmedova, Ferida, *Politiçeskaya İstoriya i İstoriçeskaya Geografiya Albanii*, Bakü 1985.)

olan bölgeyi Yukarı Azerbaycan-Arran olarak isimlendirmektedirler.³⁸ Arran, yerli Türk kökenli, *sıcak mekan*, *kışlak* kelimesinin Arapçalaşmış şeklidir.³⁹

Azerbaycan'ın Güney bölgesinin merkezi Tebriz olmak üzere, Erdebil, Hoy, Gilan, Sulduz, Kuzey kısmının merkezi Bakü olmak üzere Şamahi, Arran, Berda, Beylegan, Revan⁴⁰, Borçalı,⁴¹ Derbend⁴² gibi şehirleri içine alan coğrafyayı kapsamaktadır. Ortaçağ Arap tarihçisi Yakut el-Hamevî, Azerbaycan'ın sınırlarının Doğu'da Berda'dan, Batı'da Erzincan'a, Güney'de Deylem, Gilan ve Toron vilayetlerine kadar uzandığını belirtir.⁴³

Coğrafyacı Hamidullah Mustovfi Kazvîni de *Nüzhetü'l-Kulub* adlı eserinde, Azerbaycan hakkında: "Sınırları Irak-ı-Acem, Muğan, Gürcüstan ve Ermenistan eyaletlerine kadar uzanan Azerbaycan'ın Marağa, Hoy, Salmas, Erdebil, Merend gibi yerleşim yerleri de bölgenin büyük şehirlerinden sayılmaktadır."⁴⁴ ifadesini kullanmaktadır

Memmedov, Arap tarih ve coğrafyacılarından Belazuri, el-Hamedani, İbn Hurdazbih, İbn Rüste, el-İstahri, Mukaddesi, İbn Havkal ve diğerlerinin Ermeniyeye kavramı ile etnik Ermenistan'ı değil, Arap emirlerine tabi olan Arran da dahil olmak üzere büyük bir coğrafyayı kastettiklerini ve bu vilayetin merkezinin de Berda olarak kabul edildiğini belirtmektedir.⁴⁵

Bütün bu coğrafi bilgiler ışığında çalışmamız, günümüzdeki Azerbaycan'ın, şu andaki İran sınırları içerisinde yer alan Güney Azerbaycan, Gürcüstan'daki tarihi Türk yurtları, Ermenistan sınırları içerisinde kalan

³⁸ Ebu'l-Fida el-Hamevi, *Kitabu Takvîmu'l-Buldan*, thk., M. Reinaud, Paris 1840, s.398 vd.

³⁹ *Azerbaycan Tarihi*, Heyet, Bakü c.II, s. 217; Çemenzeminli, Yusufvezir, *Tarihi, Coğrafi ve İktisadi Azerbaycan*, Önsöz ve izahlar Prof.Dr. Tevfik Hüseyinoğlu, Bakü 1993, s.5 vd; Geybullayev, *Kadim Türkler ve Ermenistan*, s. 17.

⁴⁰ Şimdiki Ermenistan'da.

⁴¹ Şimdiki Gürcüstan'da.

⁴² Şimdiki Dağıstan Özerk Cumhuriyeti'nde.

⁴³ Yakut el-Hamevi, *Mucemu'l-Buldan*, Mısır 1906, c.I, s. 183.

⁴⁴ Kazvîni, Hamidullah, *Nüzhetü'l-Kulûb*, Azerb. SSR, EAREF, b-43, s.205.

⁴⁵ Memmedov, Rauf, *Nahçıvan Şehrinin Tarihi Oçerki*, Bakü 1977. s.34

Erivan, Gökçe, şu anda Rusya'nın sınırları içerisinde bulunan Dağıstan'ın büyük bir kısmı ve bu günkü Azerbaycan Cumhuriyeti'ni kapsadığı görülmektedir.

2- Siyasi Durum

İslam'ın yayılışından önceki asırlarda bazen bağımsız bazen de yarı-bağımsız olarak varlığını sürdüren Azerbaycan, İslam'ın gelişiyle beraber fethedilmiş ve böylece İslamlaşma süreci başlamıştır. Azerbaycan'ın İslamlaşma sürecinin uzun bir zaman diliminde gerçekleştiği görülmektedir. Bölge fethedildikten sonra Araplar bu coğrafyayı Azerbaycan, Ermeniye, Doğu Gürcüstan, el-Cezire ve Albanya olarak beş vilayete bölmüşler.⁴⁶

2.1. Halifeler Dönemi

İslam'ın gelişiyle birlikte Azerbaycan hilafete bağlı olarak yönetilmeye başlanmıştır. Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali zamanında Azerbaycan daha çok fetih hareketleriyle birlikte anılmaktadır.⁴⁷

Müslüman Araplar yeni ele geçirdikleri yerlerde İslam'ı yaymayı hedeflemiştir. Ancak İslam'a girmesi için ülke ve şehir halkı zorlanmamış, baskı yapılmamıştır. Müslümanlarla, yeni ele geçirilen toprakların idarecileri arasında imzalanan anlaşmalar, karşılıklı ilişkileri düzenlemiştir.

2.2. Emeviler Dönemi

Halife Hz. Ali'nin h. 39 / m 661 yılında öldürülmesi ve Hilafet'te meydana gelen değişikliklerle birlikte hakimiyet Emeviler sülalesine geçmiştir. Emeviler dönemi Azerbaycan için bir kaç yönden önem arz ediyor. Emeviler döneminde Arran ülkesi Albanya, Azerbaycan'ın kuzey kısmına verilen

⁴⁶ Azerbaycan'da İslam'ın yayılma süreci için aşağıdaki çalışmalara bkz. Bünyadov, Ziya, *Azerbaycan VII-IX.Asırlarda*, Bakü 1987; Velihanlı, *Arab Hilafeti ve Azerbaycan*, Bakü 1993, s.45-55.

⁴⁷ Belâzuri, *Futuhü'l-Buldan*, s. 324.

isimdir. Kuzey Azerbaycan Arap kaynaklarında er-Ran / Arran olarak kaydedilmektedir. Emeviler daha çok idari ve vergi işleriyle uğraşmışlardır.⁴⁸

2.3. Abbasiler Dönemi

Abbasiler'in uzun süren propagandasından sonra Emevi devleti m.750 yılında yerini Abbasiler'e bırakmıştır.⁴⁹ Azerbaycan yine de Abbasiler'e tabi olarak varlığını sürdürmüştür.⁵⁰ Abbasiler'in iktidara gelmesiyle Azerbaycan'da siyasi ve sosyal durum kötüleşmiştir. Halk arasında ortaya çıkan huzursuzluk isyanla neticelenmiştir. Bu da İslam tarihinde Hurremiyye⁵¹ adıyla bilinen bir hareketin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Abbasiler'e karşı çıkan Babek el-Hurremi veya Babekiyye hareketi devletin zayıflamasında ciddi rol oynamıştır.⁵² Hurremiyye hareketi Azerbaycan'da hilafetin mevkiini sarsmış ve bağımsız devletlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Uzun yıllar Babek hareketinin bastırılmasıyla uğraşan Abbasiler, daha sonra buralarda büyük kayıplar vermişlerdir. Böylece, IX.y.y. sonlarına doğru hilafetin siyasi hakimiyetinin zayıflaması Azerbaycan'da da hissedilmiş ve neticede bu bölgede, Saciler, Salariler, Şeddadiler, Revvadiler gibi bağımsız ve yarı-bağımsız devletler ortaya çıkmıştır.

2.3.1. Saciler

Abbasi Hilafeti'nin zayıflamasıyla birlikte yerel devletler meydana gelmeğe başladı. Bunlardan biri de Türk kökenli olan es-Sac'ın kurduğu Saciler Devleti'dir.⁵³ O, Halife tarafından Azerbaycan valiliğine atanmıştır. Bu dönemde Azerbaycan'ın Güney kısmı bağımsız bir hal almış hatta kendi adlarına sikke bile bastırmışlardı. Yusuf b. Sac'ın hakimiyeti yıllarında devlet

⁴⁸ Halife b. Hayyat, *Halife b. Hayyat Tarihi*, çev., Prof.Dr. Abdulhalık Bakır, Ankara 2001, s.357.

⁴⁹ Taberi, *Tarih*, c.VII, s.56-57.

⁵⁰ Taberi, *Tarih*, c.VII, 356; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut 1987, c.V, s.356.

⁵¹ el-Bağdadi, Abdülkadir b. Tahir b. Muhammed (429/1037), *Mezhepler Arasında Farklar*, çev. E.R. Fırlalı, İstanbul 1991, s. 206-207.

⁵² Taberi, *Tarih*, c.V, s.210-211.

⁵³ Velihanlı, *Arap Hilafeti ve Azerbaycan*, s.58-59.

daha da güçlenmiş h. 300 / m. 912 yılından sonra hazineye verilen vergiler bile durdurulmuştu. Bu devletin sınırları X.y.yılın başlarında Zencan'dan Derbend'e kadar uzanıyordu. Doğu'da Hazar sahilinden başlayan sınır, Batı'da Ani ve Debil şehirlerine kadar idi. Bu devletin Türkler tarafından kurulması Türkleşme yönünde ciddi bir katkıya neden olmuştur.⁵⁴ Saci devleti h. 329 / m. 941 yılında son bulmuştur.

2.3.2. Salarîler

Orta Doğu'da ve Yakın Doğu'daki karışıklık Azerbaycan'da da hissedilmekteydi. Deylem (Gilan) hakimi olan Merzban b. Muhammed h. 329 / m.941 yılında Saci hükümdarı Deysem'i mağlub ederek başkent Erdebil'i ele geçirmişti. O, Salarîler sülalesinden olduğundan, bu devlete Salariler denilmiştir.⁵⁵ Kısa süre sonra Salarîler Şirvanşahlar'ı kendilerine tabi etmişler. Ruslar'ın Azerbaycan'a yürüşleri ile birlikte Salarî devleti iç savaşların etkisiyle zayıflayarak h. 371 / m. 981 yılında son bulmuştur. Bu devletin başkenti Erdebil olmuştur.

2.3.3. Revvâdîler

Salarîler zayıflamaya başlayınca Marağa, Tebriz ve Eher'in hakimi olan Ebü'l-Hica, m.981 yılında Salari hükümdarı İbrahim b. Merzban'ı (962-981) tahttan indirip, Revvadi devletinin temellerini atmıştır.⁵⁶ Revvadiler Arap menşelidirler. Bunlar Hilafet'in Azerbaycan'a yürüyüşleri zamanında bir çok Arap kabilesi gibi bu bölgelere göç etmişlerdi. Ezdiler de Yemen'den Azerbaycan'a gelen bu kabilelerdendir. Revvadi devletinin başkenti Tebriz olmuştur.

⁵⁴ Bu devirde Azerbaycan'da kurulan devletler için bkz., Şerifli, M.H., *IX. Asrın İkinci Yarısı XI. Asırlarda Azerbaycan Feodal Devletleri*, Bakü 1978, s.89-124.

⁵⁵ *Azerbaycan Tarihi*, c.II; s.15; Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı XI. Asırlarda Azerbaycan Feodal Devletleri*, s.125-186.

⁵⁶ *Azerbaycan Tarihi*, c.II.s.17.

2.3.4. Şeddâdîler

Şeddâdîler devleti h. 360 / m.971 yıllarında Azerbaycan'ın Kuzey'inde meydana gelmiştir. Onlar Salarîler zamanında Debil bölgesinde yaşıyorlardı. Salarîler'in zayıflamasından istifade ederek Muhammed b. Şeddad daha m.951 Debil'de kendi emirliğini kurmuştu. Onun adıyla da devlet Şeddâdîler olarak adlanmıştır. Şeddâdîler'in sınırları Kür-Araz bölgeleri, Arran'ın büyük bir kısmını kapsıyordu. Oğuzlarla yakın ilişkileri olan Şeddâdîler varlıklarını 1088 yılına kadar sürdürmüşlerdir.⁵⁷

2.3.5. Şirvanşahlar

Azerbaycan'ın Kuzey kısmında, Hazar denizinin sahilinde yerleşen Şirvan vilayeti, Kür nehrinin sahillerinden Derbend'e kadar olan bölgedir.⁵⁸ Buraya Salyan, Şeki, Bakü, Kuba, Derbend, Teberseran, Kür, Samur ve İlisu'nun aşağı kısmı dahil idi.⁵⁹ Eski medeniyet merkezi olan Şirvanşahlar'ın başkenti ilk zamanlar Şamahı, daha sonra ise Bakü olmuştur. Şirvanşahlar'ın Azerbaycan tarihinde siyasi, iktisadi, dini-mezhebi ve düşünce bakımından önemli etkisi bulunmaktadır.

Şirvanşahlar, IX.y.yılın ikinci yarısında Abbasi hilafetinin zayıflamasıyla birlikte ortaya çıkmıştır. Bu devletin başında Mezyediler sülalesinden Şirvanşah lakabı taşıyan hakimler dururdu. Mezyediler, Hilafet'in Azerbaycan'ın Berda şehrinde ikamet eden Arap valisine tabi olan ilk müslüman Şirvanşahlar sülalesi idi.⁶⁰

Şirvanşah, daha XIV. asrın başlarından, Hülagüler devleti çökmeye başladığı zamandan itibaren iktisadi bakımdan güçlenmeye çalışmış, bunu

⁵⁷ Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı XI. Asırlarda Azerbaycan Feodal Devletleri*, s.30.

⁵⁸ Orta asırlar Ermeni, Arap ve Fars müellifleri Hazar denizinin Batı sahilinde Kür nehrinin doğusunda, kadim Kafkaz Albanya'sının, yahut orta asırlar Arran'ının bir kısmı olan vilayeti Şervan veya Şirvan olarak isimlendirmekteydiler. (Bkz. Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Devleti*, s.56 vd.)

⁵⁹ Piriyeve, Vagif, *Azerbaycan Hülagü Devletinin Tenezzülü Devrinde*, Bakü 1978, s.78.

⁶⁰ Bünyadov, Ziya, *Azerbaycan VII-IX.asırlarda*, Bakü 1989, s.159.

elde ettikten sonra ise kendi siyasi bağımsızlığı için mücadeleye başlamıştı. Onların mücadelesi, Şirvan'ın h. 739 / m. 1338 yılından başlayarak bağımsız devlet gibi faaliyet göstermesine sebep oldu.⁶¹

Azerbaycan'ın Kuzey kısmını kontrolü altında tutan ve uzun asırlar bu bölgeyi idare eden Şirvanşahlar devleti zengin ve kültürel bir mirasa sahip olan bir bölgede mevcut olmuştur. Bu bölgenin en büyük özelliği süfiliğin yaygın bir şekilde yaşanmış olmasıdır. Bir çok tarikatlar bu bölgenin ürünü ve alt yapısını oluşturmuştur. Bölgenin kültürel mirası Safevîliğin düşünce yapısı üzerinde de kendisini hissettirmiştir. Hurufiliğin en önemli şahsiyetlerinden biri olan ve Şah İsmail'i de etkileyen şair Nesimi⁶² de Şirvanşahlar'ın başkenti Şamahı'da dünyaya gelmiştir. Şah İsmail kendi şiirlerinde Nesimi'yi hatırlamaktadır. Halkı ise son derece mutaassıp müminlerdir.⁶³

Safevî-Şirvanşahlar ilişkisinden ileriki kısımlarda bahsedilecektir. Safevîler'in hakimiyete gelişinden bir müddet sonra Şirvanşahlar Safevîler'e bağlanmıştır.

2.3.6. Azerbaycan Atabeyler Devleti (h. 530- 622 / m. 1136-1225)

Azerbaycan Atabeyler devleti 1136 yılında kurulmuş, 1225 yılına kadar yaşamını sürdürmüştür. Moğollar'ın Azerbaycan'a hücumları zamanı tarih sahnesinden silinmiştir.⁶⁴

2.4. Abbasîlerden Sonraki Dönem

2.4.1. Moğollar Dönemi

Moğollar döneminin Azerbaycan'ın tarihi, medeniyeti ve düşünce yapısı üzerinde yıkıcı etkileri olduğu bilinmektedir.⁶⁵ Siyasi, kültürel açıdan

⁶¹ Piriyeve, Vakıf, *Azerbaycan Hülagü Devletinin Tenezzülü Devrinde*, s.79-83.

⁶² Araslı, Hamid, "Şah İsmail Hatâi'nin Edebi Yaradıcılığı", *Şah İsmail Hatâi*, Hazırlayan H. Araslı, Bakü 1946, s.37.

⁶³ Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Devleti*, Bakü 1997, s.218.

⁶⁴ Bünyadov, Ziya, *Azerbaycan Atabeyler Devleti*, Bakü 1985.

⁶⁵ Bkz. Piriyeve, Vagif, *Azerbaycan XIII-XIV asırlarda*, Bakü 2004. s.15 vd.

Moğollar döneminin Azerbaycan için sıkıntılı bir dönem olduğu Cüveyni tarafından da; “nerede yüz bin insan vardısıa yüz kişi bile kalmadı. Moğol istilasından önce Orta ve Yakın Doğu’nun en zengin devleti olan Azerbaycan, bu istiladan sonra tüm zenginliklerini kaybetmişti”⁶⁶ şeklindeki sözlerle dile getirilmektedir.

2.4.2. Karakoyunlular

Oğuz boyundan olan Karakoyunlular⁶⁷ Azerbaycan’da devlet kurmuş Türk boylarındandır. Karakoyunlu devletinin temeli, ilk liderleri Bayram Hoca tarafından atılmıştır. Karakoyunlu devletinin sınırları Azerbaycan ve Anadolu topraklarının bir kısmını kapsamaktaydı.

Bayram Hoca’nın oğlu Kara Muhammed, Van şehrini merkez yaparak Karakoyunlular’ın hakimiyetini devam ettirmiştir. H.790 / m. 1388 yılında Tebriz’e girip Celayiler’i buradan çıkarmıştır. Kara Yusuf h. 792 / m. 1390 yılına Timurlularla karşılaşmıştır. O, h. 810 / m. 1408 yılında Miranşah’ı yenmiş ve Hemedan’a hakim olmuştur. Böylece Azerbaycan’ı hakimiyeti altına almıştır. Başkenti Tebriz şehri olmuştur. Bu devlet Azerbaycan’da h. 812-872 / m. 1410-1468 yılları arasında hüküm sürmüştür. Kür nehrinin solundaki Şirvanşahlar devleti hariç tüm Azerbaycan Karakoyunlu’ların idaresinde olmuştur.⁶⁸ Bu devletin Safevî tarikatı ile yakın ilişkileri mevcuttur. Safevîler’den Şeyh Cüneyd’in Erdebil’den çıkarılması da Karakoyunlular vasıtasıyla olmuştur.

⁶⁶ Cüveyni, Atamelik, *Tarih-i Cihan Güşay-i Cüveyni*, Tahran 1378, s.251.

⁶⁷ Karakoyunlular hakkında geniş bilgi için bkz., Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitabi-Diyarbakriyye*, çev. Prof. Dr. Mürsel Öztürk, Ankara 2001; Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, 4.baskı, Ankara 1988; Faruk Sümer, *Karakoyunlular, Başlangıçtan Cihanşah’a Kadar*, Ankara 1992; İsmail Aka, *Karakoyunlular*, Ankara 2002; İbrahimov, C., *Azerbaycan’ın XV. Asr Tarihine Dair Oçerkler*, Bakü 1958; *Azerbaycan Tarihi*, Heyet, Bakü 1999.

⁶⁸ *Azerbaycan Tarihi*, Heyet, Bakü 1999, c.III, s.205.

2.4.3. Akkoyunlular

Akkoyunlular da Karakoyunlu'lar gibi Oğuz Türklerinden'dir. Ebu Bekir Tihrani bunlar hakkında: "Akkoyunlular Bayandur neslindedir. Bayandur Hanın dedelerinin 52.si Oğuz Hakan'a kadar uzanır.⁶⁹ Onlar Türküstan'ın Kıpçak yurduna, oradan da Arran'a gelerek Gökçe gölü etrafında iskan etmişlerdir.⁷⁰ diye bahsetmektedir.

Akkoyunlular'ın başkenti Diyarbakır olmuştur. Karakoyunlular'la sürekli olarak kavga halinde yaşamışlar ve sonra onları tarihten silmişlerdir. En önemli hükümdarları Uzun Hasan'dır. Akkoyunlular'ın Safevîler'le ciddi bağlantıları bulunmaktadır. XV.y.yılın sonlarına doğru Akkoyunlu devleti zayıflamış ve XVI. asrın başlarında Safevî devleti tarafından varlığına son verilmiştir.

Sonuç olarak Azerbaycan İslam'ın ilk yıllarından itibaren Hilafet'e bağlı olarak varlığını sürdürmüştü, hilafetin merkezinde meydana gelen karışıklıklar bölgede de hissedilmiştir. Bu karışıklıklar sonusunda Azerbacyan'da bağımsız veya yarı-bağımsız devletler ortaya çıkmıştır. Konumuz için önemi, bölgede devlet kurma geleneğinin her zaman devam etmesidir. Özellikle Moğollar'ın baskıcı siyaseti bölgeyi derinden etkilemiştir. Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinin ortaya çıkması ve Safevi tarikatı ile olan ilişkileri, Safevîler'in bir devlet olarak kuruluşuna yardımcı unsur olmuştur.

3- Kültürel-Etnik Durum

Azerbaycan'daki Şiileşme süreci ve Safevîliğin bölgedeki yayılması hususunda etkisi bulunan diğer bir unsur da bölgenin etnik ve kültürel

⁶⁹ Akkoyunlular hakkında daha geniş bilgi için bkz. Ebu Bekr-i Tihrani, a.g.e. s.20; John E., Woods, *Akkoyunlular İmparatorluğu Aşiret, Konfederasyon, İmparatorluk*, çev. S. Özbudun, ek yazılar ve açıklamalar N. Sakaoğlu, İstanbul 1993, Seyfeddin, Erşahin, *Akkoyunlular Siyasal, Kültürel, Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, , Ankara 2002; *Azerbaycan Tarihi*, Heyet, c.III, Bakü 1999; M. Halil Yınanç, "Akkoyunlular", İ.A. c.I, s.251-270.

⁷⁰ Şimdiki Ermenistan'da.

yapısıdır.⁷¹ Azerbaycan her dönemde farklı milletlerin, dinlerin ve kültürlerin barındığı bir coğrafya olma özelliği taşımaktadır. Hiç şüphesiz, İslam'dan önce mevcut olan kültürel miras, İslam'ın gelişiyle son bulmamış, aksine İslam'la başlayarak ortaya çıkan yeni medeniyet üzerinde etkili olmuştur. Uzun yıllar sonra ortaya çıkan Safevîlik de bu kültürel zemin üzerinde kendisine yer edinmiştir.

Asırlardır Azerbaycan'ın esas unsuru olan Türkler'in yanısıra Talışlar, Lezgiler, Tatlar ve İslam dininin yayılmasıyla birlikte bölgeye göç eden Araplar bölgenin Müslüman nüfusunu oluşturmuşlardır. Bazı araştırmacılar, özellikle İran tarihçileri, Azerbaycan'da Türk unsurunun sonradan oluştuğunu vurgulasalar da bu gerçeği yansıtmamaktadır. Farklı bir takım iddialar olmakla birlikte, yapılan araştırmalar eski zamanlardan beri bu bölgede Türk unsurunun bulunduğu gerçeğini ortaya koymaktadır.⁷²

Ahmet Kesrevi⁷³ Azerbaycan Türkleri'nin "Farsdilli, Farslar'dan, Kuzey'de Kafkas dilli etnik gruplardan olduğu" iddiasını ortaya atsa da bu iddia bilimsel temellerden yoksun bulunmaktadır. Tarih boyunca Azerbaycan Türkleri'i, Fars kökenli ve Kafkaslardaki diğer topluluklarla komşu olmuş ve onların bir kısmı Azerbaycan'a yerleşmişlerdir.⁷⁴ Nitekim bu husus Ziya Bünyadov tarafından da "Azerbaycan eski zamanlardan beri Türk kavimlerinin yaşadığı bir bölgedir. Araplar, Azerbaycan'a yöneldikleri zaman onlara karşı koyanlar da bu Türkler olmuşlardır"⁷⁵ şeklinde dile getirilmektedir.

V. Barthold da, Azerbaycan'ın Türkleşmesini Oğuz boylarının XI. ve XII. asırlarda bölgeye göç etmesiyle ilişkilendirmiş ve Azerbaycan'da Türkleşme sürecinin XIV. ve XV.y.yıllarda tamamlandığını dile getirmiştir. Bu

⁷¹ Geniş bilgi için bkz. Seyidov, Mireli, *Azerbaycan Halkının Soykökünü Düşünürken*, Bakü 1989; Mahmut, İsmail, *Azerbaycan Halkının Yaranması*, Bakü 1995; Geybullayev, G. *Azerbaycan Türklerinin Teşekkül Tarihinden*, Bakü 1994.

⁷² Mahmut, İsmail, *Azerbaycan Halkının Yaranması*, s.4.

⁷³ Bkz., Kesrevi, Ahmet, *Azeri ya Zeban-e Bastan-e Azerbaycan*, Tahran 1317. s.26 vd.

⁷⁴ *Azerbaycan Tarihi*, Heyet., Bakü 1999, c.III, s. 209.

⁷⁵ Bünyadov, Ziya, *Azerbaycan VII-IX.asırlarda*, s.174.

sava, Oryantalistler Minorsky ve Müller de katılmıştır. Görüldüğü gibi bu iddia temellendirilmesi güç bir iddiadır.”⁷⁶ Bunun aksi olan görüşlere de yer vermek gerekir ki, örneğin Azerbaycan’a göç eden Arapların kendi dillerini unutarak, zamanla Türkleşmeleri söz konusudur. Bugünkü durum da bunu teyit etmektedir. Arapça yer isimleri kaldığı halde, Arapça konuşan her hangi bir grup yoktur.⁷⁷

Bilindiği gibi, XI.yılın ortalarına doğru Selçuklular’ın, XII. asrın yarısında Kıpçakların bölgeye göç ederek Azerbaycan’da yaşayan Türklerle bütünleşmişlerdir.⁷⁸

Hamevi’ye göre, Azerbaycan’da yaşayanlar, gülerüzlü, açık kırmızı tenli insanlar olmalarının yanısıra kendi aralarında konuştukları Azerbaycan Türkçesi’ni, Fars veya Arap kökenli insanların anlamadıklarını belirtmektedir.⁷⁹ Buradan da konuşulan bu dilin Farsça veya Farsça’ya yakın bir dil olmadığını anlamak mümkündür.

Türklerin bu bölgelerde yaşadıklarını belgeleyen bir başka bilgi de, Emevi halifesi Muaviye b. Ebî Süfyan ile komutanlarından birine Azerbaycan hakkında:

-Azerbaycan neresidir? sorduğunda, komutan,

-Azerbaycan eskiden beri Türklerin yaşadığı bir ülkedir.⁸⁰ cevabını vermişti.

Sözü edilen bu diyalogda da görüldüğü gibi, bölgenin çoğunluğunu Türk nüfus oluşturuyordu.⁸¹

⁷⁶ *Azerbaycan Tarihi*, Heyet, Bakü, 1998, c. II, s.425-439.

⁷⁷ Velihanlı, *Arap Hilafeti ve Azerbaycan*, s.64.

⁷⁸ Velihanlı, *Arap Hilafeti ve Azerbaycan*, s.65.

⁷⁹ Hamevi, *Mu’cemu’l-Buldân* s.15; Coğrafyacı Kazvîni de, aynı görüşleri tekrarlayarak bu bölgenin de Türk yurdu olarak tanımlamaktadır. (Bkz., Kazvîni, *Nüzhetu’l-Kulub*, s.189; Aliyarov, S - Mahmudov, Y, *Azerbaycan Tarihinin Kaynakları*, Bakü 1992, s. 174.)

⁸⁰ Mahmut, İsmail, *Azerbaycan Halkının Yaranması*, s.59.

Azerbaycan'ın eskiden beri var olan etnik ve kültürel kimliğini, İslam dininin gelişinden sonra da muhafaza etmiş olduğu anlaşılmaktadır. İslamlaşma sürecinde bir takım değişiklikler de göz ardı edilmemelidir. Mesela bir millet olarak bölgede etkili olan Hazar Türkleri İslamlaşma sürecinde tarih sahnesinden silinmişlerdir.⁸² Farklı kültürlerin etkileşimi sonucunda Azerbaycan'da milli kimlik her ne kadar etkilenmişse de Türkler kimliklerini korumayı başarmışlardır. Buraya göç eden Arapların bir müddet sonra kendi dillerini değiştirerek Türkleşmeleri, Türk nüfusunun etkin olduğunun bir göstergesidir.⁸³

Sonuç olarak, Azerbaycan'ın Büyük Selçuk imparatorluğuna katılması, Türklüğün başlıca etnik-siyasi güçlerinden birine dönüşmesine sebep olmuştur. Selçuklu akınları sırasında, Türk boylarının yeni kabileleri, Azerbaycan'a yerleşmişlerdir. Bölge nüfusuyla aynı kökten olan ve İslam'ı kabul etmiş Selçuk Türkleri ile Azerbaycan Türkleri kısa zamanda kaynaşmışlardır. Böylece, Müslüman-Türk etnik nüfus yoğunluk kazanmıştır.⁸⁴

4. Dînî-Mezhebî Durum

Azerbaycan'da İslam'dan önce farklı dinler ve inançlar olmuştur. Bunlar daha çok Yahudilik, Hıristiyanlık gibi ilahi dinler, Ateşperestlik, Şamanizm, Zerdüştlük gibi beşeri dinlerdir. Özellikle, Azerbaycan'ın Kuzey

⁸¹ *Azerbaycan Tarihi*, Heyet, Bakü 1999, c.III, s. 223.

⁸² Bünyadov, *Azerbaycan VII.-IX. Asırlarda*, s. 17.

⁸³ Azerbaycan'ın, Şamahı bölgesindeki, *Arapkadim, Arapşalbaş, Arapşahverdi*, Cebrayıl bölgesinde *Arap yatağı dağları* ve diğer bölgelerde *Arapgirli, Arapuşağı* gibi Arap kaynaklı isimlerin de Arap nüfusun bu coğrafyada varlığına işaret etmekle beraber sonradan Türk nüfus içinde eridiğini göstermektedir. (Bu konuda geniş bilgi için bkz., Geybullayev, Giyaseddin, "Azerbaycan Toponomiyasında Arap Tabakası", Azerbaycan İlimler Akademiyasının Haberleri, Dil, Edebiyat ve İncesenet Seriyası, Bakü 1971, Sayı I.; Ahmedov, Tofik, *El-Obamızın Adları*, Bakü 1984, s.15; Bünyadov, *Azerbaycan VII.-IX. Asırlarda*, s.162-175.)

⁸⁴ Bu konuda bkz., Fuad, Köprülü, "Azeri", İ.A., İstanbul 1961, c.II, s.118-151.

kısımında Albanlar arasında Hıristiyanlık geniş bir şekilde yayılmıştı.⁸⁵ Biz, bu dinlerin toplumda nasıl bir etkiye sahip olduklarını çalışmamızın sınırları dışında olduğu için üzerinde pek fazla durmuyoruz. Ama zaman zaman bu konuda önemli gördüğümüz hususları belirteceğiz.

İslam'ın gelişiyle birlikte hilafet merkezinde meydana gelen hadiseler çevre bölgelerde de hissediliyordu. Azerbaycan da merkezdeki hadiselerden son derece etkilenmekteydi.

Azerbaycan, İslamlaşma sürecinde sosyo-ekonomik ve siyasal şartlardan kaynaklanan bir takım sıkıntılar yaşamış olduğu bilinmektedir.⁸⁶ Özellikle, İslam tarihinin ilk dönemlerinde ortaya çıkan, itikadi-siyasi mezheplerin kısa süre sonra Azerbaycan'da da etkisini göstermeğe başlamış olması bunun açık işaretleri sayılmalıdır. Azerbaycan'da mezheplerle birlikte tarikatlar da geniş bir şekilde yayılmıştır. Bu mezhep ve tarikatların varlığı Azerbaycan'da Şiîliğin yayılmasında, Safevî Tarikatı'nın gelişmesinde ve nüfusunun artmasında etkili olmuştur. Azerbaycan'da Şiîliğin yayılması süreci, X. y.yılda tasavvufi hareketlerin kurumsallaşmasıyla hız kazanmış, bu da dini-sosyal hayatta etkisini göstererek, bölgeye Şiî fırkaların gelişini kolaylaştıracak zemin hazırlamıştır. Dolayısıyla, ilk dönem İslam tarihi içerisinde adından söz edilen itikadi-siyasi mezheplerin önemli bir kısmı bölgede kendine taraftar bulabilmiştir.

4.1. Haricîlik

İlk dönemler Azerbaycan'da hangi mezheplerin yayılması hakkındaki çalışmalar yok denecek kadar azdır. Kaynaklarda bu konuda bir çok bilgiler mevcut olmakla birlikte, İslam'ın ilk dönemlerinde ortaya çıkan ve İslam içerisinde bir çok ayrılıklara neden olan Harici fırkalarının Azerbaycan'daki

⁸⁵ Geniş bilgi için bkz., Aliyev, İ, *Oçerk İstori Atropateni*, Bakü 1989; Velihanlı, *Arap Hilafeti ve Azerbaycan*, s. 66; Mamedov, M. *Kavkazskaya Albaniya*, Bakü 1992; Mamedova, Farida, *Politiçeskaya İstoriya i İstoriçeskaya Geografiya Kavkazskoy Albani*, Bakü 1986; Mirza Bala, *Azerbaycan Tarihinde Türk Albanya*, Ankara 1951.

⁸⁶ Velihanlı, *Arap Hilafeti ve Azerbaycan*, s.70-73.

varlığından bahsedilmektedir. Özellikle, Beylegan şehrinde bu konudaki isyanlar ve tartışmalar kaydedilmektedir. Daha Hz. Ali zamanında Harici isyanları bunların önemli kısmını oluşturduğu görülmektedir.⁸⁷

Özellikle, Emeviler'in yönetime hakim olmasından sonra Azerbaycan'ın bir çok bölgesinde isyanlar ortaya çıkmıştır. Arran bölgesinde yönetim, Emeviler'in valisi İshak b. Muslim el-Ukayli'nin yardımcılarında, Beyleganlı "Kassab" lakablı Misafir b. Kesir'in elinde olmuştur. İsyân, Irak'ta Emeviler'e karşı çıkan Hariciler'e mensup el-Dahhak b. Kays eş-Şeybani'nin Misafir'i ikna kışkırtması sonucunda meydana geldiği söylenmektedir. Böylece, bu dönemde ilk olarak Harici isyanlarının olduğunu görmekteyiz. İsyân sonucunda Misafir b. Kesir öldürülmüştür. İlk değerlendirmeler ışığında bunu Azerbaycan'daki ilk harici hareketi isimlendirmek doğru olabilir.

Bununla birlikte, Beylegan şehrinde Hariciler adı altında diğer bir isyan (m.794) vukubulmuştur. Velihanlı'ya göre, isyanın başında bulunan Ebu Müskim'i Arap tarihçileri, "eş-şerî" veya "şer" olarak isimlendirmekteydiler. İsyân başlama sebebi yönetici Ebu-Sabbah'ın ağır vergilerine karşı dayanamayıp onun öldürülmesiydi. İsyana Berdeli'ler önderlik etmekteydiler. Halife tarafından isyancılar üzerine gönderilen ordu isyancıları yenerek onların liderleri olan Ebu Müslim ve Musa b. Hayyan el-Beylegani'yi öldürdüler.⁸⁸ Böylece isyan bastırılmış oldu. Bu isyanı Azerbaycan'daki ikinci Harici isyanı olarak isimlendirebiliriz.

4.2. Hurremiyye veya Babekiyye Hareketi

Abbasiler iktidarı esnasında Azerbaycan'da bir çok isyan vukubulmuştur. Bu isyanların en etkilisi 20 yıl süreyle devam eden ve Abbasi iktidarını ciddi zaafiyete uğratan, Babek el-Hurremi'nin adı ile bağlı

⁸⁷ Bağladi, *Mezhepler Arasında Farklar*, s.54; el-Kummi, Sa'd b. Abdillâh Ebû Halef el-Eş'ârî, (301/913), *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak*, Tahran 1964, s.15-15.

⁸⁸ Velihanlı, *Arap Hilafeti ve Azerbaycan*, s.50.

Hurremiyye veya Babekiyye hareketidir.⁸⁹ Hareket geniş halk tabanına sahip olmuş ve bunun neticesinde zamanla genişlemiştir.

Babek'in menşesine dair kaynaklarda farklı bilgiler mevcuttur. Başlangıçta efsanevi bir mahiyet arz eden Babek'in h. 201 / m. 816'dan sonraki hayatı tüm ayrıntılarıyla bilinmektedir.⁹⁰

Belazurî de, Babek el-Hurremi'nin Memun'un hilafeti esnasında Bezz'de isyan ettiğini, insanlardan bir çok kişinin kendisine katıldığını ifade eder.⁹¹

İslam mezhepleri tarihi kaynaklarında da bu harekete geniş yer verilir. Mezhepleri tarihçiliği Babekiyye'yi Müslüman toplumdan saymamak konusunda ittifak etmemekle birlikte, çoğunluk onlar hakkında farklı görüşler ileri sürerler.⁹² Şehristâni, Babekiyye'yi Mazdekiyye fırkasına dayandırır; Babekiyye'nin de diğer Hurremiyye fırkaları gibi, Ebu Müslüm'ün aşırı taraftarları olan Rızamiyye'nin tesiriyle dini vecibeleri yıkmış ve dini, basit bir insana itaattan ibaret saymış olduklarını söyler.⁹³

Babek isyanı, Mutasım döneminde h. 223 / m. 837-838 yılında Babek'in öldürülmesiyle son bulmuştur.⁹⁴

⁸⁹ Bağdadi, *Mezhepler Arasında Farklar*, s.204-206; Bünyadov, *Azerbaycan VII.-IX. Asırlarda*, s.225-256.

⁹⁰ İbn Nedim, *el-Fihrist*, s.480-482.

⁹¹ Belazûrî, *Futûhü'l-Buldan*, s.462.

⁹² Bağdadi, Hurremiye fırkasını İbahiye'den sayarak, İslam'dan olmadığı halde İslamiyete intisap eden fırkalardan on birincisi olarak görüşlerine genişçe yer verir. (Bkz., Bağdadi, *Mezhepler Arasında Farklar*, çev. E.R. Fiğlalı, İstanbul 1991, s. 206-207.)

⁹³ Bkz. Şehristâni, *el-Milel ve'n-Nihal*, c.I, s.248; Henry Laoust, *İslamda Ayrılıkçı Görüşler*, çev., E.R. Fiğlalı, İstanbul 1999, s.112; Abdullah, S. Samarrâî, *el-Guluv ve'l-Fıraku'l-Galiyye fi'l-Hadarati'l İslamiyye*, thz., s.107

⁹⁴ Yakubi, *et-Tarih*, c.II, s.474.

4.3. Mutezile

Mutezile'nin⁹⁵ Azerbaycan'da varlığı hakkında kaynaklar çeşitli bilgi vermektedir. Özellikle Mutezili alim olarak bilinen Berdeli Ebu Bekr Muhammed b. Abdullah Berdei Azerbaycan'da Mutezili düşüncenin temsilcilerinden biri olmuştur. Onun Mutezili olduğu ve eserleri hakkında bilgiler mevcuttur. Berdei zamanının ünlü alimlerinden biri olmuştur. İbn Nedim onun eserlerinin isimlerini zikretmektedir.⁹⁶

Ahmed b. Yahya el-Murtaza eserinde, Berdeli iki meşhur Mutezili alim hakkında bilgi verilmektedir.⁹⁷

1- Ebu'l-Hasan Ahmed b. Ömer b. Abdullah el-Berdeî.

2- Ebu Said el-Berdeî.

4.4. Hanefilik

Azerbaycan'da mevcut mezheplerden biri olan Hanefilik bölgenin değişik yerlerinde yaygın olmuştur. Marağa şehrinin çoğunluğunun Hanefi olduğu da belirtilmektedir.⁹⁸

⁹⁵ Azerbaycan'da Mutezile için bkz. Paşazade Allahşükür, *Kafkas'da İslam*, Bakü 1991, s.80-82.

⁹⁶ Ebu Bekr Muhammed b. Abdullah Berdei'nin Eserleri: 1- *Kitab el-Murşid fi'l-Fıkıh*. 2- *Kitab er-Redd Ale'l-Muhalifin fi'l-Fıkıh*. 3- *Kitab Tezkirat el-Garib fi'l-Fıkıh*. 4- *Kitab Tabassur li'l-Mutaallimin*. 5- *Kitab el-İhticac ale'l-Muhalifin*. 6- *Kitab el-Camiî fi Usuli'l-Fıkıh*. 7- *Kitab ed-Dua*. 8- *Kitab en-Nasih ve'l-Mensuh fi'l-Kur'an*. 9- *Kitab es-Sunne ve'l-Cemaa*. 10- *Kitab el-İmame*. 11- *Kitab Nagd İbn er-Ravendî li'l-İmame*. 12- *Kitab Tahrim el-Muskir*. 13- *Kitab er-Reddu Ale'l Men Gale bi'l-Mut'a*. 14- *Kitab el-İman ve'n-Nuzur*. (Bkz., İbn Nedim, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshak b. Ebî Ya'kûb (385/995), *el-Fihrist*, nşr., G. Flugel, Beyrut 1964, s.17)

⁹⁷ İbn Murtaza, Ahmed b. Yahyâ (840/1437), *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. S.D. Wilzer, Beyrut 1988, s.18.

⁹⁸ Aliyarov, S., - Mahmudov, İ., *Azerbaycan Tarihinin Kaynakları*, s.170, 181.

Ebu Said Ahmed b. Hüseyin el-Berdeî meşhur Hanefi alimi olmuştur. Maliki mezhebi ise diğerlerine göre zayıf olmuştur.⁹⁹

4.5. Hadis Taraftarları

4.5.1. Şafiîlik

el-Bakuvî, Azerbaycan'daki Şafiîler hakkında bilgiler vermektedir. Bununla birlikte, Bakü şehri hakkında bilgi veren yazar burada yaşayanların "Hıristiyan ve şehir nüfuzunun bir kısmının Şafiî mezhebine mensup olduklarını belirtir."¹⁰⁰

Azerbaycan alimi Erdebîli Yusuf b. İbrahim'in çalışmaları da Şafiîliğin bölgedeki etkisini göstermektedir. Şafiî fakihi olan Cemaleddin Yusuf b. İbrahim el-Erdebîli eş-Şafiî (h.799 / m.1397) XIV. y.yılda yaşamıştır. Saffet Köse'ye göre o, Şafiî mezhebinin görüşlerini özetlediği, *el-Envar li-A'mali'l-Ebrar* adlı eseriyle tanınmıştır.¹⁰¹

4.5.2. Hanbelîlik

Azerbaycan'da hadis taraftarlığının çoğalması bu konudaki çalışmalara etki ederek büyük muhaddislerin yetişmesine sebep olmuştur. Bu meşhur muhaddislerden birisi de Ebu Bekr Ahmed b. Harun b. Ruh el-Berdîci'dir. O, Azerbaycan'ın Berdic köyünde doğmuştur. Berdicî h.301 / m.914 yılında Bağdat'da ölmüştür. Yakut el-Hamevi, Berdic'yi "Hadis ilminin sütunlarından biri" olarak zikretmektedir.¹⁰² Semani, onun, "devrinin eşi bulunmayan hadisçisi" olduğunu yazmaktadır.¹⁰³ Modern araştırmalarda da Berdicî ve

⁹⁹ Paşazade, *Kafkas'da İslam*, s.116.

¹⁰⁰ el-Bakuvî, Abdür-Reşid b. Saleh b. Nuri, *Kitab Telhis el-Asar ve Acaib el-Melik el-Kahhar*, çev., Z. Bünyadov, Bakü 1992, s. 117-118; Aliyarov, S. -Mahmudov, İ., *Azerbaycan Tarihinin Kaynakları*, s.179-181.

¹⁰¹ Köse, Saffet, "Eredbîlî, Yusuf b. İbrâhim", D.İ.A, İstanbul 1995, c. XI, s. 279-280.

¹⁰² Yakut el-Hamevi, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. I., s. 556.

¹⁰³ Es-Sem'âni, Abdülkerîm b. Muhammed b. Mensûr et-Temîmî (562/1166), *el-Ensab*, Beyrut 1988, varak 73.

diğer Arapça yazmış bir çok Azerbaycan alimleri hakkında bilgiler mevcuttur.¹⁰⁴

Ebu Abdullah el-Mukaddesi, “Azerbaycan’daki hadis alimlerinin esasen Hanbeli mezhebine mensup olduğunu yazmaktadır.”¹⁰⁵

4.6. Şîlik

Safevî öncesi Azerbaycan’da Şîliğin varlığı hakkındari görüşler genel bir görünüm arz etmektedir. Çünkü Şîlik değerlendirilirken günümüzdeki Şîlikten yola çıkılarak Safevi öncesi Şîliğin olduğu görüşü savunulmaktadır. Örneğin Paşazade’ye göre Azerbaycan’da Şîlik geniş yayılmıştır. Özellikle Kuzey kısmında çok sayıda Şîî yaşıyordu.¹⁰⁶ Kadı Abdu’l-Cabbar da Azerbaycan’ın Şîî İmami olduğunu söylemektedir. Ama bu konuya başka bir açıklama getirmemiştir.¹⁰⁷ Hülagüler zamanında Şîliğin yönetim tarafından benimsenmesi bu konudaki bilgi boşluğunun giderilmesine yardımcı olmaktadır.

4.6.1. Hülagüler ve Gazan Hanın Şîliğe Meyletmesi

Azerbaycan’da Şîliğin ilk belirtileri Hülagüler’in Azerbaycan’daki hakimiyetleri zamanına denk gelmektedir. Hülagüler zamanında Gazan Han (1295-1304) bir çok islahatlar yapmıştır.¹⁰⁸ Gazan Han’ın Müslüman olmasının sebebi bile siyasal çatışmalarda kendisine taraftar kitlesi bulmak için yapmış olduğu belirtilmektedir.¹⁰⁹ Nitekim, Azerbaycan tarihçisi Ebu Bekr el-Kutbi el-Eheri el-Üveysi (14.y.y.) onun hakkında: “Gazan Han,

¹⁰⁴ Mahmudov, M., *Arapça Yazmış Azerbaycanlı Şair ve Edipler, VII.-XII. Asırlar*, Bakü 1983, s.25.

¹⁰⁵ Memmedov, Z.C., *Azerbaycan’da XI-XIII Esirlerde Felsefi Fikir*, Bakü, 1978, s.17.

¹⁰⁶ Paşazade, *Kafkas’da İslam*, s. 91.

¹⁰⁷ Abdulcebbar b. Ahmed el Hemedani el-Kadı, (ö. 415), *Tesbitu Delâilu’n-Nübüvve*, thk, Abdulkerim Osman, Beyrut 1966, s.443.

¹⁰⁸ Murtaza, Menuçehr, *Mesâil-i Asr-i İlhanan*, Tebriz 1370, s. 179 vd; Yuvalı, Abdülkadir, “Hülagü”, D.İ.A, c.XVIII, s.473-475.

¹⁰⁹ Piriyeve, N., *Azerbaycan XIII.-XIV. Asırlarda*, Bakü 2004, s.155.

düşmanlarını yenmek için çare ararken şahadet söyleyip Müslüman oldu.”¹¹⁰ ifadesini kullanmaktadır.

Gazan Han'ın ıslahatlarının uygulanmasında meşhur tarihçi Fezlullah Raşiduddin'in büyük hizmetleri olmuştur. Gazan Han'ın Şiîliğe meyl etmesi de Azerbaycan'ın bir kısmında, Safevî öncesi kısa süre de olsa Şiîliğin mevcut olduğunu gösteren önemli hadiselerden birisidir. Gazan Han, güya “Hz. Peygamberi rüyasında görmüş ve bu sebeple Şiî-İmamiyye mezhebini kabul etmiştir.”¹¹¹ Gazan Han'ın Şiîliği kabul etmesi ve Şiîleri desteklemesi Şiîlik tarihinde de dikkate değer bir husustur.¹¹² Bundan sonra Şiîliğin nüfusu hayli çoğalmıştır. Hatta o, bir Alevi'yi Irak'a vali tayin etmiştir. 1296 yılında Irak'a sefer ederek ve orada bulunan İmamların mezarını ziyaret etmesi ve İmam Hüseyin'in şehit edildiği ve mezarı bulunan Kербela'yı ve Hz. Ali'nin mezarı bulunan Necefi ziyaret etmesi de dikkate şayandır.¹¹³ Bundan sonra Şirvan'a gelmiştir. Geliş maksadı ise Şiî merkezi Bibi-Heybet'i ziyaret etmek olmuştur.¹¹⁴

Mahmut Gazan Han, 1296 yılının sonbaharında Tebriz'in batısında kendisi için muazzam bir türbe yaptırmıştır. Gazan Han yaptırdığı türbenin çevresinde bir çok tekke ile Şafiî ve Hanefîler'e mahsus iki medrese yaptırması önem arz eder.¹¹⁵

¹¹⁰ el-Üveysi, *Tarih-i Şeyh Üveys*, Bakü 1986, s. 20.

¹¹¹ Fezlullah Raşiduddin, *Camiu't-Tevârih*, Tahran 1338, c.II, s.984-985; Monferid, Mehdi Ferehani, *Mohacerat-e Ulemâ-y-e Şîa ez Cebel-e Âmil be İnan*, Tahran 1377, s.28; Togan, Z.V., *Ümumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, s.270-271.

¹¹² Geniş bilgi için bkz., Murtaza, Menuçehr, *Mesâil-i Asr-i İlhanan*, Tebriz 1370, s. 179; Nasiriyân, Yedullah, *Şiîliğin İnan'da Gelişmesi ve Resmi Mezhep Oluşu*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1970-71, s.51.

¹¹³ Monferid, *Mohacerat-e Ulemâ-y-e Şîa ez Cebel-e Âmil be İnan*, s.28.

¹¹⁴ Aliyarlı, *Azerbaycan Tarihi*, s.292.

¹¹⁵ Babinger, F, - Köprülü, F, *Anadolu'da İslamiyet*, İnsan Yayınları, İstanbul 1996, s.58.

4.6.2. Olcaytu'nun Şîliği Kabul Etmesi

Sultan Muhammed Hudabende Olcaytu (1304-1317) zamanında, Şîlik ciddi bir atılım içine girdi. Eğer bundan önce Gazan Han sadece Şîliği görünürde kabul etmişse de, bu Şîliği h.709 / m. 1310 yılında devletin resmi mezhebi ilan etti. İlk üç halifenin isminin hutbelerden ve sikkelerden çıkarılmasını ve yerine Şîfler'in On İki imamının isimlerinin yazılmasını emretti.¹¹⁶ Olcaytu, Şîî olmadan önce bir çok dinlere girip çıkmıştır. İlk olarak Hıristiyan, sonra Budda dinini kabul ettikten sonra, sonuçta Müslüman olmuştur. Müslüman olunca ilk önce Hanefî, arkasınca Şafîî ve sonra Şîliği kabul ettirmiştir.¹¹⁷

Olcaytu'nun Şîliği kabul etmesi, esasen Şîî reisi Seyyid Taceddin Avcı'nın nüfuzu ve tensibi sayesinde saraya hulul eden Şeyh Cemaleddin Mutahhar Hilli'nin tesiriyle olmuştur. Bununla birlikte, saraydaki Şîî eğilimli hükümdarın iltifat ve güvenine mazhar olduğu gibi, sikkeler üzerine *Lailaheillellah Muhammedu'r-Resulullah*'tan başka, *Aliyyun Veliyullah* ve masum imamların isimlerini de yazdırmıştır.¹¹⁸

Olcaytu, mezhebî konuların daha geniş şekilde aydınlatılması için bir medrese kurulmasını emretmiş, 60 kişilik müderris ve 200 öğrenci bu medreselerde Şîî akidenin eğitimini görüyorlardı. O, kendi ordusunu da medresenin çevresine yerleştirmiş¹¹⁹ böylece buranın güvenliğini de sağlamış oluyordu.

Sonuç olarak Safevî öncesi Azerbaycan'ın bazı bölgelerinde Şîliğin benimsenmesi yönünde bazı adımların atıldığını görüyoruz. Ama tüm bunlar kısa vadeli olmuş ve pek yaygınlık kazanmamıştır.

¹¹⁶ Murtaza, *Mesâil-i Asr-i İlhanan*, s.221. Hamneî, Ali Asgar, *Akkoyunlu ve Karakoyunlu İlişkileri ve Safevi Devletinin Kuruluşu*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1974, s. 115.

¹¹⁷ Murtaza, *Mesâil-i Asr-i İlhanan*, s.222.

¹¹⁸ Murtaza, *Mesâil-i Asr-i İlhanan*, s.223.

¹¹⁹ Monferid, *Mohacerat-e Ulemây-e Şîa ez Cebel-e Âmil be İran*, s. 29.

4.7. Azerbaycan'da İslam Tarikatleri ve Temsilcileri

Azerbaycan'da İslam'ın yayılışından sonra bir çok tarikatler ortaya çıkmıştır. Safevîler öncesi Azerbaycan'ın hemen hemen her bölgesinde şeyhlerin, pirlerin varlığı dikkat çekmektedir.¹²⁰ Bunların en bariz örneği tekkeler, zaviyeler, türbeler, pirlar ve hangahlardır. Safevî tarikatının ortaya çıkışı ile Safevî devletinin kuruluşu arasında iki asra yakın bir süre vardır. Bu süre zarfında Safevî tarikatının gelişimi ve Şîilikle bağlantılı bir çok hareketler olmuştu. Şunu da ifade etmek gerekir ki, Safevîler henüz devlet kurmadan önce bir çok kollara ayrılmıştır ve bunlar Azerbaycan ve Anadolu'nun değişik bölgelerinde yerleşmişlerdir. Bu kısımda Azerbaycan'daki tarikatlerin genel durumuna göz atılacak, Şîilik ve Safevî tarikatı ile ilişkilerine de değinilecektir. Ayrıca bu, Anadolu'daki dini yapının şekillenmesinde bu yörelerdeki tarikatlerin etkisinin anlaşılması açısından da önem taşımaktadır.¹²¹

4.7.1. Sühreverdiyye veya İşrakiyyûn

Şihâbeddin Ebu'l-Fütuh Yahya ibn Habeş Sühreverdi (h.587 / m. 1191) Azerbaycan'ın eski Zencan şehrinin Sühreverd kasabasında doğmuştur.¹²² Çocukluğundan itibaren ilmin peşinde koşan Şihâbeddin, Azerbaycan ve İslam dünyasının yetiştirdiği meşhur mutasavvif ve filozoflardan biri olmuştur. Hayatının büyük bir kısmını ilmi seyahetlerle geçirmiştir. Gezdiği ülkelerde sürekli ilmi tartışmalara katılmıştır. Bir müddet sonra onun fikirleri diğer çevreler tarafından eleştirilmeğe ve konuşulmaya başlamıştır. Hatta durum öyle hal aldı ki, o, Selahaddin Eyyubî'nin (1169-1193) emriyle Haleb'de dinsizlik ve itikat bozukluğu ile suçlanarak idam edildi.¹²³

Şihâbeddin Sühreverdi'nin kurduğu mistik felsefenin adı İşrâkiyye'dir. Bu, İslâm düşünce tarihinde bilginin kaynağı olarak akıl yürütmeyi temel alan

¹²⁰ Paşazade, *Kafkas'da İslam*, s.82; (Azerbaycan ve Kafkasya'da tasavvufi tarikatlar için bkz. M. Kazem Bek, *İzbranniyeye Proizvodeniy*, Bakü 1985)

¹²¹ Yılmaz, H. Kamil, *Aziz Mahmud Hudayi, Hayati, Eserleri, Fikirleri*, İstanbul 1990.

¹²² Memmedov, Zakir, *Şihâbeddin Yahya Sühreverdi*, Bakü 1991, s.5.

¹²³ Paşazade, *Kafkas'ta İslam*, s.86.

rasyonalist “Meşşai” felsefeye karşı, mistik tecrübi ve sezgiye dayanan bir düşünce sistemidir. İshrâkiyyûn ise bu düşünceyi izleyenlerin oluşturduğu akımı ifade eder. Mistik ve gizemli nitelikleriyle özellikle sûfî ve Şîî çevrelerde büyük ilgi uyandırmıştır.¹²⁴ Sühreverdî'nin muhtelif konulara ait bir çok eseri bulunmaktadır.¹²⁵

4.7.2. Halvetiyye

Azerbaycan'da tasavvufi tarikatlerden biri olan Halvetilik¹²⁶, Ebu Abdillah Siraceddin Ömer b. Ekmeleddin Lahici Halvetî (h.800 / m.1397/8)¹²⁷ tarafından kurulmuştur. Tarikat, değişik bölgelere dağılan halifeleri vasıtasıyla pek geniş bir muhite yayılmış ve zamanla tarikatlar içinde en fazla şube ve kola sahip bir tarikat hüviyyetini kazanmıştır. Halvetiliğin Anadolu'ya yayılışı ise, daha ziyade Azerbaycan'ın Şirvan bölgesinden olan Seyyid Yahya Şirvani'nin (h.869 / m.1464-65) halifeleri tarafından gerçekleştirilmiştir.¹²⁸

Halvetiler'in daha çok Amasya ve civarında yayılmış olan bu kolu Anadolu'ya yukarıda da kaydedildiği gibi, Şirvani'in halifesi Gümüslüoğlu sülalesinden Pir İlyas (h.837 / m.1433-34) yoluyla gelmiştir.¹²⁹

¹²⁴ Kaya, Mahmut, “İshrâkiyye”, DİA, (2001), 23, 435-438.

¹²⁵ Sühreverdî'nin, *Makamat-i es-Sufiye ve Meanî Mustalahatihim, Menazil es-Sairin, Risale fi't-Tasavvuf fi Makam el-Erbain bismihi Subhanihi, Risalat Gayet el-Mübtedi, Kitab fi't-Tasavvuf Yarufu bi'l-Kelime, Ruzi ba Came-e Sufiyyun*, eserleri ile birlikte, İshrakilik hakkında *Hikmet el-İşrak, Hayakili Nur, el-Elvah el-İmadiye, Pertov-Name* gibi eserleri de vardır.

¹²⁶ F. De Jong, “Khalwatiyya”, EI², IV, 991.

¹²⁷ Ömer Halvetî hakkında geniş bilgi için bkz., Mahmut Cemâleddin Hulvî, *Lemezât-i Hulviyye ez Lemezât-i Ulviyye*. (hazırlayan Mehmert Serhan Tayşi) İstanbul 1993.

¹²⁸ Öngeren, Reşat, *Osmanlılarda Tasavvuf, Anadolu'da Sufiler, Devlet ve Ulemâ, (XVI. Yüzyıl)* İstanbul 2000, s.27,32; (Yahya Şirvani hakkında geniş bilgi için bkz., Lamiî, *Nefehât* tercümesi, s.574, 575; Ahmed Taşköprizade, *eş-Şekâiku'n-Numaniyye fi ulemai'd-Devleti'l-Osmaniyye*, İnceleme ve notlarla neşreden Ahmed Subhi Furat, İstanbul 1985, s. 270-272; Hulvî, *Lemezât*, s.395-401; Kazimi, Mir Reşide, *Seyyid Yahyâ Şirvânî ve Şifâul Esrâr-ı*, Basılmamış Lisans Tezi, Bakü 2003.)

¹²⁹ Öngeren, *Osmanlılarda Tasavvuf*, s.18.

Seyyid Yahya'nın tarikat üzerindeki etkisi o kadar çoğalmış ki, bu nedenle ona *İkinci Pîr / Pîr-i Sâni* denilmiştir. Ondan sonra Halvetiye içerisinde Seyyid Yahya kolu olarak bilinen ve halifelerinden Habib Karamani (h.902 / m.1946-97) yoluyla gelen Halvetiler'in varlığı görülmektedir.

O, XIV. asrın sonlarında Şamahî'da dünyaya gelmiştir. Babası, Bahâüddin, Şîrvân sultânı Halil Beg'in *Nakibü'l-Eşrâfî*¹³⁰ olmuştur. Ailesi, İmâm Mûsâ Kazımın soyundandır. O, h.868/m.1463-64 tarihinde vefât etmiştir. Kabri Bakü'de, İçeri şehirdedir.

Seyyid Yahyâ'nın, Tasavvuf felsefesi sahasında Türk, Arap ve Fars dillerinde çok eserleri bulunmaktadır.¹³¹

Ömer Halvetî'nin şeyhi, amcası Kerîmüddin Halvetî'dir. O da İbrahim Zâhid Gîlânî (h.700 / m.1301)'nin iki halîfesinden biridir. Bu yüzden Halvetiyye, Zâhidiyye'nin bir koludur. Diğer kolu ile Safiyüddin Erdebîlî (h.735 / m.1334)'ye bağlı olan Safevîyye veya Erdebîliyye'dir. Tarîkatın pîri Ömer Halvetî, halvete büyük önem verdiği için hattâ kırk defa erbaîn (halvet) çıkardığı rivâyet edildiğinden, bu yola Halvetiyye adı verilmiştir. Tarîkatın Kafkas ve Anadolu'da yayılmasına öncülük eden *Pîr-i Sâni* ünvanının sahibi Seyyid Yahyâ Şîrvânî'dir. (h.868/m.1463) Halvetiyye, Osmanlı döneminde İstanbul, Anadolu ve Balkanlar'ın en yaygın tarîkatıdır. Halvetiyye'nin otuzdan fazla şubesi vardır. Ancak genellikle bu şubeler şu dört ana kolda toplanır: Rûşeniyye, Aydınlı Dede Ömer Rûşenî (h.892 / m.1487) tarafından kurulmuştur. Rûşenî, Yahyâ

¹³⁰ Nakibü'l-Eşrâf: Ehli-Beyt mensuplarının işleriyle meşgul olan şahsa denir.

¹³¹ Eserlerinin elyazma nushaları Bakü Elyazmaları Enstitüsü kütüphanesinde, Türkiye'de yazmaların bulunduğu Süleymaniye, Nuri Osmaniye, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütütüphanesi, Manisa Murâdiye, Millet kütüphanesi gibi çeşitli kütüphanelerde bulunmaktadır. Eserlerinden bazıları şunlardır. *Vird es-Settâr, Eşrâr et Tâlibin, Acaib el-Kulûb, Atvar el- Kulûb, Çehl Menâzil ve Heft Makam, Eşrâr el-Kulûb, Eşrâr el- Vudu', Eşrâr el- Vahy, Heft Vâdi, İlmü Ledunnî, Keşf el- Kulûb, Menâzil el- Ârifin, Manzume-i Der Marifeti Nefs, Risâle -i Der Beyân-ı İlim, Risâle-i mâlâ budde-i Batıniyye, Şerhu Sualât-ı Gülşen-i Eşrâr, Şerhu Esmâ-i Semaniyye, Tefsîru ve Tev'îlu İhdina's-Sırâte'l-Müstakîm, Şifâul Eşrâr.*

Şirvânî'nin halifesidir. Cemâliyye, *Cemâl-i Halvetî* olarak bilinen Muhammed b. Hamîdüddîn Cemâlî (h.899 / m.1493) tarafından kurulmuştur. Ahmediyye, *Yiğitbaşı* ünvanıyla anılan Gölmarmarası'ndan Ahmed Şemseddin (h.910 / m.1504) tarafından kurulmuştur. Şemsiyye ise, Ahmet Şemseddin Sivâsî (h.1006 / m.1597) tarafından kurulmuştur.¹³² Halvetiyye tarîkatı İstanbul'un fethinden sonra buraya gelen Halvetî ricâliyle önem kazanmıştır. Tekkelerin kapandığı yıllarda İstanbul'da en fazla Halvetî tekkesi bulunuyordu.¹³³

4.7.3. Ahilik

Ahiliğin kurucusu Ahi Evren h.567 / m.1171 yılında Azerbaycan'ın Hoy şehrinde doğmuştur. İmam Fahreddin Razi'nin öğrencisi olmuş ve Ahmet Yesevi hazretlerinin talebelerinin sohbetlerine katılarak tasavvuf yolunda ilerlemiştir.¹³⁴ Azerbaycan'da tasavvufla yakın ilişkisi olan ahilik kurumu da yaygın olmuştur. Ahi kurumunda muhtelif tabakanın insanları bulunmaktaydı. Özellikle Şirvan'da çok sayıda sanatkâr ahilik içinde faaliyet gösteriyorlardı. Hatta bunların arasında Şeyh Safiyuddin'in müritleri de var idi.¹³⁵

Şirvan'ın şehir ve köylerinde sanatkarlar yöneticilerin zulmüne karşı mücadele ediyorlardı ve Abşeron'da, Şamahı'da epeyce taraftarları var idi. Bakü kalesinin güney kapısında 1384 yılının Recep ayında yazılmış bir yazıda Ahi b. Ramazan eş-Şirvani adının yazılması buna bir delil teşkil etmektedir. Ahi adı bu şahsın Bakü'deki ahiler teşkilatına mensub olduğunu bildirmektedir. Abşeron'un Kürdehani köyünde XV. asrın ilk yarısına mahsus zaviyenin kitabesinde de büyük şeyhlerden, Ahi Şirema'nın ismi yazılmıştır. Beylegan'da, Gence'de ve Azerbaycan'ın diğer şehirlerinde ahi teşkilatları hakkında bilgiler mevcuttur.¹³⁶

¹³² Daha geniş bilgi için bkz., Vicdanî, M. Sâdık, *Tomâr-ı Turuk-î Âliyye'den Halvetiyye Silsilenamesi*, İstanbul- 1338-41, s. 41-117.

¹³³ Öngeren, *Osmanlılarda Tasavvuf*, s. 28-32.

¹³⁴ Çağatay, Neşet, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, Ankara 1997; Muhammedcelil, M., - Halilli, F., *Mevlana İsmail Siraceddin Şirvani*, Bakü 2003, s.10.

¹³⁵ Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, Bakü 1998, s.119.

¹³⁶ Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Devleti*, Bakü 1997, s. 253.

4.7.4. Hurufiyye

Moğollar'ın istilası ile birlikte gelen ağır eziyet ve mahrumiyetler manevi çöküntülere neden olmaktadır. Bu çöküntüye ve zulme karşı, Azerbaycan ve İslam tarihinde önemli bir hareket olan Hurufilik ortaya çıktı.¹³⁷ Kendi bünyesinde farklı kültürleri ve inançları barındıran Hurufilik zamanla geniş halk hareketine dönüştü.

Hurufiliğin kurucusu Fezlullah Neimi Astarabadî'dir.¹³⁸ Neimi Astarabad'da doğmuştur. Çocukluğu Şirvan ve Necef'de geçmiştir. Halk, saf, dürüst, temizliği için ona *helal yiyen* diyordu. Fazlullah'ın en önemli çıkışı kendisinin Mehdi olduğunu iddia etmesidir. Yapmış olduğu çıkıştan ve faaliyetlerden dolayı yönetim için ciddi bir tehlike oluşturduğu anlaşılınca h.804 / m.1402 yılında Miranşah¹³⁹ tarafından Şirvan'da öldürülmüş ve onun cesedi Tebriz'de yakılmıştır. Mezarı Nahçıvan'ın Elince köyündedir. Fazlullah'ın üç erkek ve dört kız çocuğu olmuştur. Erkek çocukları, Nurullah, Kelimullah ve Selamullah'tır. Kızları ise Fatıma Hatun, İbi Hatun, Fatihu'l-kitab ve Ummu'l-kitab. Fatıma Hatun Ali A'la'nın eşi olmuş ve Anadolu'da faaliyet göstermiştir.¹⁴⁰

H. 796 / m. 1394 yılında Şirvan'da hapse atılan Neimi hapiste "Cavidanname" eserini yazmıştır. Ölümünden sonra halefleri Anadolu'ya kaçmış, Bektaşî tekkelerine ve hangahlarına yol bularak, Bektaşî tarikatının yerine Hurufî tarikatını tebliğ etmeye başlamışlar. Bektaşîler sadedil, derin

¹³⁷ Bausani, A., "Hurufiyya", E.I., New Edition, Volum III, Leiden, London 1986; Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, s. 159; Aksu, Hüsamettin, "Hurufilik", D.İ.A, İstanbul 1998, c. XVIII, s.408-412; Meşkur, Muhammed Cevat, *Ferhengi Fıraku İslam*, Meşhed 1996, s.153-155; Kuluzade, Z. *Hurufizm i Ego Predstaviteli v Azerbaydjane*, Baku 1970, s.232-235; Babinger, F., -Köprülü, F., *Anadolu'da İslamiyet*, s.75.

¹³⁸ *Azerbaycan Tarihi*, Heyet, Bakü 1999, c.III, s.164-165.

¹³⁹ Maranşah, yani yılanşah, halk onu sevmediği için bu isimle çağırıyordu.

¹⁴⁰ Mir Ahmedî, *Din ve Mezhep der Asr-i Safevî*, s.23.

bilgi sahibi olmadıklarına göre, Hurufiler'in düşüncelerini kabul ettikleri de belirtilmektedir.¹⁴¹

Fazlullah'ın dokuz halifesi olmuştur. 1. Ali A'la, 2. Meciduddin. 3. Seyyid İshak 4. Hüsameddin Burucerdî. 5. İmadeddin Nesimi. 6. Derviş Ali. 7. Bahauddin Muhammed Naini. 8. Emir Ali Keyvan. 9. Oğlu Nurulla.¹⁴²

Hurufilik özellikle, Azerbaycan şairi ve düşünürü İmameddin Nesimi sayesinde meşhur bir tarikat haline gelmiştir. Nesimi h.766 / m.1365 yılında Azerbaycan'nın Şamahi bölgesinde doğmuştur. O tüm hayatı boyunca Hurûfî ideolojisini yaymış ve yönetime karşı mücadele etmiştir.¹⁴³ Nesimi'nin şiirlerinde, aslında onun Şîilikten daha çok tüm mezheplere aynı mesafede olduğu görülür. *Sığmazam* adlı şiirinde kendi düşüncelerini şöyle açıklıyor:

Gerçi bu gün Nesimiyem, Haşimiyem, Kureyşiyem

Menden uludur ayetüm, ayet ü şane sığmazam.¹⁴⁴

Nesimi, burada kendisini hem Haşimiler'e, hem de Kureyş'e nispet etmektedir. Uzun yıllar Hurufiliği yaymakla meşgul olmuş, nihayet bu nedenle Suriye'nin Halep şehrinde h.820 / m. 1417 yılında derisi soyularak idam edilmiştir.

XIV.-XV. asırlarda bütün yakın ve orta Doğu'da yaygın olan Hurufilik farklı şekilde değerlendirilmektedir. Bazılarına göre Hurufilik ifrat Şîî tarikatı olmuştur. Pantesisit dünya görüşüne sahip olan bu felsefi cereyanda Tanrı, doğa ile aynılaştırılmaktadır. Fezlullah'ın *enel-hakk* ibaresi bütün yakın Şarkta yayılmıştır. Bu fikir IX. asırda Hallac Mensur'un *enel-hakk* düşüncesiyle aynı idi. Hurufiler mantığın, aklın simgesi, tecessümü olarak gördükleri Arap harflerine mistik anlam vermişlerdir. Onlar insanları, tabiatla, Allahla

¹⁴¹ Terbiyet, Muhammedali, *Azerbaycan'ın Meşhur İlim ve Sanat Adamları*, Bakü 1987, s.245-46; *Azerbaycan Tarihi*, Heyet, Bakü 1999, c.III, s.138.

¹⁴² Mir Ahmedi, *Din ve Mezhep der Asr-i Safevî*, s.24.

¹⁴³ Meşkur, *Ferhengi Fıraku İslam*, s.154.

¹⁴⁴ *İmadeddin Nesimi*, Bakü 1985, c.V, s.163;

aynılaştırılıyorlardı. Şiflik gibi, Hurufilik de zalim yöneticilere, Timuriler istibdadına karşı halk hareketlerinin ideoloji perdesi olmuştur. Hurufilik hareketi dini perdesine bakmayarak, açıkça anti-feodal halk hareketi istikametinde olmuştur. Hurufiler, istibdad ve zulmün tüğyan ettiği yer yüzüne, hakikat ve adalet getirecek Kaim'in yani Mehdi'nin zuhur edeceğine inanıyorlardı.¹⁴⁵

Petruşevsky Hurufiler'den: "Çok geçmedi ki, takib ve eziyetlere uğrayan Hurufiler Osmanlı'da kendilerine rahat bir yer edindiler. Bu dönemleride kendilerini bazen Sünni, bazen Şîf, bazen de sûfi olarak gösterdiler."¹⁴⁶ diye bahsetmektedir.

4.7.5. Ehl-i Hak

Azerbaycan'daki Timur döneminin diğer bir hareketi Ehl-i Hak'tır.¹⁴⁷ Ehl-i Hak yani Ali İlahiler Şifliğin aşırı gulat fırkalarından biridir. Bu hareketin İsmailiye ile bazı benzerlikleri de bulunmaktadır. Onlar, Hz. Ali'nin uluhiyetine inanmakta ve Şah İsmail'i de Tanrı'dan bir parça sanmaktadırlar. Onlara göre akıl, ahlakın ölçüsüdür. Nefisle her zaman mücadele etmek gerekir.¹⁴⁸

4.7.6. Nakşibendiyye

Nakşibendiyye, Şeyh Bahâüddin Muhammed Buharayı Nakşibendi (h.791 / m. 1389) tarafından kurulmuştur.¹⁴⁹ XIII.y.yılda Türk dünyasının pek çok yerinde yayılmış bu tarikatı Azerbaycan'a Afşar Baba'nın getirdiği belirtilmektedir. Nakşibendiyye tarikatının ilk temsilcileri Azerbaycan XV.

¹⁴⁵ Meşkur, *Ferhengi Firaku İslam*, s.155.

¹⁴⁶ Petruşevsky, I.P, "Qosudarstva Azerbaydjana v XV veke", Sbornik Sdatel po İstorii Azerbaydjana, Bakü 1949, s. 204.

¹⁴⁷ Bkz., Minorsky. V.F., *Materialı Dlya İzuçeniya Persidskoy Sekti "Lyudi İstini" ili Ali-İlahi*. Moskova 1911.

¹⁴⁸ Meşkur, *Ferhengu Firaku İslam*, s.78.

¹⁴⁹ Hânî, Abdülmecid b. Muhammed, *el-Hadâiku'l-Verdiyye fi Hakâiki ecillâi'n-Nakşibendiyye*, Kahire, 1308, s. 6 vd.

asırdan görülmeye başlanmıştır. Bu tarikatın ilk temsilcilerinden biri de Hâce Muhammed Parsa'nın öğrencilerinden meşhur müfessir Baba Nimetullah Mahmud b. Nahçivânî (h.920 / m.1514) olmuştur.¹⁵⁰

Baba Nimetullah'ın tasavvufa dair Arapça ve Farsça bir çok eseri bulunmaktadır. O meşhur Azerbaycan filozofu Mahmut Şebüsteri'nin *Gülşen-i Raz* adlı eserine bir şerh de yazmıştır. Bununla birlikte sufizmden bahseden *vahdet-i vücüt* nazariyesi hakkında *Hidayetu'l-İhvan* isimli felsefi bir eseri de bulunmaktadır.¹⁵¹ Baba Nimetullah Türkiye'nin Akşehir şehrinde vefat etmiştir.

4.7.7. Gülşeniyye

Azerbaycan'da meşhur olan tarikatlerden bir diğeri de Şeyh İbrahim Gülşenî (h.940 / m. 1533) tarafından kurulan Gülşeniyye'dir. Onun Azerbaycan'daki temsilcisi Şeyh İbrahim b. Muhammed b. Hacı İbrahim b. Şehabeddin Berdeî'dir.¹⁵² O, h. 830 / m.1426 yılında doğmuş, amcası Seyid Ali'nin yanında büyümüş ve sonra Tebriz'e gitmiştir. Gülşeni, Tebriz'de Dede Ömer Ruşeni'nin müridi olmuş ve onun tavsiyesi üzerine önce kullandığı *Haybetî* mahlasını *Gülşenî* mahlası ile değiştirmiştir. Gülşeni, Dede Ömer Ruşeni'nin vefatından sonra onun yerine geçmiştir.

Mevlana Gülşeni, Şah İsmail tahta çıktıktan sonra Tebriz'den ayrılarak Diyarbakır'a oradan da Kahire'ye gitmiş ve "Kubbeti'l-Mustaaf" denilen

¹⁵⁰ Necdet, Tosun, *Bahâeddin Nakşibend, Hayatı, Görüşleri, Tarikatı*, İstanbul 2002, s.284; Reşat Öngören, *Osmanlılarda Tasavvuf, Anadolu'da Sufiler, Devlet ve Ulemâ,(XVI.Yüzyıl)*, s.142-143.

¹⁵¹ Memmedov, Rauf, *Nahçivan Şehrinin Tarihi Oçerki*, Bakü 1977, s.148; Seyidov, Mireli, "Azerbaycanın görkemli hadimleri", Azer. SSREA'nın haberleri 1946, no 9, s.97; Nahçivânî'nin diğeri bir eseri de *Fevatihu'l-İlahiyye ve Mefatihu'l-Gaybiyye* adlı 2 ciltlik tefsîridir. Eser 1325 yılında İstanbul'da yayınlanmıştır. Ayrıca Nur-i Osmaniyye kütüphanesinde 4899 numarada kayıtlı bulunan eserlerinin isimleri şöyledir: 1. *Risâley-i Zikriyye* (vr.12b -13a), 2. *Risâley-i Vücûdiyye* (vr. 13b-14b), 3. *Risâley-i Tahkikât* (vr.15b-23b), 4-*Risâley-i Mecma-ı Letâyif* (vr. 23b-44b).

¹⁵² Selçuk Eraydın, onun doğum yerini Diyarbakır olarak göstermektedir. (Bkz., Eraydın, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul 1997, s. 394.)

mahallede yaşamıştır. Gülşenî, kendi tarikatını Osmanlı ülkesinde ve Mısır'da yaymıştır. H.922 / m.1516 yılında Osmanlı padişahı Sultan Selim Mısır'ı aldıktan Mevlana Gülşenîye büyük saygıda bulunmuş ve Mueydiye mahallesinde ona büyük bir arazi tahsis etmiştir. Mevlana da kendi müritlerinden para toplayarak burada büyük bir hangah yaptırmıştır. Mevlana Gülşenî'nin müritleri gittikçe çoğalmış ve Mısır'da büyük bir nüfuzla sahip olmuştur.

Onun, kırkbin beyitten oluşan *Maneviyu'l-Hafi* Mesnevi'si vardır. Vefatından sonra oğlu Hayali mahlaslı Şeyh Ahmed Gülşenî'nin yerine geçmiş, 1569 yılında vefat etmiştir. Sonra yerine kardeşi Seyid Ali geçmiştir (ö.1596). Ondan sonra da yerini oğlu Şeyh Hasan almıştır. Dede Ömer Ruşenî ile Alaaddin Halveti'nin kardeşi ve meşhur Seyid Yahya Şirvani'nin canişinlerindedir. O, uzun müddet Gence, Berda ve Şirvan'da tarikat lideri ve mürşid olmuş, sonra Erdebil'e ve Tebriz'e gitmiştir. Önemli olan husus, Türkiye'de ve Mısır'da Ruşenîler ve Gülşenîler tarikatının temelini bu iki şahsın atmış olmasıdır.¹⁵³

4.8. Azerbaycan'da Dînî-Mezhebî Durumun Aydınlatılmasında Türbe, Zaviye ve Hangahların Rolü

Safevî öncesi Azerbaycan'da İslam mezhep ve tarikatlerinin hangi yörelerde yayıldığını tespit etmek için bu yerlerdeki tekke, zaviye, türbe gibi geçmiş tarihi günümüze kadar yaşatan eserlerimizi dikkatle incelemek gerekir. Çünkü Azerbaycan'da dini-mezhebi durumu tesbit edilmesi için bu merkezlerin bir anahtar görevi olduğu tarihi bir gerçekliktir. Nitekim biz de bu gibi mekanların Safevî öncesinde yapılmış olduğuna dikkatimizi çektik. Çünkü Safevî sonrası bazı tekke ve türbelerde değişiklik yapılmıştır. Böylece Safevî öncesi Azerbaycan'ın mezhebi durum bu yönüyle de incelenirse bazı önemli noktaların açıklığa kavuşacağı kanaatindeyiz.

¹⁵³ Terbiyet, *Azerbaycan'ın Meşhur İlim ve Sanat Adamları*, s. 189.

4.8.1. Bibi-Heybet

Azerbaycan'daki Şiilikle ilgili merkezlerden biri başkent Bakü yakınlarındaki Şihlar (Şeyhler) köyündeki *Bibi Heybet* camii ve zaviyesidir.¹⁵⁴ Bibi Heybet hakkında muhtelif rivayetler vardır. Bir rivayete göre, İmamiyye Şiası'nın yedinci imamı İmam Musa Kazım'ın, yöneticilerin takibinden kaçıp Bakü'ye gelmiş kızının türbesidir.¹⁵⁵

Emevi takibinde kaçmak zorunda kalan sekizinci Şiî İmamı Rza Horasan'a, kızı ve kızkardeşi ise Bakü dolaylarına gelmiş ve şimdiki Şihlar köyünü mesken edinerek burada da vefat etmişlerdir. Onların vefat ettiği yerde camî ve türbe yapılmıştır. İmam'ın kızının ismi Hökume olmuştur. Bu mekanın *Bibi Heybet* isimlendirilmesinin sebebi ise şöyledir: Hökume'nin Heybet isminde hizmetçisinin, ona *Bibi*¹⁵⁶ diye hitap ettiği için camî ve türbe de *Bibi- Heybet*, yani *Heybet'in bibisi* olarak meşhur olmuştur. Burada camî yapıldıktan sonra önemli bir kutsal mekana dönüşmüş, ülkenin her tarafından ziyaretçiler gelmeye başlamıştır. Tarikat mensuplarının da ziyaret ettiği ve zamanla buralarda yerleştikleri için bu bölgenin adı Şihlar / Şeyhler¹⁵⁷ olarak isimlenmiştir.¹⁵⁸

Türbe üzerindeki kitabede şöyle yazılmıştır:

“Bu nurlu türbeyi, annesi ve oğlu için, Allah onlara rahmet etsin, Allahın Peygamberi'nin adaşı, dinin koruyucusu, büyük sultan Şirvanşah Halilullah yaptırmıştır. Allah onun mülkünü ve saltanatını ebedileştirsin. H.839 / m.1435”

¹⁵⁴ Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Devleti*, s.349-50.

¹⁵⁵ Musayev, T.M., *Srednevekoviyeye Dokumentı po İstorii Baku*, Bakü 1967; Petruşevsky,İ. P., *Oçerki po İstorii Fedalnih Otnoşeniy v Azerbaydjane i Armenie v XVI naçale XIX vv.* Leningrad 1949, s.150.

¹⁵⁶ Azerbaycan Türkçesinde babanın kız kardeşine bibi deniliyor.

¹⁵⁷ Azerbaycan'da halk arasında Şeyh'e Şih da deniliyor.

¹⁵⁸ Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, Bakü 1998, s.141-142.

4.8.2. Pir Hüseyin Babakûhi

Pir Hüseyin aslen Şirvanlı'dır. Pir Hüseyin tekkesine Moğollar tarafından her yıl vakıflar bağışlanmaktaydı. Bu da Azerbaycan'da tasavvufi hareketin oldukça güçlü olduğunu göstermektedir.¹⁵⁹

Pir Hüseyin hangahının büyük mülkleri, toprakları ve onun çevresinde yaşayanların onbinlerce koyunu, bununla birlikte ipek, hayvan sahipleri olan müridleri ve dervişleri var idi. Pir'e ziyaret için çok sayıda ziyaretçi, aynı zamanda Şirvanşahlar'ın yöneticileri de geliyordu. Buranın bir anlamda Şirvan'ın önemli dini-mezhebi merkezi olduğu görülmektedir.

Saitzade'nin düşüncesine göre, Pir Hüseyin Batınilik öğretisinin üyesi idi. Vassaf, onu Sufi olarak adlandırır ve dikkati müridlerine yöneltiyor.¹⁶⁰ Pir Hüseyin Şirvani, ihtimal ki, dikkati çeken bidatçi tarikatların hiç birisine mensup olmamıştır. Çünkü bu halde o, Şirvanşahlar tarafından böyle ciddi şekilde saygıyla kabul edilmezdi.¹⁶¹ O, halife el-Kaim Biemrillah zamanında vefat etmiş ve Şirvan'ın Arran bölgesinde defnedilmiştir.¹⁶² Hangahtaki minarenin iki satırlık kitabesinde şöyle yazıyor:

*“Allah'ın adı ile, Adil şah Keykavus, Pir-i Şirvan'ın şeyhi Pir Hüseyin hangahının yapılmasını emretmiştir.”*¹⁶³

Şirvanşahlar'ı idare eden hükümdarların, bölgedeki şeyhlere ve pirlere özellikle dikkat ettikleri ve onlara karşı saygı gösterdikleri anlaşılmaktadır.

4.8.3. Sultan Baba Piri

Sultan Baba Piri, Deveçi mahallinin Uğah köyünde bir zaviye olan bu türbenin kitabesinde Şeyhlerin Şeyhi, Zahitlerin kutbu Şeyh Ebu Bekr'e (r.a.)

¹⁵⁹ Nemetova, *Azerbaycan'da Pirlər*, s.10.

¹⁶⁰ Vassaf, *Kitab-i Mustatab-i Vassaf*, Bompey, 1269-1852/53, s.156.

¹⁶¹ Saitzade, E, “Pir Hüseyin Şirvani”, *Dan*, Azerbaycan SSR, 1960, c. XVI, no. 12, s.1265.

¹⁶² Hamidullah, Mustovfi Kazvîni, *Tarih-i Kuzide*, thk., Abdülhüseyin Nevai, Tahran 1399, s.662; Terbiyet, *Azerbaycan'ın Meşhur İlim ve Sanat Adamları*, s., 268.

¹⁶³ Mehreliyev, E., G -E. H., Ahundov, *Şirvaniler*, Bakü 1996, s.37 vd.

ait olduğu yazmaktadır. Ayrıca kitabede, türbeyi memleketlerin sultanı, kadir Ferruhzad b. Ahsitan zamanında Necef Muhammed b. Nasır'ın h.593 / m. 1197-98 yılında yaptırmış olduğu da yazılmıştır.

4.8.4. Şeyh Baba Yakub

Hangah, Füzuli bölgesinin Horadiz mahallinin Bâki mahallindedir. Yerli halk tarafından *Şih Baba* olarak isimlenmiştir. Türbedeki Arapça yazılı kitabede, “*Bu mukaddes zaviyenin, zahid, kâmil, Şeyh Baba Yakub b. İsmail Gur Har için yapılması, h.672 / m.1273 yılında emrolunmuştur. Yer yüzünde her canlı yok olacaktır.*” (Kur’an 55. sure, 26. ayet). ibaresi yer almaktadır.

Fezullah Reşiduddin'in haberine göre Baba Yakub'un liderliğinde Karabağ'da başlamış halk hareketi, ideoloji çerçeveden çıkmış askeri-siyasi bir harekete dönüşmüştür. Reşüduddin, onun Arran'da faaliyet gösteren müritleri ile görüşen İlhanlı hükümdarları hakkında: “Sultan Ahmet Hülagü hanın Kutiy Hatun'dan olan yedinci oğlu Tekudar, Şeyh Baba Yakub'un müridlerine çok saygıda bulunurdular.”¹⁶⁴ diye bahseder.

4.8.5. Şeyh Zahid Gilanî

Safevîler'in ilk şeyhi Şeyh Safiyuddin'in müridi olan Şeyh Zahid Gilanî¹⁶⁵'nin türbesi Azerbaycan'ın Lenkeran bölgesinde bulunuyor. Şeyh Zahid türbesi günümüzde de Lenkeran'da ziyaretgâh ve mukaddes bir mekan olarak bilinmektedir. Bu yer Lenkeran bölgesinin *Şihakeran* köyünde Seyid Cemaleddin'in müridi Şeyh Zahid Taceddin İbrahim es-Sincanî Şeyh adıyla meşhurdur. Şeyh Haydar zamanında, onun Şeyh Kutbeddin Zahidi'ye h.887/m.1483 yılında verdiği belgeden Şeyh Zahid'in soyunun Muğan, Cur, Macur, Urungad isimli bölgelerde yerleştikleri ve buralarda mülklerinin olduğu anlaşılıyor. Adı geçen belgede bu toprak sahiplerinden Safiyuddin'in dayısı Şeyh Şemseddin Zahidi'nin, Şeyh Hamid ve Şeyh Rafiuddin'in isimleri yer

¹⁶⁴ Reşiduddin, *Nüzhetu'l-Kulub*, s.234; Nemetova, *Azerbaycan'da Pirlar*, s.15-16.

¹⁶⁵ Hulvî, *Lemezât*, s.319; (Daha geniş bilgi için bkz., Nefisi, Sait, *Şeyh Zahit Gilani*, Reşt 1307; Babinger, *Safî al-Din Ardabîlî*, El, Leiden, 1995, c. VIII, s.801.)

almaktadır. Said Ali b. Kazımbey *Cevahirnamey-i Lenkeran* eserinde *Şeyhekeran* hakkında: “Bu yerin eski adı Heylekeran’dır. Şeyh Zahid’in irşad ettiği köydür. Şeyh’in zuhurundan sonra, onun adıyla *Şeyhekeran* adlandırılmıştır.”¹⁶⁶ ifadelerine yer verir.

Safevîler iktidara geldiklerinde Zahidiler’e büyük saygı göstermiş ve Muğan’da, Cur, Macur ve Urungad köylerini Şeyh Zahid’in torunlarına mülk olarak vermişlerdir.

4.8.6. Şih / Şeyh Baba Piri

Türbe, Cebrail bölgesinin *Şihlar* köyündedir. Şih Baba Piri adı ile meşhur bir ziyaretgahdır. Onun mezar taşında şöyle yazılmıştır:

“Bilgi çeşmesinden içti. Bu mezar Şeyh Kıyasettin oğlu merhametli Şeyhzâde Şeyh 20 Ramazan, h. 759 / m.1358 yılında vefat etmiştir.”

Şeyh’in Kadiri tarikatına bağlı olduğu araştırmacılar tarafından belirtilmektedir.¹⁶⁷

4.8.7. Şeyh Tahir el-Hüda Medekani veya Pîr-i Merdekan

Şamahı bölgesinin Güney-Doğu’sunda Göyler köyünde, eski Şamahı-Cevat-Erdebil yolu üzerinde bir türbedir. Halk arasında *Pir-i Merdekan* olarak meşhurdur. Mezar taşında şöyle yazılmıştır:

“Rahimli ve merhametli Allah’ın adıyla. Bu mezar, şeyh, imam, en büyük alim, mümin Tahir Tac el-Hüda Merdekani b. Ali’nindir. Allah ona rahmet etsin.” Bu yazının etrafını kapsayacak şekilde on üç defa *Allah* lafzı yazılmıştır. Onun “imam” adıyla anılmasından, kendisinin bu zaviyenin imamı olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁶⁶ Kazımbey, Said Ali, *Cevahirnamey-i Lenkeran*, ty., s.123.

¹⁶⁷ Nemetova, *Azerbaycan’da Pirlar*, s.17-18.

4.8.8. Şeyh Dursun Türbesi

Aksu bölgesinde bir türbedir. Akademik B. Dorn kütüphanesinde bu türbe ve Şamahı şeyhleriyle ilgili belgede şöyle yazılmıştır:

“Zamanında Şamahı’da Pir-i Şirvan adlı meşhur bir mezar vardı. Burada yatan evliyanın adı Şeyh Mikail b. Seyid Cebrail b. Seyyid Salih’tir. Erdebil’de mezarı meşhur olan Şeyh Safi, Şeyh Mikail’in büyük kardeşidir. Şeyh Safi kardeşini Şirvanşahlar’ın hakimiyeti zamanı Şirvan’a irşad için göndermiştir.”¹⁶⁸

Şeyh Mikail, Şirvan vilayetinde epeyce irşad faaliyetinde bulunduğu için ona *Piri-Pirani Şirvan-Şirvan Pirlерinin Piri* denildiğini anlaşıyor. Onun türbesindeki mezar taşında: “*Bu hoş kokulu mukaddes ziyaretgah ve nurlu mezar evliyaların efendisi Şeyh Dursun b. Ahmet Padarın’dır. H.801 / m.1399*” ibaresi yer almaktadır.

4.8.9. Baba Samit

Günümüze kadar Bektaşîyye ve Baba Samit dervişlerinin Şirvanşahlar devletinin sınırları içinde uzun süre faaliyetini isbat eden bir çok yapıtlar kalmıştır. Bu yapıtlarda teşkilatın merkezlerini, şeyhlerin ve halifelerin isimlerini açıklığa kavuşturmakla birlikte, bu teşkilatlar Şirvan bölgesindeki etki alanı ve faaliyetlerinin kronolojik çerçevesini belirlememize yardımcı olmaktadır. Bektaşîyye cemiyetinin merkezlerinden birinin Şirvan’da mevcut olduğunu gösteren en kesin delil Sabirabad bölgesinin Şihlar köyündeki Baba Samit adıyla meşhur olan Pir’dir. Baba Samit kitabesindeki yazı dikkatlice incelendiği zaman bu şahsın Hacı Bektaşî Veli’nin oğlu olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶⁹ Hacı Bektaşî Veli’nin oğlunun Azerbaycan’ın bu bölgesinde olması çok önemli bir konudur. Muhtemelen, o buralarda dini-tasavvufi tebliğ ve irşat vazifesi ile gönderilmiştir.

¹⁶⁸ Saltıkov Şedrin Kütüphanesi, Sankt-Petersburgs. B. Dorn kataloğu no.288, 302.

¹⁶⁹ Nemetova, *Azerbaycan’da Pirlер*, s.59.

Türbelerdeki kitabelerde yazılmış olan “Nadi Aliyyen” (Ali’yi çağır) ibaresi, hemen hemen Bektaşiliğ’in bütün kollarına aittir. Bu ibare, Kızılburun yarımadasından 7 km uzaklıkta yerleşen *Halil Baba Piri* türbesinin, Abşeron, Şamahı ve Nahçıvan bölgesinde kalmış sanduka, baştaşı şeklindeki kitabelerinde, Bakü ve Nahçıvan müzelerindeki derviş keşküllerindeki, Beyleganda’ki Cerciz peygamber mezarlığındaki kitabelerde bulunmaktadır. Örneğin, Beyleganda’ki Cerciz peygamber mezarlığındaki bir kitabede şöyle yazılmaktadır:

“Bu mezar rahmetli, merhum, mutlu şehit, yüce Allahın rahmetine muhtaç Muhammed Mümin b. Ali b. Halife Hoca Ali’nindir. Dünya bir saatliktir. Ona göre onu ibadetle geçir.”

Taşın kenarlarında Şiîliğin özelliklerinden olan 14 masumun ismi yazılmıştır. Buradaki Halife lakabı onlara Bektaşiyye’nin bir kolu olan Baba Samit Dervişleri teşkilatının halifeleri vazifesinde çalıştıklarına göre verilmiştir. Bu görev soya göredir.¹⁷⁰

4.8.10. Dede Güneş Piri

Üzerinde *Nadi Aliyyen* ibaresi yazılmış sanduka şeklindeki abidelerde Şamahı’nın Dede Güneş, yine *Halil Baba* ve Beylegan’daki Cerciz peygamber’in kitabelerindeki yazıtlarda *Bektaşiyye* ve *Baba Samit dervişleri* teşkilatları ile bağlantısını belgeleyen *Nadi Aliyyen* ibaresi yer almaktadır:

“Ya Medet Ali! Bizim mezhebimizde hak söz Ali’yi çağırmaktır. Mucizeler yaratan Ali’yi çağır. Sen o zaman belalardan kurtulursun. Ya Muhammed! Senin peygamberliğinin yardımıyla ve Ya Ali, ya Ali! Ya Ali, senin veliliğinin yardımıyla tüm gam ve kederler geçip gider.”

4.8.11. Ağbil Türbeleri-Şeyh Mezyed

Kuba bölgesinin Akbil köyündedir. Üzerindeki, *“Dünya bir saatliktir. Ona göre onu ibadetle geçir.”* ibaresi yer almaktadır. *Yine* Sofi Hamid Piri

¹⁷⁰ Nemetova, *Azerbaycan’da Pirlər*, s. 60-61.

üzerinde de “*Nadi Aliyyen*” ibaresi bulunmaktadır. Bu da Bektaşîyye ile olan ilişkisini göstermektedir.¹⁷¹

Azerbaycan’daki dîni-mezhebi, tasavvufî durumu Azerbaycan tarihçisi Bakıhanov şöyle açıklıyor:

“Bir çok şehir ve kasabaları hazreti Şemun’un Arran şehrindeki harabeleri, uç imamzadenin¹⁷² Şamahi, Gence ve Berde şehirlerinde olan türbeleri, İmam Musa Kazım’ın kızı Hökume’nin Bibi Heybet’de, Sofi Hamid’in Şirvan’ın Kobustan mahallindeki mezarı ve bir çok başka yerlerde olan meşhur seyyitlerin, şeyhlerin, saygın ve fazıl şahısların mezarları, bu ülkenin her zaman din büyüklerinin meskeni, arif ve alimlerin vatanı olduğunu gösteriyor.¹⁷³

Sonuç olarak, Azerbaycandaki dini-mezhebî durumu değerlendirdiğimiz zaman, bölgede farklı din anlayışlarının mevcut olduğu ve İslam’ın itikâdi-siyasi, gâli, tasavvufî akımlarının bölgede hakim olduğu görülmektedir. Özellikle, tasavvufî bir yaşantının Azerbaycan bölgesinde yaygın olması Safevîliğin sufi temeli, gelişimi ve farklılaşma süreci açısından önem arz etmektedir.

¹⁷¹ Alesgerzade, E., “Ağbil Türbelerinin Kitabeleri”, Azerbaycan SSR İlimler Akademisinin Haberleri, İctimai İlimler Seriyası, Bakü 1956, no.5, s.769.

¹⁷² İmamzade, Azerbaycan’da Şîî İmamların yakın akrabaları ve onların soyundan gelenlerin mezarlarının bulunduğu mekan için kullanılan bir isimdir.

¹⁷³ Bakıhanov, *Gülüstan-i İrem* s.232.

II. BÖLÜM

AZERBAYCAN'IN ŞİİLEŞME SÜRECİNDE ERDEBİL TEKKESİ VE ROLÜ

1. Erdebil Tekkesinin Tarihçesi

Safevî tarikatının merkezi konumunda olan Erdebil şehri Azerbaycan'ın en eski kültür merkezlerinden biri olmuştur.¹⁷⁴ İslam orduları tarafından, Hz. Ömer devrinde Azerbaycan valiliğine tayin edilen Huzeyfe b. Yeman'ın günlerce süren savaştan sonra yaptığı anlaşma ile fethedilmiştir. Bu fetihler zamanı Erdebil Azerbaycan'ın merkezi durumunda idi. Hz. Ali zamanında Azerbaycan valisi olan Eşas b. Kays halkının çoğunun müslüman olduğu Erdebil'e bazı Arap aşiretlerini de yerleştirerek burayı büyük şehir haline getirmiştir. Daha sonraları da bu özelliğini kaybetmeyen Erdebil zaman zaman siyasi ve kültürel olarak zayıflasa da konumunu korumuştur. Erdebil şehri Safevîler'le birlikte daha da gelişerek meşhur olmuş, Safevî Şeyhler'i burada ikamet ettikleri için burası sonradan meşhur bir ziyaret yerine dönüşmüştür. Bu kısımda Safevîler'in merkezi üssü durumunda olan tekke şeyhlerini ve tekkenin işleyiş şeklini inceleyeceğiz.

1.1. Ebu İshak Şeyh Safiyuddin Erdebîlî (h.650 / m.1334)

Safevî tarikatının ilk şeyhi olan Şeyh Safiyuddin h.650 / m.1252 yılında doğmuştur.¹⁷⁵ Genç yaşlarından itibaren sufi bir zat olarak tanınmıştır. O, Şeyh Zahid'in talebelerinden biri olmuştur.¹⁷⁶ Şeyh'in geniş bir taraftar

¹⁷⁴ Erdebil hakkında geniş bilgi için bkz., Bala, Mirza, "Erdebil", İ.A., c.IV, s. 288-293; Aliyev, Salih, "Erdebil", D.İ.A., c.XI, s.276-277; Frye, R. N., "Ardabil", EI, I, Leiden 1967; Ekinci, Dr. Mustafa, *Anadolu Aleviliğinin Tarihsel Arka planı*, İstanbul 2002, s.49-55

¹⁷⁵ Handemir, *Habibü's-Siyer*, c.III, s. 419; Emir Mahmud Handemir, *Tarih-i Şah İsmail ve Şah Tahmasb Safevî*, yayına hazırlayan, M.Ali Cerrahi, Tahran 1370; s.11-19; Kazvîni, Ebu'l-Hasan, *Fevâidu's-Safeviye*, yayına hazırlayan, Meryem Mir Ahmedi, trz.; Astarabâdi, *Ez-Şeyh Safî tâ Şah Safî, ez Tarih-i Sultani*, s.16-17; Masum, Mirza Muhammed, *Tarih-i Selatin-i Safeviyye*, yayına hazırlayan Emir Hasan Abidi, Tahran 1351.

¹⁷⁶ Hulvî, *Lemezât*, c.II, s.398.

kitlesine ve Moğollar içinde büyük bir nüfuza sahip olması halkı her hangi bir taşkınlıktan koruyordu.¹⁷⁷ O, Erdebil’de tarikatın dini önderliğini yaptığı gibi kendi toplumunun liderliğini de üstlenmekteydi.¹⁷⁸

Şeyh’in ne denli bir saygıya mazhar olduğunu Hâce Reşiduddin’ın yazmış olduğu mektuptan anlamaktayız. Mektupta: “Cennet havası gibi kokan ve gül bahçesinin misk kokulu havası gibi bir selam gönderiyorum. Çünkü, dilim ayrılığın hikayesinden kısadır, ona başlayamıyorum ve Allah’tan, o vilayetin kutbunu ve asumanın güneşinin ziyaretini bana nasib etmesini diliyorum”¹⁷⁹ ifadelerine yer vermektedir.

Şeyh Sâfi yalnız Azerbaycan için değil, o günün İslam aleminde zühd ve takvası ile şöhret bulmuştur. Kendi zamanında tarikatının nüfuzu Doğu’dan ve Batı’dan gelen binlerce insanı tarikata cezb etmekteydi.¹⁸⁰

1.2. Şeyh Sadreddin Erdebilî (h.795 / m.1393)

Şeyh Safiyuddin vefat edince yerini oğlu Sadreddin almıştır.¹⁸¹ Şeyhlik müddeti 59 yıldır (1334-1393).¹⁸² Şeyh Sadreddin’le aynı dönemde yaşamış olan ünlü Arap tarihçisi İbn Haldun sufi liderden *Şeyhlerin Şeyhi, Şeyhe’ş-Şuyuh*, olarak bahsederken, bu ünvanın onun mistik bir lider olarak kabul edildiğini vurgulamaktadır.¹⁸³ Onun Safevîlikteki en büyük hizmeti, Safevîlik hakkında *Safvetü’s-Safa* eserini yazdırması olmuştur.

¹⁷⁷ Hamidullah, Mustovfi Kazvini, *Tarih-i Kûzide*, s. 675; Allouche, *Osmanlı-Safevî İlişkileri*, çev., Ahmet Emin Dağ, İstanbul 2001, s. 42.

¹⁷⁸ İsmail, Mahmut, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü 1997, s.151.

¹⁷⁹ Raşiduddin, Fezlullah, *Mektubat-ı Raşidi*, Lahor 1344/1954, s.260 vd.

¹⁸⁰ Abdal, Zâhidî, *Silsiletü’n-Nesebi’s-Safaviyye*, s. 38.

¹⁸¹ Emir Mahmud, Handemir, *Tarih-i Şah İsmail ve Şah Tahmasb Safevî*, s. 21-26, Astarabâdi, *Ez-Şeyh Safî tâ Şah Safî, ez Tarih-i Sultani*, s.21; Efendiyev, O.A, *Obrazavaniye Azerbaydjanskoye Gosudarstva Safevidov v Naçale XVI veka*. Bakü, 1961, s.65.

¹⁸² Yazıcı, “Safevîler”, İ.A, c.X, s.53-59.

¹⁸³ İbn Haldun, *Kitabu’l-İber*, Beyrut 1951, c.V, s.1171.

1.3. Ebu'l-Hasen Alâüddin Hâce Ali b. Sadreddin Mûsâ Erdebîlî (h.832 / m.1427)

Alâüddin Ali,¹⁸⁴ “Hâce Ali”, “Sultan Ali”, “Ali Padişah” ve “Ali Siyahpuş”¹⁸⁵ olarak bilinmektedir.¹⁸⁶ O, Timur’un muasırı olmuştur. Şeyh Hâce Ali Kudüs’e gitmiş, Mekke ve Medine’de ün salmışdır. Arap tarihçisi İbn Hacer el-Askalanî (h.852/m.1449) biyografik çalışmasında, Şeyh Hâce Ali’nin Irak’ta sûfî bir tarikatın lideri olduğu ve taraftarlarının sayısının o dönemde yüz bin kişiyi aştığını yazmaktadır.¹⁸⁷

Muciriddin el-Uleymî (h.927 / m.1521)’ye göre, “Şeyh Ali o dönemde meşhur bir sufi şeyhi ve Sünniliği ile tanınmış bir din adamıdır.”¹⁸⁸

Hâce Ali h.832 / m.1427 yılında Kudüs’te vefat etmiş ve orada defnedilmiştir. Mezarı bu gün Seyyid Ali Acemi olarak bilinmektedir. Handemir’e göre ise Hâce Ali Hacc yolunda vefat etmiştir.¹⁸⁹

1.4. Şeyh İbrahim (h.850 / m.1447)

Şeyh Hâce Ali kendinden sonra Cafer, Abdurrahman ve İbrahim¹⁹⁰ adında üç erkek evlat bırakmıştı. Şeyh Şah¹⁹¹ lakabı ile ünlü olan İbrahim, babasının yerine geçmiştir. İbrahim babasının manevi kudreti ve gücüne

¹⁸⁴ Handemir, *Habibü's-Siyer*, c.III, s. 423; Emir Mahmud Handemir, *Tarih-i Şah İsmail ve Şah Tahmasb Safevî*, s.26; İbn Bezzaz Tevekkülü, *Safvetu's-Safâ*, s.40; Astarabâdi, *Ez-Şeyh Safî tâ Şah Safî, ez Tarih-i Sultani*, s. 22, Nihat, Azamat, “Erdebîli Alâeddin”, D.İ.A, İstanbul 1995, c.XI s. 279.

¹⁸⁵ Astarabâdi, *Ez-Şeyh Safî tâ Şah Safî, ez Tarih-i Sultani*, s.22.

¹⁸⁶ Mir Ahmedî, *Din ve Mezhep der Asr-i Safevî*, s.43.

¹⁸⁷ İbn Hacer, el-Askalani, (ö.852), *İnbau'l-Ğumr bi'Enbai'l-Umr*, edit., H. Habeşi, Kahire 1972, c.III, s. 427-428.

¹⁸⁸ el-Uleymî, Muciriddin, *el-Uns el-Celil bi-Tarihi'l-Kudüs ve'l-Halil*, Amman 1973, c.II, s.236.

¹⁸⁹ Handemir, *Habibü's-Siyer*, c.IV, s. 424.

¹⁹⁰ Handemir, *Habibü's-Siyer*, s. c.IV, 424.

¹⁹¹ Astarabâdi, *Ez-Şeyh Safî tâ Şah Safî, ez Tarih-i Sultani*, s.24.

ulaşmamıştır. Muhtemelen bu nedenle tarihçiler Şeyh Cüneyd'i Şeyh Hâce Ali'nin oğlu gibi kaydetmiş ve İbrahim'i görmezden gelmişlerdir.¹⁹²

1.5. Şeyh Cüneyd (h.864 / m.1460)

Safevî tarikatının ideolojik bağlamda bir hareket olarak ortaya çıkması Şeyh Cüneyd¹⁹³ zamanında olmuştur. Astarâbâdî ondan, Sultan Cüneyd¹⁹⁴ olarak bahsediyor. Şeyh Cüneyd, tarikatın bir anlamda propagandasını yapmış ve bu yolda hiç bir fedakarlıktan çekinmediği kaydedilmektedir.¹⁹⁵

Şeyh Cüneyd Karakoyunlular'la anlaşmazlıktan dolayı Erdebil'i terk etmek zorunda kalmıştır. Erbil'e gitmiş, daha sonra burada evlenmiş bir süre sonra oradan ayrılarak Karaman'a, Konya'ya ve nihayetinde Diyarbakır'a gelerek Uzun Hasan'la görüşmüş ve onunla akraba olmuştur. Şeyh Cüneyd faaliyetinin bir çok yönleri vardır. O, hem manevi hem de siyasi olarak tarikatın yükselmesine çalışmıştır. Bu faaliyetlerin sonucunda Safevîlik Azerbaycan, Anadolu, Karaman ve Suriye'de genişçe yayılmıştır.¹⁹⁶ Şeyh Cüneyd Şirvanşah Halil ile vukubulan savaşta öldürülmüştür.¹⁹⁷

1.6. Şeyh Haydar (h.864 / m.1488)

Şeyh Cüneyd öldürüldüğü esnada oğlu Haydar¹⁹⁸ henüz bir kaç yaşında idi. Safevîler'in inanç yönünde değişime uğramasında Şeyh Cüneyd büyük rol oynamış, Şeyh Haydar ise bu inançların bir anlamda simgeleşmesini sağlamıştır. Müritlerine 12 dilimli taç giydirerek kırmızı külah bağlattırmak suretiyle Safevî taraftarlarının *Kızılbaş* adıyla anılmasına sebep

¹⁹² İsgender Bey Münşi, *Âlem Arâyi-i Abbâsi*, c.I, s. 26; Mir Ahmedi, *Din ve Mezhep der Asr-i Safevî*, s. 44.

¹⁹³ Emir Mahmud, Handemir, *Tarih-i Şah İsmail ve Şah Tahmasb Safevî*, s.27-28.

¹⁹⁴ Astarâbâdî, *Ez-Şeyh Safî tâ Şah Safî*, s. 25.

¹⁹⁵ Emir Mahmud, Handemir, *Tarih-i Şah İsmail ve Şah Tahmasb Safevî*, s.28.

¹⁹⁶ Monferid, *Mohacerat-e Ulemây-e Şîa ez Cebel-e Âmil be İran*, s.44.

¹⁹⁷ Emir Mahmud, Handemir, *Tarih-i Şah İsmail ve Şah Tahmasb Safevî*, s.28.

¹⁹⁸ Handemir, *Habibü's-Siyer*, c.III, 426-427; Emir Mahmud Handemir, *Tarih-i Şah İsmail ve Şah Tahmasb Safevî*, s.28-29; Efendiyev, *Azerbaycan Safevî Devleti*, s.72-76.

olmuştur.¹⁹⁹ Safevîliğin rituel ideoloğu sayılan Şeyh Haydar'ın öldürülmesi de babasının ölümüne benzemektedir. O, 1488 yılında öldürülmüştür.²⁰⁰

1.7. Sultan Ali (h.899 / m.1494)

Şeyh Haydar'ın öldürülmesinden sonra tarikatın çalışmasında ciddi aksaklıklar meydana geldi. Tarikat ciddi yara almış ve bundan kurtulmak şimdilik zor gözüküyordu. Şeyh Haydar'dan sonra geriye üç oğlu kalmıştı. Bunlar Sultan Ali, İbrahim ve İsmail idi.²⁰¹

Sultan Ali hapisten çıktıktan sonra, Safevîler'in dağınık müritlerinin başına geçti. O kendisini öyle bir ortamda bulmuştu ki, olaylar karşısında nasıl hareket edeceğini bilmemekteydi. Acemi oluşu ve karışıklık onun sonunu getirmiştir. Akkoyunlular'la yapılan bir çarpışmada Sultan Ali öldürülmüştür.²⁰² Bu olaylardan sonra küçük İsmail babasının müritleri tarafından uzun yıllar saklanmış ve tarikat reisliğine getirilmiştir.

2. Erdebil Tekkesinin İşleyişi

Erdebil tekkesinin işleyiş şekli diğer tarikatlerden pek de farklılık arz etmemektedir. Safevîler'de ilk olarak tarikat reisliği babadan-oğula geçerek devam ettiğini görmekteyiz. Safevîliğin doğuşundan, Safevî devletinin kuruluşu ve dağılışına kadar bir kaç küçük olay hariç bu böyle devam etmiştir. Baba ya ölmeden yerine kendi halefini tayin eder ya da öldükten sonra çocuklarından biri yerine geçerdi. Bu iş Safevîlik'te irsi gelenek halini almıştı. Şeyh Safiyuddin mevkiini Sadreddin Musa'ya bırakmıştır. Şeyh öldüğü zaman Erdebil bir nevi ruhani merkez haline gelmişti. Şeyh Sadreddin büyük babası için Azerbaycan'ın Lenkeran bölgesinin Kelhoran mahallinde ve babası için

¹⁹⁹ Münecimbaşı, *Sahâifu'l-Ahbar*, c. III, s. 181-2; Gölpinarlı, "Kızılbaş", İ.A., c. VI, s. 189.

²⁰⁰ Huncı, *Tarih-i Alem Aray-i Emîni*, s. 93-94.

²⁰¹ Efendiyev, *Azerbaycan Safevî Devleti*, s. 81.

²⁰² Handemir, *Habîbü's-Siyer*, c.IV, s.20.

Erdebil’de²⁰³ birer türbe yaptırmak suretiyle burayı bir ziyaret merkezi haline getirmiştir.²⁰⁴

2.1. Pir veya Şeyh

Safevîlikte Pir tarikatın başı idi. Pir kelimesi, Türkler tarafından kullanılan bir kavramdır. Örneğin, Safevî tarikatının liderine de *Pir-i Türk* deniliyordu. Pirlük daima babadan oğula geçerdi.²⁰⁵ Bu gelenek, hatta Pir’in küçük oğlu olsa bile yine uygulanmaktaydı.²⁰⁶ Ama Şeyh Cüneyd zamanında bu gelenek bozulmuş amcası Şeyh Cafer şeyhlik makamına iddialı olmuştur.

2.2. Mürşid ve Mürit

Safevîlikte tarikatın liderliği Şeyh Safiyuddin’le başlamıştır. Yani Safevî mürşidi hem de tarikatın lideri idi. Bu hem manevi hem de idari anlamda böyleydi. Safevî tarikatında müritler Şeyhlerine en üstün bir şekilde bağlı bulunuyorlardı. Safevî sempatizanlarının bir kısmı hangah dışında, diğer kısmı ise Erdebildeki hangahta yaşıyorlardı. İkinci grupta yer alanlar, münzevi olarak yaşamaktaydılar; sadece bölgede değil, tüm Anadolu, Şam, Cezayir, Fas ve Tunus’ta saygıdeğer insanlar olarak tanınıyorlardı.²⁰⁷

Şeyh’in müritler üzerindeki nüfuzu çoktu. Şöyleki, eğer şeyh cihat emri verseydi, taraftarları hayır demeden ona rağbet ve itaat ediyorlardı.²⁰⁸

2.3. Dede veya Lala

Safevîlikteki kurumlardan biri de dede ve lele (lala)’dır. Şah İsmail’in ve Şah Tahmasb’ın her birinin lalası (atabeyi) olduğu gibi dedesi de olmuştur.²⁰⁹

²⁰³ Amanzade, Rayha, “Kompleks Şeyh Safi v Ardabile”, İrs Dergisi, Bakü trz, s.20.

²⁰⁴ İbn Bezzâz, *Safvetü’s-Safa*, s. 39.

²⁰⁵ Hinz, Walter, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd: XV.Yüzyılda İran’ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi*, çev., Tevfik Bıyıkoglu, Ankara 1948, s.10.

²⁰⁶ Hamneî, Ali Asger, *Akkoyunlu ve Karakoyunlu İlişkileri ve Safevi Devletinin Kuruluşu*, s.116.

²⁰⁷ Hamneî, *Akkoyunlu ve Karakoyunlu İlişkileri ve Safevi Devletinin Kuruluşu*, s.117.

²⁰⁸ Nasiriyân, *Şiîliğin İran’da Gelişmesi ve Resmi Mezhep Oluşu*, s. 60.

Bunlar, liderlerin eğitimi ile ilgilenererek, onları gelecek için en iyi şekilde hazırlıyorlardı.

2.4. Zikir ve Semâ

Safevî tarikatının en önemli ve günümüzde de bazı tarikatlar tarafından devam eden erkanlarından biri de Zikir ve Sema'dır. Şeyh Safi'nin irşad döneminde riyazetle ilgili törenler yaygındı. Gün sükunetle başlıyor, sonra tarikat mensupları bir süreyle "cehr" zikri ile meşgul oluyorlardı. Bu tören güneşin batışına kadar devam ediyordu. Sabah ve akşam namazından sonra ise Kuran okurlardı.²¹⁰ Timur'un Hâce Ali'ye zehir içirtmesi ve Hâce Ali'nin bundan kurtulması için müritleriyle birlikte zikir çekmesi ve semâ yapması da buna bir örnektir.

2.5. Halife, Halifetu'l-Hulefa ve Vekil

Safevîlikteki kurumlardan biri olan Halifelik tarikat mümessileri ile uzak mesafelerde bulunan müritler arasında mutavassıt kimselerden oluşuyordu. Bu nedenle, Safevîliği yayanlara *vekil* veya *halife* deniliyordu.²¹¹ *Halifetu'l-Hulefa* Safevî Erdebil tarikatının geniş yayılmış taraftar kitlesinin başkanı idi.²¹² Halifeler, Safevî tarikatının tüm faaliyetlerini yönetiyor, onu gözetiyor ve kontrol ediyorlardı. Kendi taraftarlarının en iyi şekilde oluşturulması sonucunda Safevîler, Azerbaycan, Ermenistan ve Küçük Asya vilayetlerini içine alan geniş bir bölgeye yayılmış Kızılbaş gruplarını kendi etraflarında topladılar. Böylece, bu *Halifetu'l-Hulefa* idaresi Şeyh Safiyuddin tarafından temeli atılmış Safevîyye tarikatının teokratik teşkilatının bir hissesi idi.²¹³ Bununla birlikte *Halifetu'l-Hulefa* Kızılbaş gruplarının imtiyazlı zümresi içinden

²⁰⁹ Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşunda ve Gelişmesinde Anadolu Türkleri'nin Rolü*, s. 7

²¹⁰ Menuçöhr, Murtaza, *Mesail-i Asr-i İlhanan*, Tebriz, 1370, s.332-334; Hamneî, *Akkoyunlu ve Karakoyunlu İlişkileri ve Safevi Devletinin Kuruluşu*, s.110.

²¹¹ Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, s.10.

²¹² Savory, R.M., "The Office of Khalifat al-Khulafa Under the Safavids", JAOS, LXXXV, 1965, s.449; Efendiyev, *Azerbaycan Safevî Devleti*, s.225, 236.

²¹³ Erdebili, Şeyh Safiyuddin, *Yol Ehline Kılavuz*, Kara mecmua içinde, s.52; Efendiyev, *Azerbaycan Safevî Devleti*, s. 236;

tain ediliyor ve bir kural olarak Türkler'den seçiliyordu. Halifetu'l-Hulefa'lar büyük yetkilere sahip idiler. Onlar *mürşid-i kamilin*, yani şahın tarikat işlerinde yardımcıları sayılıyorlardı. Ama zamanla *Halifetu'l-Hulefa* sistemi siyasi sahneden uzaklaştırıldı ve sadece "sufilerin işlerine bakan katipliğe" dönüştü.²¹⁴

3. Erdebil Tekkesinin Şiileşmesi

Safevî tarihinin en önemli hadisesi bu tarikatta meydana gelen mezhebi değişiklikle başlar. Bu ise Safevîlik'te Şiîliğin benimsenmesidir. Safevî tarikatının ilk başlarda hangi mezhepte olduğu ve daha sonra mezheplerini değiştirerek Şiîliği seçtikleri hakkındaki iddiaları bu kısımda tartışacağız.

Özellikle, Safevîlikle ilgili olan eserlerin Safevî devletinin resmi tarihçileri olduklarını da dikkate alırsak, bu kaynaklardaki hitab tarzlarının Şiî bir eğilim sergilediğini görmekteyiz. Dönemin muhalif ve Safevî aleyhtarı tarihçileri, resmi Safevi tarihçilerinin aksine Safevîlerin dinî düşüncelerinin ölçüsü hakkında farklı bilgiler sunmaktadır. En çok etrafında tartışılan konu, Safevîler'in dini düşüncelerinin nasıl bir yapıda olduğudur. İlk başta Safevîler hangi dini düşünceyi benimsediklerini, daha sonradan farklı bir mecraya yönelmesinin arkasındaki siyasal ve sosyal sebepleri araştırmaya çalışacağız.

Azerbaycan'daki dînî ve mezhebî duruma, İslam'ın yayılışından itibaren bölgede yayılma imkanı bulan itikadi ve siyasi mezhebi oluşumlara işaret ettik. Bunun sonucunda Safevîler'in siyasal argümanlarla ortaya çıkışına kadar bölgenin bir kısmında Şiîliğin kısmî etkisinin olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Tasavvufî akımlarla beslenen Azerbaycan, mezhebî hareketlilik anlamında bir düşünce sisteminden diğerine geçmeğe müsait bir yapıda olduğu da dikkatlerden kaçmamalıdır.

²¹⁴ Efendiyev, *Azerbaycan Safevî Devleti*, s. 237.

Safevî Şeyhleri hakkında eski kaynakların hemen hemen tümünde saygı ifadelerinin kullanıldığına şahidi oluyoruz. Meşhur tarihçi ve coğrafyacı Hamidullah Mustovfi'ye göre, “Şeyh Safi, Moğollar nazarında çok büyük bir saygıya sahipti. Şeyh'in bu nüfuzu bir çok insanı Moğolların katli ve zulümlerinden kurtarmıştı.”²¹⁵

Yine aynı yazar “Nuzhetu'l-Kulub” adlı eserinde: “Safevîler'in merkezi olan Erdebil'in dördüncü iklimde olduğunu, çoğunluğunun Şafiî mezhebi mensubu ve Şeyh Safi'nin müritleri olduklarını.” belirtmektedir.²¹⁶ Bunu destekleyen muteber kaynaklar da mevcuttur.²¹⁷ Bu bilgiler Safevîler'in başlangıçta Sünni bir tarikat olduğunu göstermektedir.²¹⁸ Ama bunlara karşılık, Safevî taraftarı kaynaklar da, Safevî hanedanın “Hz. Ali'nin haleflerinden olduklarını kabul etmektedir.”²¹⁹ Şeyh Safi'nin kendisine Ehl-i Beyt hakkında soru sorulduğunda, “Ehli Beyt'i severiz...” ifadesi bu kısım yazarlar için onların Hz. Ali'nin halefleri olduğuna dair bir işaret olarak kabul edilmektedir.²²⁰ Gölpınarlı da Safeviyye tarikatı hakkında önemli bilgileri içeren en eski yazmalardan biri olan ve Ayasofya'da 3099 numaradaki kayıtlı nüshaya dayanarak, Şeyh Safiyüddin'in Ehl-i Beyt'in haleflerinden ola bileceğini vurgulamaktadır.²²¹ Buna karşın bu eserlerin yazmalarının asıllarına ilavelere değinen Abbaslı, bu gibi ifadelerin sonradan eklendiğini söylemektedir. Ona göre tüm bunlar Safevî propagandası çerçevesinde sonradan eklenmiştir. Örneğin, Şeyh Safi'nin mezhebi alakasına ayrılmış

²¹⁵ Hamidullah, Mustovfi Kazvîni, *Tarih-i Kuzîde*, s. 675.

²¹⁶ Hamidullah, Mustovfi Kazvîni, *Nuzhetu'l-Kulub*, Azerbaycan SSR EAREF, Katalog b.43, s. 299.

²¹⁷ Hasan Bey Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s.123.

²¹⁸ Allouche, *Osmanlı-Safevî İlişkileri*, s.43; Meryem Mir Ahmedi bu konuda: “Şeyh Safi, ne Sünni, ne de Şîî'dir. O mümin ve îtikât sahibi bir şahs olmuştur. Hem de mezhebinin ne olduğuna bakmayarak, onun inançlı bir müslüman olmasında hiç bir şüphe yoktur.” ifadesini kullanmaktadır. (Bkz., Mir Ahmedi, *Din ve Mezhep der Asr-i Safevî*, s.43.)

²¹⁹ Abdal Zahidî, *Silsilatü'n-Nesebi Safeviyye*, s. 10.

²²⁰ Abdal Zahidî, *Silsilatü'n-Nesebi Safeviyye*, s. 11; Mazzaoui, M., *The Origins of the Safawids*, Wiesbaden 1972, s.49.

²²¹ Gölpınarlı, A., *100 Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*, İstanbul 1969, s.232.

bölüm sonraları ciddi değişikliğe uğramıştır. Buradaki, özellikle “biz imamlar mezhebinde değiliz” ifadesi müellif nüshasında yer aldığı halde, daha sonraki dönemlerde istinsah edilen yazmalarda bu ifade atılmıştır.²²²

Mirza Abbaslı, Safeviler’in kendilerini imamların soyuna bağlamalarındaki amaçlarını şu şekilde izah etmektedir:

-Siyasi hasımlarına egemen olmak ve çok meşhur soylarla üstünlük kazanmak.

-Asil-nesep konusundaki tartışmalara ve bununla ilgili her çeşit kışkırtıcı sataşmalara son vermek.

-Şiilikten, imamlar ve Peygamber desteğiyle her yönlü, hem de istedikleri gibi yararlar sağlamak.²²³

Çağdaş araştırmacılardan bir kısmı da, ilk dönem Safevî şeyhlerinin Sünnî olduklarını söylemektedirler. Bununla beraber Safevîler’in gizli Şif olabilecekleri ve kendilerinin Sünni-Şafiî adı altında saklanabileceklerini de ifade etmektedirler.²²⁴ Burada dikkat edilmesi gereken, Şiilik’de olduğu gibi İslam’ın diğer mezheplerinde de, Hz. Ali sevgisi büyük önem taşıdığıdır. Bu sevgiyi Şeyh Safiyuddin’in, “Resul’un kaimmekamı ve vasisi Hz. Ali b. Ebu Talib’dir. Ve on bir evladı da halifedir. Onların nesli dahi halifedirler. Her kimi nasbedip yerlerine gönderseler, ol dahi halifedir.” sözünde²²⁵ göre bilmekteyiz.

Diğer çağdaş oryantalist V.V. Barthold ise, “Siyasi tarih için, özellikle kendisinin ve soyunun tarihi iyice öğrenilmemiş başka bir Şeyhin de büyük önemi vardır. Bu Şeyh de Erdebil şehrinden olan Şeyh Safiyuddin’dır. Ne gariptir ki, Şeyh Safiyuddin Şiî olmayıp, Sünni ve Şafiî olarak kabul edilir.

²²² Abbaslı, “Safevilerin Kökenine Dair”, s.297-99.

²²³ Abbaslı, “Safevilerin Kökenine Dair”, s.309.

²²⁴ Petruşevsky, “Qosudarstva Azerbaydjana v XV veke”, s.205; Efendiyev, *Azerbaycan Safevî Devleti*, s. 66-68.

²²⁵ Erdebîli, *Yol Ehline Kılavuz, el-Buyruk* içinde, s.53.

Ancak onun soyu Şîîliği yalnız kendi dedeleri için değil, hatta kendi çağdaşları tarafından Şafii mezhebinin halifesinden olarak adlandırılan Şeyh Safiyuddin'i de Şîî sülalesinin ulu babası gibi hatırlamışlar. Bu Erdebil şeyhleri hiç şüphesiz Fars olmayıp Türk menşelidirler. Azerbaycan o zaman öz ahalisi ile Türktü. Türk kabileleri de bu şeyhlerin çevresinde daha sık birleşiyorlardı.”²²⁶ şeklinde ifade etmektedir.

Şeyh Sâfiyuddin derin bir itikat sahibi mumin bir müslüman olması ve bu nedenle de hükümdarlar ve halk tarafından sevgi ve saygıya mazhar olmuştur. Ama kesin olarak hangi mezheb mensubu olduğu bilinmemekle beraber, onun saf, temiz ve mutedil bir şahıs olduğunu ve müritleri içerisinde muhtelif mezheplere mensup insanların var olduğunu söyleyebiliriz. Kaynaklar bize, Erdebil tekkesinde, Sünni bir zihniyetten Şîî bir itikada dönüşümün Şeyh Safiyuddin döneminde değil, ondan çok sonraki dönemlerde olduğunu göstermektedir.

Şeyh Safi'den sonra onun postuna oturan Şeyh Sadreddin'in de mezhebî düşünceleri hakkında pek farklı bir görüş bulunmamaktadır. Onun da sufi bir yaşantısının olduğu ve halk arasında etkili bir nüfusa sahip olduğu bilinmektedir.²²⁷ Genel olarak Şîîliğin Şeyh Sadreddin'in halefi olan Hâce Ali döneminde belirmeğe başladığı tartışılmaktadır. Zira tarihi kaynaklar bu konuda, Hâce Ali'nin Şîî bir çizgide olduğu hakkında kesin bir bilgi vermemektedir. Bir kısım araştırmacılar da, Sünni tarikat olarak tanınan bu teşekkül, adı geçen Şeyh zamanında, Şîîliğe mütemayil bir mahiyet aldığı görüşünü savunmaktadırlar.²²⁸

²²⁶ Barthold, V.V., *Mesto Prikaspiyskih Oblastey Musulmanskogo Mira*, Bakü 1925, s.100-101.

²²⁷ Mir Ahmedi, *Din ve Mezhep der Asr-i Safevî*, s. 43; Allouche, *Osmanlı-Safevî İlişkileri*, s.44-45.

²²⁸ Örneğin Savory'e göre, Hâce Ali zamanında Safevîyye tarikatının yarı-gizli öğretileri açıkça Şîî mahiyet almıştır. (Bkz., Savory, *Iran Under the Safavids*. Cambridge: The University Press, 1980, s.12)

Şeyh Hâce Ali döneminin en önemli hadisesi Timur'un Anadolu seferi ve sefer dönüşünde Hâce Ali'yle görüşmesidir. Nitekim Timur, Ankara seferinden dönüşte Hâce Ali'ye uğramış ve onu ziyaret etmiştir. Ziyaret esnasında Timur ona zehir içirtmiştir. Hâce Ali zehri içtikten sonra müritleriyle beraber "zikre" başlamış ve o kadar zikir çekmişler ki terlemiş ve sonuçta zehirlenmekten kurtulmuştur. Bunun karşılığında Hâce Ali, Timur'dan Ankara'dan getirdiği esirleri serbest bırakmasını istemiştir. Timur da onun hatırı için esirleri azat etmiş ve esirler de buna mukabil, bir minnet borcu olarak Hâce Ali'nin yanında kalmış ve sonradan bu nesil Sufiyan-i Rumlu olarak meşhur olmuştur. Buradan hareketle Şiîliğe yönelik her hangi bir bilgi kaydına rastlayamıyoruz. Ancak, siyasi bir takım ilişkilerden sözedebiliriz.

Safevî Şeyhi Cüneyd'in liderliği döneminde, onun Erdebil'den ayrılması meselesinin Şiîlik'le bağlantılı olduğu, onun zamanında tarikâtın Şiî bir renge büründüğü belirtilmektedir.²²⁹ Özellikle, Haleb'te halkı hükümete karşı bir kaç defa kışkırttığı, dönemin fukahâsının kendisini mahkum ederek taraftarlarından bir çoğunun öldürüldüğü bilinmektedir.²³⁰ Bu olaylardan sonra Şeyh Cüneyd Diyarbakır'a yönelerek aşırı fikirlerine bu bölgede taraftar aramaya başlamıştır.

J. Aubin, "Şeyh Cüneyd'le amcası Cafer arasındaki hadise Şeyh Cüneyd'in açıkça Şiî olmasından kaynaklandığını, Şeyh Cafer'in ise mutedil olduğu"²³¹ görüşünü savunmaktadır.

Bursevi bu konuda Şeyh Cüneyd'e Rafizîlik atfederek şöyle diyor:

"Şeyh İbrahim'in vefatı üzerine müridler onun yerine kardeşi Caferi Şeyh ilan ettiler. Ancak bir müddet sonra İbrahim'in oğlu Cüneyd Şiîlik ve Rafizilik fikrileriyle ortaya çıktı."²³²

²²⁹ Mir Ahmedi, *Din ve Mezhep der Asr-i Safevî*, s.44.

²³⁰ Tahiri, Ebu'l-Kasîm, *Tarih-i Siyasi ve İctimai İnan*, Tehran 1349, s. 134.

²³¹ Aubin, J., "Etudes Safavides", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, vol. II, pt I, Leiden 1959, s.46.

Şeyh Cüneyd'in görüşlerinin anlaşılması için Aşık Paşazade'nin verdiği bilgiler de dikkat çekmektedir. Buna göre, Şeyh Cüneyd'le Konya'da Şeyh Abdullatif arasında aşağıdaki tartışma geçer:

“Şeyh Cüneyd, “Ataya ashab mı evladır, yoksa evlat mı evladır?” diye sorduğunda, Abdüllatif şöyle cevap verir: “Sual ettiğin makamda, ashab evladır, zira ashabın hakkında Kelam-i Kadim'de ‘Muhacirin ve'l-Ensar’ deyu anılmıştır. Ve dahi mezahib-i erbaâ ashaptan alınmıştır, evlattan alınmış değildir.” Şeyh Cüneyd'in şu sorusu dikkat çekicidir. “O ayetler ashab hakkında nazil olduğu vakit sen anda bile miydin (orada mıydın)?” Bunun üzerine Şeyh Abdüllatif şu cevabı verir. “Sen bu itikatle kâfir oldun. Bu itikatla sana uyanlar dahi kafir olur.”²³³ Bundan sonra Şeyh Abdüllatif Karaman oğlu İbrahim Bey'e bir mektub yazarak, “Bu Şeyh Cüneyd'in muradı sofuluk değildir, şeriat bozup, kendi imaret talep ider” dediğini nakletmektedir.²³⁴

Şeyh Cüneyd'in yarım kalan faaliyeti, Şeyh Haydar döneminde Şîliği simgeleyen bir hareket olarak karşımıza çıkar. Artık burada Şîlik semgesel olarak belirgin bir hale gelmiştir. Nitekim 12 dilimli tac, 12 Şîî imamını simgelemekteydi.

Sonuç olarak, Şîliğin ilk izleri Şeyh Cüneyd döneminde görülür. Tarikat Şeyh Cüneyd'den siyasal hedeflerine ulaşmak için aktif propagandaya başlamıştır. Şeyh Haydar tarikata bir takım yeni simgeler kazandırarak Şîî motifli bir hareketi başlatmıştır. Bu Şîî hareketinin yarım kalmış faaliyetini, Şah İsmail iktidara taşıyarak, siyasi bir güç haline getirmiş, Şîliğin belirgin özelliklerini Safevî tarikatına adapte ederek, Şîî ülema yoluyla zaman zaman güç kullanarak uygulamaya başlamıştır.

²³² Bursevi, İsmail Hakkı, *Sisile-i Tarık-i Celveti*, İstanbul Haydarpaşa Hastanesi Matbaası, 1291, s.23; Yılmaz, *Aziz Mahmud Hudayi*, s.161.

²³³ Aşık Paşazade, *Aşık Paşazade Tarihi*, s.264.

²³⁴ Aşık Paşazade, *Aşık Paşazade Tarihi*, s.264.

4. Erdebil Tekkesinin Siyasallaşması

4. 1. Tarikat Devletinin Temellerinin Atılması / Şeyh Cüneyd

Safevî tarikatı sufi misyonundan siyasi bir misyona geçişle hem kendi hem de İslam tarihinde eşine az rastlanan bir durumu gerçekleştirmiştir. Önceleri yöneticiler ve halk tarafından saygıya değer bir sufi akımı olan Safevîlik Şeyh Cüneyd'le birlikte siyasi bir yapıya dönüştü. Özellikle Karakoyunlu Cihan Şahla ve amcası Cafer'le aralarında ortaya çıkan hüsümetten dolayı vatanını terk etmek zorunda bırakılmıştır. Bu ayrılığın bir çok nedenleri bulunmakadır. Bunları şöyle özetlemek mümkündür.

a- Safevîliğin yükselişini gören Karakoyunlular, Şeyh Cüneyd'in faaliyetinden rahatsız olmuş ve bu maksatla onu Erdebil'den uzaklaştırmış olabilirler.

b-Tekke içi bir hesaplaşma olabilir. Çünkü Amcası Cafer'le tartışıkları ve bu yüzden Erdebil'i terk ettiği de belirtilmektedir.

Allouche, Şeyh'in faaliyeti hakkında şu önemli bilgiyi vermektedir: "Veraset nimeti Cüneyde ulaştığında, o atalarının izlemiş olduğu yaşam çizgisini tamamen değiştirdi: İhtirasın başlaması, onun hayal dünyasındaki kuluçkada, iktidar isteği fikrini doğurmuştur. Onun her çabası, bir toprak ya da bölgeyi fethetmekti. Babası vefat edince, Cüneyd şu ya da bu sebeplerden dolayı ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştı."²³⁵

Yukarıdaki görüşleri değerlendirdiğimiz zaman, Şeyh Cüneyd'in faaliyetini Erdebil'den ayrılışından Uzun Hasan'la akarabalığına kadar olan dönem ile, bu akrabalıkla beraber Erdebil'e dönüşü ve ölümüne kadar olan dönem olmak üzere iki kısımda inceleyebiliriz.

Şeyh Cüneyd, Erdebil'den ayrılarak Erbil'e gitmiştir.²³⁶ Erbil bölgesinde meşhur şeyhlerden biri olan Şeyh Erbilî'nin kızıyla evlenmiştir. Bir müddet

²³⁵ Allouche, Adel, *Osmanlı-Safevî İlişkileri*, çev., s.51.

²³⁶ Handemir, *Habibü's-Siyer*, c.III, s.428.

sonra Şeyh Cüneyd'in davranışlarından rahatsızlık duyulmuş, bu nedenle oradan ayrılmak zorunda kalmıştır. Erbil'den ayrılan Şeyh, Karaman'a²³⁷ ve Konya'ya gitmiştir. Konya'daki faaliyetleri ve onun kendi düşünceleri açısından önemlidir. Nitekim, yukarıda da belirttiğimiz gibi Şeyh Abdullatif'le tartışması sonra Osmanlı Padişahı II. Murat'a Otlukbeli'nde kendisine bir mekan verilmesini istemiş ve padişah "Bir tahtta iki padişah oturmaz" diye cevap vermiştir.²³⁸ "Bir tahtta iki padişah oturmaz" ifadesinden anlaşılmaktadır ki, Şeyh Cüneyd sadece irşad peşinde olmamıştır. O hem de kendine mahsus siyasi bir mekan edinmek ve burada kendi yönetimini kurmak istemiştir. Diğer taraftan Osmanlı padişahı II. Murat Şeyh Cüneyd'in bu hareketinin siyasi geleceğini anlamış olmalı ki, Şeyh'e olumsuz yanıt vermiştir.²³⁹

Sonuçta Şeyh Cüneyd buradan ayrılarak, etrafına topladığı müritleriyle Trabzon'a saldırmıştır. Şeyh, bu savaşta başarı elde edememiş olsa da önemli bir siyasi ve askeri güce ulaştığını ispatlamıştır.

Bundan sonra Şeyh'in, belirttiğimiz gibi hayatının ikinci ve önemli kısmı başlamıştır. Onun Diyarbakır'a gelmesi ve Uzun Hasan tarafından yüksek düzeyde karşılanması²⁴⁰ da Şeyh Cüneyd'in nüfuzundan haber vermektedir. Şeyh Cüneyd'in Uzun Hasan'ın kızı Hatice Begüm'le evlenmesi, Safevî tarikatının siyasi anlamda kazandığı ilk başarıdır. Bu başarı, Safevîliği devlet olarak ortaya çıkaran güçlerden biri olmuştur. Safevî-Akkoyunlu işbirliğinin sebep ve sonuçları hakkında ileriki bölümde bahsedeceğiz. Burada daha çok Şeyh Cüneyd'in faaliyetine dikkat çekmek istedik.

Şeyh Cüneyd'in Uzun Hasan'la akraba oluşunu Şeyh Cüneyd ve Safevî Tarikatı açısından şu şekilde değerlendirmek mümkündür.

1. Şeyh Cüneyd güçlü bir hükümdarla akraba oldu.

²³⁷ Monferid, *Mohacerat-e Ulemây-e Şîa ez Cebel-e Âmil be İran*, s.44.

²³⁸ *Aşık Paşazade Tarihi*, s.265-266.

²³⁹ Onat, Hasan, "Kızılbaşlık Farklılaşması Üzerine", *İslamiyat*, Ankara 2003, c.V, s.114.

²⁴⁰ Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşunda ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s.11.

2- Karakoyunlular'la olan husumetlerinden dolayı yeni bir güç kazanmış oldu. Çünkü Karakoyunlu Cafer'le arasında olan dargınlığı hâlâ unutmuş değildi.²⁴¹

3- Osmanlı topraklarında kendisine iskan izni verilmediğinden Akkoyunlular'a sığınmak zorunda kalmıştır.

4- Bu ittifak Şeyh Cüneyd'in hareketini hızlandırmış, Safevî devletinin kurulmasında esas rolü oynamıştır.²⁴² Şeyh Cüneyd'in dünyevi saltanat iddia eden ilk Safevi mürşidi ve lideri olduğuna bütün kaynaklar ittifak etmektedirler.²⁴³

5- Bu ilişkinin diğer bir önemi, siyasi olmakla birlikte soya dayalı bir ittifak olmasıdır.²⁴⁴

6- Uzun Hasan'ın Sünni bir düşünceye sahip olması, aşırı bir düşünceye sahip olan Şeyh'e karşı bu tutumu Şeyh'in düşüncelerinin meşru olmasında yardımcı olmuştur. Böylece dini düşünce yönünden de bir avantaj sağlamış oluyordu.

7. Tarikat için lojistik desteğin sağlanmış olması Şeyh Cüneyd'in en büyük başarıları olarak kabul edilmelidir.

8- Şeyh'in, Şîî düşüncesine sahip olmasına bakmarayak, Sünni bir hükümdarla akrabalığı kabul etmesi, onun siyasi çıkarlarını ön planda tuttuğunu göstermektedir.²⁴⁵

İşte bu gücü arkasına alarak güç kazanan Şeyh Cüneyd, Uzun Hasan'ın yardımıyla Erdebil'e geri dönmüştür. Cüneyd'in tarikat liderliğine geçmesiyle birlikte Safevîyye tarikatında yeni bir dönem başlamış oldu. Şeyh

²⁴¹ Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, s.27-32.

²⁴² Yazıcı, "Safevîler" İ.A, c.X, s.53-59.

²⁴³ Monferid, *Mohacerat-e Ulemâ-y-e Şîa ez Cebel-e Âmil be İran*, s.44

²⁴⁴ Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, s. 32.

²⁴⁵ Ferzeliyev, Şahin, *Azerbaycan ve Osmanlı İmpariyası*, Bakü 2001, s.27 vd.

Cüneyd, faaliyeti ile dünyevi bir kudrete meyilli olduğunu açıkça beyan etti ve kendisine *Sultan* lakabı götürdü. Bu onun dünyevi bir saltanat peşinde olduğunu göstermektedir. Cüneyd müritlerinin tahriki ile *kafirlerle* karşı *Cihad'a* girişti. Kendi siyasi düşüncesini gerçekleştirmek için Çerkezler üzerine hücum geçen Şeyh, Şirvanşahlar'la mücadeleye girmiş ve bir çarpışmada öldürülmüştür.²⁴⁶

Bütün bunlar, Şeyh Cüneyd'in hem din alanında, hem de siyasi alandaki hırslarının ne kadar derin ve ciddi olduğunu gösteriyor. O, hem kendi düşüncelerini yaymış, hem de etrafına topladığı müritleriyle komşu bölgelere hücum etmiştir. Örneğin Konya'ya geldiği zaman Osmanlı padişahından bir toprak parçası istemesi ve Trabzona saldırması, Çerkezler'e karşı yürüşleri onun bu konudaki vazgeçilmez düşüncelerini isbat etmektedir.

Bununla birlikte, Şeyh Cüneyd'in kendisini peygamber soyuyla irtibatlandırmıştır. Peygamber soyuyla kurulan irtibat, bir yandan Şeyh Cüneyd'in iddialarına meşruiyet kazandırırken, diğer yanda da ona, Şifliği kullanarak kendi ihtiraslarını gerçekleştirme yolunu açmıştır.²⁴⁷

Şeyd Cüneyd ile beraber, Şif-Gali fikirlere sahip kişilerin Safevî tarikatına nüfuz ettiklerini görmekteyiz. Halbuki Şeyh Safiyuddin'den Şeyh Cüneyd'e kadar olan dönemde Gâli düşünceler pek etkin sayılmamaktadır.²⁴⁸

Böylece Şeyh Cüneyd tarikata yeni güç kazandırdığı gibi, tarikatın gelecekteki hedeflerini de belirlemiş oldu. Onun erken ölümü her ne kadar ideallerinin gerçekleşmesine engel olsa da, kendinden sonra gelen nesli bu ideallerini gerçekleştirmeği başardı. Sonuç olarak, Cüneyd'den torunlarına üç büyük miras kaldı. İlki, Safevî tarikatının manevi liderliği, ikincisi gayri-müslimlerle olduğu kadar, kendi dindaşlarından olan düşmanlarına karşı da

²⁴⁶ Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, s. 62.

²⁴⁷ Onat, "Kızılbaşlık Farklılaşması Üzerine", s. 115.

²⁴⁸ Monferid, *Mohacerat-e Ulemâ-y-e Şîa ez Cebel-e Âmil be İran*, s.46.

savaşmaya istekli geniş bir sufi-gazi topluluğunun liderliği ve üçüncüsü Akkoyunlular içinde güçlü bir pozisyon.²⁴⁹

4.2. Güç İlişkileri Açısından Erdebil Tekkesi ve Akkoyunlular

Erdebil tekkesinin yükselmesinde XV.y.yılın ikinci yarısında bölgede ciddi bir güce sahip olan Akkoyunlular'ın önemli etkisi olmuştur. Akkoyunlu güç dengeleri açısından Safevîler'den bir kaç yönden yararlanmak istemişlerdi.

Daha önce belirtildiği gibi, Şeyh Cüneyd'in Erdebil'den ayrıldıktan sonra Akkoyunlular'a yüz tutması, Uzun Hasan ve eşrafı tarafından çok büyük saygıyla karşılanmıştı. Onun gelişi münasebetiyle sarayda ziyafet hazırlanmış ve Şeyh en iyi şekilde ağırlanmıştır. Sarayda bir müddet kalan Şeyh Cüneyd, Uzun Hasan'ın kızkardeşi Hatice ile evlenmiştir. Bu evlilik hakkında Azerbaycan tarihçisi Mahmut İsmail şöyle demektedir:

“Karakoyunlu Cihanşah'a karşı mücadelede, Safevî şeyhlerinin yardım edebileceğini düşünen Uzun Hasan kızkardeşi Hatice Begüm'i Şeyh Cüneyd'le evlendirdi”²⁵⁰

Böylece Şeyh Cüneyd, dönemin güçlerinden biri olan Akkoyunlular'la akraba olmuştur. Peki bu yakınlığın Akkoyunlular için önemi ne idi? Uzun Hasan bu adımı atarak ne yapmak istiyor, amacı ne idi? Bu adımın Akkoyunlular için siyasi ve dini açıdan değeri ne idi? Şeyh Cüneyd'in bu akrabalık ilişkisinden kazanımlarını açıkladıktan sonra, Akkoyunlular açısından da konuyu değerlendirmeye çalışacağız.

4.2.1. Siyasi Çıkar

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki Uzun Hasan, Safevîler ve Şeyh Cüneyd hakkında geniş bilgiye sahip bir şahsiyet idi. Diğer taraftan Safevî tarikatının Anadolu'da binlerce taraftarının olduğunu da biliyordu. Yani Şeyh

²⁴⁹ Allouche, *Osmanlı-Safevî İlişkileri*, s.57.

²⁵⁰ İsmail, *Azerbaycan Tarihi*, s.153.

Cüneyd bir güc idi ve bu gücü kullanmak gerekiyordu. Dönemin diğer önemli gücü Osmanlı ile araları soğuk olan Akkoyunlular kendileri için böyle bir gücün oluşmasını pek memnurlukla karşıladılar. Osmanlı'ya karşı bir ittifak meydana getirilebilirdi.²⁵¹

Bölgenin diğer bir gücü olan Karakoyunlular ile Safevî tekkesinin anlaşmazlıkları Uzun Hasan'ın işine geliyordu.²⁵² Çünkü bu iki devlet, birbirleriyle sürekli mücadele içinde idiler. Karakoyunlular'ın Şeyh Cüneyd'i Erdebil'den çıkarması, Uzun Hasan için iyi bir fırsattı ve bunu elden kaçırmak istemiyordu. Böylece her iki güce karşı Anadolu'da ve Azerbaycan'da çok sayıda müritleri bulunan Safevî desteğini arkasına almış olacaktı. Hem asil bir soydan gelen birisiyle akraba olacaktı, hem de onun gücünden Karakoyunlu ve Osmanlı'ya karşı bir fayda elde etmek mümkün olacaktı.

Böylece hem Osmanlı hem de Karakoyunlu'ya karşı bir güc elde etmiş olan Akkoyunlular onlara güc birliği mesajını vermekteydiler.

Bununla birlikte, Uzun Hasan'ın bu akrabalıktan sağa sola saldırmakta ve güclenmekte olan Safevî Şeyhi'ni kontrol etmeği de düşünmüş olabilir. İki güçle mücadele eden Akkoyunlular'ın üçüncü bir güçle karşılaşması arzu olunmaz bir durum olabilirdi.

4.2.2. Dîni-mezhebî çıkar

Safevîler'in mezhebi konulardaki hareketlerini pek yakından takip eden Uzun Hasan'ın bu konuda her hangi bir tereddüde girmeden, yani mezhebi duygularını ön plana çıkarmadan Şeyh'le kızkardeşini evlendirmesi dikkat çeken bir husustur. Çünkü Uzun Hasan, Sünni mezhebine bağlı birisi idi. Şeyh'in ise dini-mezhebi konulardaki fikirlerini, Erdebil'den çıkarılmasını ve Konya'daki tartışmalardan haberdar idi. Şeyh'in her hangi bir mezhebe mensub olması Uzun Hasan'ı o kadar da rahatsız etmediği anlaşılmaktadır.

²⁵¹ Erşahin, Seyfeddin, *Akkoyunlular*, Ankara 2002, s.187; Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, s. 27-32; İsmail, *Azerbaycan Tarihi*, s.153; Savory, *Iran Under the Safavids*, s.16.

²⁵² Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, s. 21.

Bu durum, Uzun Hasan'ı rahatsız etmiş olsa bile, o bunu siyasi çıkarları için görmezlikten gelmiştir. Yani siyasi çıkar, mezhebi duygulardan ön planda tutulmuştur.

Bununla birlikte her iki gücün Türk olmaları bu akrabalığın esas nedenlerinden biri idi. Her iki kültürü paylaşan Türkler birlikte siyasi ve dini bir anlaşma geleneğinin bir örneğini atmış oldular. Bu akrabalığın devam etmesi de bu ilişkilerin en güzel örneği olmuştur. Uzun Hasan bu anlaşmadan memnun kalmış ki, Şeyh Cüneyd'in öldürülmesinden sonra kızkardeşinin oğlu Haydar'ı yanına almış ve onu kendi kızıyla evlendirmiştir.

Şeyh Haydar'ın Erdebil'e gelmesine yardımcı olan Akkoyunlular daha sonra Safevîler'le karşı karşıya geldiler. Eskiden devam eden Karakoyunlu-Akkoyunlu mücadelesi şimdi Safevî-Akkoyunlu mücadelesine dönüştü.

Şeyh Haydar'ın oğlu Sultan Ali'inin Akkoyunlu hükümdarı Sultan Yakub tarafından önce hapse atılması ve sonra bir savaşta öldürülmesi Safevî-Akkoyunlu arasındaki akrabalığı ikinci plana atmıştır. Buradan da anlaşılmalıdır ki, ister mezhebî yakınlık veya ayrılık, isterse de akrabalık ilişkileri siyasi çıkarlar karşısında her zaman ikinci plana atılmıştır. Galiba bu siyasetin doğası gereğidir. Örneğin, Şah İsmail ortaya çıkınca Akkoyunlu Elvend'le Nahçıvan'ın Şerur bölgesinde karşılaşmış ve onu yenmişti. Bundan sonra, Şah İsmail Akkoyunlu Murat'la 1503 yılının Haziran ayının 21'de Hemedan yakınlarındaki Elma Kulağı denilen yerde savaşa girmiş ve onu da yenmiştir.²⁵³

Sonuç olarak Akkoyunlular kendi çıkarları için Safevîler'i yanına çekmiş ve bundan istifade etmişlerdir. Ama neticede bundan kârlı çıkan Safevîler olmuştur. Nitekim Akkoyunlular'ı tarih sahnesinden silen, Uzun Hasan'ın yardım ettiği ve akraba olduğu Safevîler'dir.

²⁵³ Efendiyev, *Azerbaycan Safevî Devleti*, s. 44-46.

5. Tarikat Devletinin Örgütlenmesi / Şeyh Haydar

Safevî tarikatı tarihindeki değişikliklerin ortaya çıkması, örgütlenmesi, siyasi faaliyetleri ve yeni değerlerin katılması sistemli bir şekilde Şeyh Haydar zamanında meydana gelmiştir. Şeyh Haydar'dan önce Cüneyd tarikatın başına geçtiği zaman tarikat artık belli bir süreçten geçmiş kendi temellerini atmış bulunuyordu. Yukarıda bahsettiğimiz gibi, Şeyh Cüneyd ve Uzun Hasan akrabalığı bunun bir göstergesi idi. Şeyh Haydar babasının bu siyasetini devam ettirmiştir.²⁵⁴

Şeyh Haydar Safevîliğe yeni bir takım ritüeller getirmiştir. Bunun en belirgin örneği kendi taraftarlarına oniki dilimli kırmızı taç giydirmesidir.²⁵⁵ İşte bu değişiklik daha sonradan Safevîler'in Kızılbaş olarak isimlendirilmesine neden olmuştur. Tarikat tarihinde fikir ve yön değişikliğini meydana getiren Kızılbaşlığın alt yapısını ve nasıl ortaya çıktığını incelemeye çalışacağız.

5.1.Kızılbaşlık

Safevî düşüncesinin kabuk değişikliğinden sonra ortaya çıkan değişiklikler ilk olarak bu hareketin adının farklı biçimde kullanılmasında görüyoruz.²⁵⁶ Şöyleki isimlendirme konusunda bu hareketin adının muhtelif şekillerde ifade edildiği kaynaklarda belirtilmektedir. Şeyh Haydar'ın kendi taraftarlarına *Kızıl börk* giydirmesiyle bu kelime yeni anlam kazanmıştır. "Kızıl" kelimesi aslında "kırmızı" demektir. Yani kırmızı giyinenler ve ya kırmızı başlıklı külah takanlar. Daha sonraki devirlerde bu kelimeye o kadar farklı anlamlar yüklenmiştir ki, ister bu görüşü savunanlar, isterse de tenkit edenler amaçlarından uzaklaşmışlardır.²⁵⁷

Şeyh Haydar tarafından kullanılan bu rengin Türk kültüründeki yerini ve önemine dikkat çekmek gerekir.

²⁵⁴ Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşunda ve Gelişmesinde Anadolu Türkleri'nin Rolü*, s. 12.

²⁵⁵ Aşık Paşazade, *Aşık Paşazade Tarihi*, s.268.

²⁵⁶ Gölpinarlı, A., "Kızılbaşlık", İ.A., İstanbul 1997, c.VI, s.790.

²⁵⁷ Handemir, *Habibü's-Siyer*, c.III, s.427.

Harîrizade Kemaleddin Efendi bu konuda şöyle demektedir:

“Zahid Gilani'nin hilafet tacı olarak müridi Safiyuddin'e oniki dilimli yeşil tac giydirmiş ve Şeyh Safiyuddin onu kırmızıya dönüştürmüştür.”²⁵⁸

Müstakimzade de *Tac Risalesi*'nde bu konuda şöyle bahsetmektedir. “Şeyh Safiyuddin vakti hilafetinde “Âli Resul'dan olma ihtimaliyle Zahid Efendi tarafından kendisine yeşil tac giydirildi. Bilahere Şeyh Safi, Âl'den olduğuna şüphe edip beyaz giydi.”²⁵⁹

Oruç Bey Tarihinde, Orhan Gazi'nin kardeşi Ali Paşa kardeşine Yeniçeri ocağını Hacı Bektaş'ın koruyuculuğuna bağlamasını ister ve şöyle der:

“Ey kardeş, bütün askerın kızıl börk giysinler. Sen ak börk giy. Sana ait kullar da ak börk giysinler.”²⁶⁰

Kırmızı börk meselesine B. Noyan farklı bir açıklama getirir. Ona göre, Osmanlılar beyaz börk, Türkmenler kırmızı börk kullanırlardı. Hayber Kale'si fethinde Hz. Ali başına kırmızı şal sarmıştı. Uhud savaşında Hz. Muhammed'in kılıcını kuşayan Ebu Ducane de başına kırmızı sarmıştı. Eski Türkler de sağ dönmek kararı ile savaşta başlarına kırmızı sararlardı.²⁶¹

Hemen hemen bütün kaynak bu Safevîlikle ilgili olan bu kavramın Şeyh Haydar'ın emriyle kullanılmaya başladıklarını kaydetmektedirler.²⁶²

Allouche, Şeyh Haydar'ın bu düşüncesini şöyle değerlendirmektedir:

“Haydar'ın kendilerine giymelerine emr ettiği “12 dilimli kırmızı şapkadan oluşan ayırt edici başlıklarından dolayı Kızılbaş denilmiştir. Bu

²⁵⁸ Haririzade, Kemaleddin Efendi, *Tibyan-ü Vesaili'l-Hakâik fî Beyani Selâsili't-Tarâik*, I-III, Süleymaniye Ktp., İbrahim Efendi Blm., no. 430-432, II/222.

²⁵⁹ Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa Blm., 611, vr. 153a.

²⁶⁰ Edirnevî, Oruç Bey, *Tevarih-i Âl-i Osman*, haz., T. Babinger, Annover 1925, s.106.

²⁶¹ Noyan, B., *Bektaşilik-Alevilik Nedir?* İstanbul 1995, s.16-17.

²⁶² Handemir, *Habibü's-Siyer*, c.III, s. 426.

karakteristik başlık, sonraki kaynaklarda *Haydarî tac / Tac-ı Haydar* olarak nitelendirilmektedir.²⁶³

Belirtmemiz gerekir ki, Şeyh Haydar'ın bu değişikliği istemesinde bir takım siyasi sebepler açıkça görülmektedir. Çünkü, Haydar görünüşte taraftarları ve çeşitli Türkmen kabileleri arasında birliği sağlamak için ayın kıyafetin giyilmesini gerekli buluyordu. *Tac-ı Haydarî*'nin gelişmesi ile başlayan bu düşünce onun teşkilatlandırma yeteneğini gösterir. Şeyh Haydar'dan sonra tarikat adamları dervişlik hırkaları ile Türkmen takkesi yerine Haydar şapkası diye tanınan *Tac-ı Safavî*'yi kullandılar. *Tac-ı Safavî* Şiîlerin dini inançlarının ifadesi olarak Oniki İmamı temsilen 12 kırmızı parçadan oluşuyordu. Daha sonraları onlara Osmanlılar tarafından *Kızılbaş* adı denmesinin sebebi de budur. Karmaşık tarihçesi olan bu şapkanın aynı zamanda Safevî tarihinin de aynası hükmündedir. Sultan Yakub Bayındır'ın muhalefetine karşı kullanılan bu şapka Haydar'ın ölümünden sonra artık rağbet görmedi. Fakat Şah İsmail ısrarla yeniden onun kullanılmasını yaygınlaştırdı. O kadar ki, sonraları Venedik tüccarları Halep'ten binlerce metre uzaktan kırmızı kumaş getirip doğrudan doğruya büyük sufiye satıyorlardı. Şah Tahmasb döneminde bu şapkaya rağbet azaldı. Nihayet XVII. y.yılda o sadece Safevî hanedanını çok seven Sufiler tarafından kullanılıyordu.²⁶⁴

Bu giyim artık bir hareketin simgesini ifade ediyordu. Aslında Safevîlik bu isimle kabuk değiştiriyordu, yani farklılaşıyordu. Bu konudaki düşüncelerin göç dalgaları ile ilişkili olduğunu belirtenler de bulunmaktadır. Nitekim *Kızılbaşlık* adlı değerli çalışmasında Hasan Onat şöyle demektedir:

²⁶³ Handemir, *Habîbü's-Siyer*, c.III, s. 427; Allouche, *Osmanlı-Safevî İlişkileri*, s. 60,

²⁶⁴ Hamneî, *Akkoyunlu ve Karakoyunlu İlişkileri ve Safevî Devleti'nin Kuruluşu*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1974, s.128-129; Şeyh Haydar, güya ona rüyasında emr olduğu için o zaman mütearif olan Türkmen takiyyesi (külâh) yerine, başına kırmızı şaldan (örtüden) on iki terekli (dilimli) bir taç koydu. Müritler de ona uyararak bu külâhı başlarına taktılar. O zamandan itibaren *Kızılbaş* adı ile meşhur oldular. (Bkz., Bakıhanov, *Gülüstani İrem*, s.104)

“Kızılbaşlık, Türk tarihinin en önemli göç dalgalarından birisinin sonucu olarak ortaya çıkmış olan, temelinde Türk kültürü, Vahdet-i vücud görüşünü benimseyen ve mezhep kaygısını fazlaca taşımayan sufilik anlayışıyla yoğrulmuş Müslümanlık ve yoğun Ehl-i Beyt sevgisi olan sosyo-politik farklılaşma hareketidir.”²⁶⁵ Hatta, on iki dilimli kırmızı şapka o kadar meşhur olmuştu ki, Kızılbaş adı, bölgede yaşayanlar için bir simge haline gelmiş, Osmanlı iktidarı alanında bu hareketin bağlıları *Kızılbaş* adıyla tanımlanmaktaydı.”²⁶⁶

Diğer bir görüş ise Kızılbaşlığın Hz. Ali ile ilişkilendirilmesidir. Buna göre, Hz. Ali tahta çıkarken kırmızı giymiştir. *Ali'nin kırmızı bayramı, Nevruz bayramı, Ali tahta kırmızı giyerek çıkmıştır.*” Yine Hz. Ali'nin tahta çıkması ile Nevruz bayramının tarih olarak üst-üste düşmesini sebep göstererek bir yakınlık ve bağ kurulduğu da görülmektedir.

Savory'e göre, “Şeyh Haydar Şirvan üzerinde 3. kez hücum etmeden önce taraftarlarına On İki İmam Şiiliği temsilen ve Hz. Ali'yi rüyasında görmesi nedeniyle on iki dilimli (tereke) tac külah giydirdi. Ondan sonra bu külah Safevî sülalesinin taraftarlarının simgesi oldu. Böylece Osmanlılar alay konusu ederek onlara *Kızılbaş* diyorlardı. Bu, Osmanlılar tarafından tahkir ve aşağılanmak için onlara verilmiş bir isimdi. Safevîyye tarafından ise övünç kaynağı olarak kabul ediliyor ve bununla iftihar ediyorlardı.”²⁶⁷ Şeyh Haydar'dan sonra Kızılbaşlar grupları Şah İsmail'i çok seviyor, hatta onu uluhiyet makamına yükseltiyorlardı. O geniş halk kitleleri arasında kabul ve rağbetle karşılanıyordu. Azerbaycan, Küçük Asya halkları, arzu ve ümitlerinin gerçekleşmesi için ondan yardım bekliyorlardı.²⁶⁸

Şah İsmail ile birlikte Kızılbaşlık kavramı, bir anlamda Şah İsmail'i ve Safevîler'i destekleyen Türkler'in ortak adı haline geldi.²⁶⁹ Muhtemelen, Şeyh

²⁶⁵ Onat, “Kızılbaşlık Farklılaşması Üzerine”, s. 121.

²⁶⁶ Terbiyet, *Azerbaycan'ın Meşhur İlim ve Sanat Adamları*, s. 321.

²⁶⁷ Savory, *Iran Under the Safavids*, s.19.

²⁶⁸ Handemir, *Habibü's-Siyer*, c.III, s. 35.

²⁶⁹ Onat, “Kızılbaşlık Farklılaşması Üzerine”, s. 113.

Haydar kabileler arasındaki birlik ve beraberliğe çok ihtiyaç duyduğu için bunu kabul etmiş ve bunun ilk şartının görünürdeki giyim birliğinde olduğuna inanmıştı.²⁷⁰

Kutlu Kızılbaş kavramını belirleyen en temel unsurları şöyle belirlemektedir:

a-Hz.Ali ve Ehl- Beyt'e aşırı sevgi ve yüceltme.

b-Kerbela şehitlerine bağlılık veya Muharrem matemi.

c-Osmanlı aleyhtarlığı.

d- Emeviler'e (Mervan, Müaviye ve Yezit) ve Hariciler'e lanet.

e- Hz.Ali ve Ehl-i Beyt dostlarına muhabbet (tevella).

f- Hz.Ali ve Ehl-i Beyt düşmanlarına nefret (teberra).

g- Şeyh Safi'ye bağlılık / Şah İsmail'e bağlılık / Erdebil tekkesine bağlılık.

ğ- Kızılbaşlığı simgeleyen külah giymek.

h- Hacı Bektaş Veli'ye bağlılık.²⁷¹

Bu makamların dışında Alevilikle irtibatlı olan Kızılbaş kelmesini, mezhepler tarihi kaynaklarında zikredilen kırmızı elbise giydikleri için el-Muhammere adıyla anılan bir gruba bağlamak doğru değildir. Bazı mezhepler tarihi kaynaklarında Babekiyye için zikredilen mumsöndü ve benzeri hadiseler aynen alınarak, karalamak amacıyla Kızılbaşlar'a isnat edilmiştir. Bu tamamen asılsız bir iddiadır ve iki grub arasında bir ilişki yoktur. Bu türden ithamlar, Orta Asya'daki Yesevi gruplar ve Irak'taki Kakailer'e de yapılmıştır.

²⁷⁰Hamneî, *Akkoyunlu ve Karakoyunlu İlişkileri ve Safevi Devletinin Kuruluşu*, s. 129.

²⁷¹Kutlu, Sönmez, "Aleviliğin Dini Statüsü: Din, Mezhep, Tarikat, Heterodoksi, Ortodoksi veya Metadoksi", *İslamiyat*, Ankara, 2003, s.47vd.

Yeni adıyla “Alevilik ve Bektaşilik’in her ikisinin de toplumsal boyutu olmakla birlikte, cemaat içi ilişkilerde pîr / mürşid-tâlib / derviş hiyerarşisi vardır. Bu bakımdan ele alınırsa Bektaşilik’in toplumsal yapısında, tamamen kurumsallaşmış bir sufilik egemendir. Alevilikte toplumsal (Kızılbaşlık) ise, Safevî-Erdebil Tekkesi’ne bağlılıkları göz önünde bulundurulduğunda, tarikat benzeri sufi bir yapı egemendir. Ayrıca her ikisinde de, ikrar töreni, müsahib erkanı ve benzeri tarikat ayinleri söz konusu ölüm, bu ayinlerin yapıldığı tekke, dergah, meydan evi ve benzeri özel mekanlar vardır.”²⁷²

Safevî tarikatı Sünni bir çizgiden ayrılarak dini sebeplerin arkasına sığınıp siyasal hedeflerini gerçekleştirmek için Şeyh Cüneyd’le birlikte yol ayrımına girmiştir. Şeyh Haydar da bu ayrımın kesin hatlarını çizerek hareketi siyasallaştırıp iktidara taşımaya çalışmıştır. Kızılbaşlık farklılaşmasının temelinde Türklük ve Safevî taraftarlığı yatmaktadır. Onların kendi düşüncelerinden olmayanları bile öldürmekten çekinmediklerini görmekteyiz. Anadolu’da kalan Kızılbaşlar, Kızılbaş olarak kalmışlar, yer yer Bektaşi tekkelerine sığınarak yaşamaya çalışmışlardır.²⁷³ Azerbaycan’da ise Kızılbaş ismi kalsa da, buradaki Kızılbaşlar Şîî-İmamiyye’nin inançlarını benimsemişlerdir.

5.2. Kızılbaş Kabileleri

Kızılbaşlar ve onları meydana getiren oymaklar, kabileler, Safevî devletinin bir Türk devleti olduğunu belgeleyen en önemli delildir.²⁷⁴ Kızılbaşlar ve onların kabileleri hakkında *Tarih-i Kızılbaşan*²⁷⁵ adlı eserde önemli bilgiler yer almaktadır. Yazarı belli olmayan bu eserde Kızılbaşlar, Sağ Cenah ve Sol Cenah iki gruba ayrılmaktadır.

²⁷² Kutlu, “Aleviliğin Dini Statüsü”, s.38.

²⁷³ Onat, “Kızılbaşlık Farklılaşması Üzerine”, s. 121.

²⁷⁴ Bu konuda daha fazla bilgi için bkz., *Tarih-i Kızılbaşan*, Anonim, Farsça’dan çev, M.E. Muhammedi, Bakü, 1993; Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşunda ve Gelişmesinde Anadolu Türkleri’nin Rolü*, s.43; Efendiyev, *Azerbaycan Safevî Devleti*, s.192 vd; Gölpınarlı, a.g.m. c.VI, s.791; Üzüm, İlyas, “Kızılbaşlık”, D.İ.A, c.XXV.

²⁷⁵ *Tarih-i Kızılbaşan*, s.5 vd.

Bu bilgilerin yanısıra Petruşevsky, Kızılbaşlığın güç kaynakları hakkında şöyle demektedir: “Safevî hareketine esas ivmeyi veren güç, Anadolu’dan gelen göçebe Türkmenlerdi. Kızılbaşlar’ın liderleri kendi güçlerini ve iktidarlarını sağlamlaştırmak için halkın yardımından istifade ediyor ve geçici de olsa onlarla yakın ilişkiler bile kuruyorlardı.”²⁷⁶

Tarihi-i Kızılbaşan eserinde Kızılbaş taifeleri, sağ cenahta, Şamlu, Rumlu, Ağaçeri, Bayramlı, Ekremi, Ördeklü, Karacarlü, Akkoyunlu, Bayundur, Musullu, Pornak, Şeyhavend, Çepni, Bayat ve Bozçalı, Arapgirli, Hınıslı, Tekelu, Karakoyunlu, Alpaut, Baharlı, Cagırlı, Karamanlı, Saadlı, Hacılı, Bayburtlu, Varsak, Evoğlı, Karacadağlı, Kürt taifeleri, Lur taifeleri, sol cenahta ise Uctaclı, Zulkadr, Afşar, Kacarlar’dan²⁷⁷ oluştuğu belirtilmektedir.

6- Erdebil Tekkesinin Son Yılları

XV. y.yılın sonlarına doğru uzun yıllardan beri mücadele eden Safevî tarikatı epeyce güç kazanmıştı. Bu güç hem siyasi hem de dini anlamda kendini hissettirmiş, fakat Şeyh Cüneyd ve Şeyh Haydar’ın bu düşüncelerini gerçekleştirmek için ömürleri yetmemişti. Bu nedenle Safevîler duraklama dönemine girmiş oldular. Safevî müritleri, tarikat ruhunu hiç kaybetmeden çalışmalarına devam ettiler. Şeyh Cüneyd ve Şeyh Haydar’ın ölümlerinden sonra, onlar “mürted Sünniler”den, yani Akkoyunlu ve Osmanlı sultanlarından intikam almak için uygun fırsatı beklemeye başladılar.²⁷⁸ Burada, şunu da ifade etmek gerekir ki, ilk başlarda Akkoyunlular ile olan yakın ve sıcak ilişkiler nihayetinde kötüleşmiş ve akrabalık ilişkileri yerini düşmanca bir tavra bırakmıştı.

Üstelik Sultan Ali’nin de öldürülmesi ile beraber tarikat güç kaybetmeye başlamıştı. Küçük yaştaki İsmail, Safevî tarikatının önde gelenleri tarafından

²⁷⁶ Petruşevsky, “Qosudarstva Azerbaydjana v XV veke”, s. 201vd.

²⁷⁷ *Tarih-i Kızılbaşan*, s.15; Efendiyev, *Azerbaycan Safevî Devleti*, s. 193 vd; Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşunda ve Gelişmesinde Anadolu Türkleri’nin Rolü*, s.30 vd.

²⁷⁸ Petruşevsky, “Qosudarstva Azerbaydjana v XV veke”, s.207-209.

saklanmış ve liderlik için hazırlanmıştır.²⁷⁹ Böylece, 1499 yılının yazına kadar olan süre, Safevî tarikatının en sakin dönemi olduğu söylenebilir. Tarikat bir anlamda uzun yıllar süren mücadeleden sonra kendi içine kapanmıştır.

Bu içine kapanma döneminden sonra Safeviler tekrar siyasal ve dini faaliyetlerine başlamışlardır. Bu zaman diliminde Safevî ileri gelenleri geçmişten ders alarak mücadeleye hız vermişlerdir. Yani, tarikat artık kendi temellerini oturtmuş, Kızılbaşlıkla simgeleşmiş, Şah'la sloganlaşmış, iktidara kilitlenmişti.

Erdebil tekkesi, son yıllarını yaşarken, propaganda sonucunda kendi güçlerinin doruğuna ulaştılar. Sayısı bilinmeyen taraftar kitlesi, belirli aşamalardan sınanmış olarak geçen, devlet kurmak için başarısızlıklara maruz kalsalar da, dönemin iç ve dış şartları Safevî devletinin doğuşunu müsait hale getirmiş oldu.

²⁷⁹ Allouche, *Osmanlı-Safevî İlişkileri*, s. 35; Hamneî, *Akkoyunlu ve Karakoyunlu İlişkileri ve Safevi Devletinin Kuruluşu*, 133-136.

III. BÖLÜM

SAFEVİ DEVLETİ VE AZERBAJCAN'DA ŞİİLİĞİN YAYILMASI

1. Safevî Devleti

1.1. Safevî Devletinin Politik ve Sosyal Arka Planı

XVI.y.yılda Safevî devletinin ortaya çıkması, Orta Doğu, Kafkaslar, Türk ve İslam dünyasını yakından ilgilendiren bir gelişme olmuştur. Safevîler iktidara gelmeden önce tarikat şeklinde bir çok aşamalardan geçmişti. Geçen kısımlarda bu konuya değindik, ama bir de tarikatın siyasallaşması ve bunun sonucunda bir devlet olarak ortaya çıkması konusunu irdelemek gerekmektedir. Burada esas problem, Safevî devletinin politik ve sosyal arka planında hangi etkenlerin olduğunun tespit edilmesidir. Yani, Safevîler'in politik olarak nelerden faydalandıklarını, yönetim şeklini hangi devletlerden aldıklarını, hangi siyaset üzerine yoğunlaştıklarını ve sosyal olarak hangi tabakalardan beslendiklerini dikkatle incelemek yerinde olacaktır.

Safevî tarikatı devlet olmadan önce yaklaşık iki asırlık bir zaman diliminden geçmiştir. Bu zaman zarfında Azerbaycan'da siyasi olarak bir çok olaylar meydana gelmiş, bir çok devletler kurulmuş, bölge yabancı güçlerin baskınlarına uğramıştır. Özellikle, Moğollar'ın ve Timurlular'ın Azerbaycan'a baskınları politik alanda bir çok şeyi değiştirmiştir.²⁸⁰ İlk olarak Azerbaycan siyasi bağımsızlığını kaybetmiştir. Diğer taraftan, hem Moğollar ve hem de Timurlular kendi siyasi anlayışlarını uygulamaya koymuşlardır. Böylece yabancı bir politik gücün kültürü ortaya çıkmıştır. XV. y.yılın sonlarına doğru yabancı güçlerin etkisi zayıflamaya başlamıştır. Bu dönemde Azerbaycan'ın Güney kısımlarını içine alan Karakoyunlu ve Akkoyunlu gibi iki Türk devleti meydana gelmişti. Bununla birlikte Azerbaycan'ın Kuzey kısmında uzun asırlardır varlığını sürdüren ve Safevîler tarafından varlığına son verilen

²⁸⁰Aliyarlı, *Azerbaycan Tarihi*, s. 280-281; Efendiyev, Oktay, "Safevi Devleti, Bir Kızılbaş Türk Devletiydi", www.alewiten.com/efendiyevsafevi.htm

Şirvanşahlar devleti bulunmaktaydı. Safevî devletinin kuruluşu sırasında Azerbaycan'da siyasi durum kısaca şöyledir.

Safevî Devleti'nin temelini Erdebil sufi dergahı oluşturuyordu. “*Gel berü bâb-ı Âli'ye sail ol*” çağrısıyla, Erdebil şeyhlerinin huzuruna koşan aşîretler ve sufiler, Safevîler'in insan gücünü ve “*Kızılbaş*” ordusunu oluşturuyorlardı. Aynı zamanda bunlar, tarikatın orijinal karakterini gayri-Sünni bir şekle dönüştürdüler ve bir askerî organizasyon örgütlenmesi oluşturdular.²⁸¹ Safevî liderlerinin faaliyetleri, özellikle Şeyh Cüneyd ve Şeyh Haydar zamanında devlet kurma istekleri oldukça güçlü olmuştur. Safevî düşüncesinin, Şeyh Cüneyd'le bir devlet kurma isteği onların politik olarak siyasi bir hakimiyeti hedeflediklerini göstermektedir. Nitekim Şeyh'in, Osmanlı padişahından kendisi için bir mekan istemesi, Karaman'a ve Trabzon'a hücumu ve nihayet Çerkezlerle olan savaşları ve yükselen bu güçten hem Akkoyunlular'ın hem de Karakoyunlular'ın rahatsız olması bunun açık örneğidir. Kendileri bir devlet kurmasalar da, devletin temellerini atmışlardı. Safevîlik, aslında uzun yıllar süre gelen bu politik kültürün ve mirasın üzerine kurulmuştu. Burada, hem önceki devletlerin, hem de kültürlerin etkisi söz konusudur. Örneğin, Safevî devletinin politik yapısı, yönetim şekli incelendiği zaman, yakın ilişkileri olan Akkoyunlular'a benzemektedir.

Petruşevsky bu konuda, “Safevîler'in politik arka planında, hem Şeyh Cüneyd'in hem de Şeyh Haydar'ın akraba oldukları Akkoyunlar ve özellikle Uzun Hasan'ın verdiği destek vardır”²⁸² demektedir.

Şeyh Cüneyd Anadolu ve Suriye'nin bir bölümünü de içine alan geniş bir sahada yerleşmiş Türkmenler'in çoğunluğunun oluşturduğu takipçilerinden meydana gelen bir ordunun desteğine sahipti.²⁸³

²⁸¹ Allouche, *Osmanlı-Safevî İlişkileri*, s.59-60, 70; Mazlum, Uyar, “Safevîler Öncesi İran'da Tasavvuf ve Safevî Devletinin Ortaya Çıkışı”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, İstanbul 2001, s.7-8.

²⁸² Petruşevsky, “Qosudarstva Azerbaydjana v XV veke”, s.208.

²⁸³ Allouche, *Osmanlı-Safevî İlişkileri*, s.40.

Safevî devleti umumiyetle askeri ve mülki teşkilat bakımlarından Akkoyunlu devletine dayanmaktadır. Bununla beraber devlet teşkilatında bir çok müesseseler Çağataylar'dan ve hatta Özbeklerinkin'den alınmış olduğu belirtilmektedir.²⁸⁴

Safevî devletinin sosyal arka planında kendi yönetimlerinden hoşnut olmayan kesimler bulunmaktaydı. Bunlar uzun asırlar Moğol zulümleriyle inleyen Azerbaycan Türkleri, diğer taraftan Osmanlı baskısından huzursuz olan Türkmen kabileleri idi. Halkın bu kesimi kurtuluşlarını Safevîler'de görmekteydiler. Onlar Safevîler'in adil olacıklarına güveniyor ve bu nedenle Safevî propagandalarına düşünmeden destek veriyorlardı.

1.2. Safevî Devletinin Dini ve İdeolojik Arka Planı

Safevîler'in ortaya çıkışı ve Safevî devletinin kuruluşuna kadar olan devirler, tarikatın din anlayışı ve bu din anlayışlarını ideolojik bağlamda kullandıkları tarihi gerçekliklerle örtüşmektedir.²⁸⁵ Safevîler, İslamlaşma süreci sonucunda ortaya çıkan İslam kültürüyle yoğrulmuş bir toplum meydana getirmiştir. Özellikle, Şeyh Safiyuddin ve arkasından gelenlerin din anlayışı, devletin dini ve ideolojileri hakkında ip uçları vermektedir. Başlangıçta, yukarıda da bahsettiğimiz gibi farklı anlayışları kendisinde barındırmış ama sonuçta Şiîliği benimsemiş tasavvufi bir tarikat görüyoruz. Öyle bir tarikat ki, mutaassıp ve devlet kurma isteği diğer tarikatlere nazaran çok güçlü gözükmektedir. İdeolojik olarak din anlayışını kendi ideolojilerinin ayrılmaz bir parçası olarak kabullenmekteydiler. Tarikatın ideolojisi din olarak İslam, mezhep olarak Şiî, tarikat olarak ise Safevîlik'tir. İççe, birbirini etkileyen, motive eden ve bu etkileşim sonucu orta asırların düşünce ve siyasi yapısına da yakından tesir eden faktörlerin sonucunda ortaya çıkan bir hareket olma

²⁸⁴ Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşunda ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s.201-203.

²⁸⁵ Safevi ve Osmanlı'da din ve devlet ilişkileri için bkz., Akyol, Taha, *Osmanlı'da ve İran'da Mezhep ve Devlet*, İstanbul 1999; Mir Ahmedi, *Din ve Mezhep der Asr-i Safevî*, s. 25.

özelliğine sahiptir. Örneğin, Safevîler'in Sühreverdiyye'den²⁸⁶ ve Hurufîlik'ten²⁸⁷ etkilendiği de belirtilmektedir.²⁸⁸

Şah İsmail'den önceki devirlerde aşırı görüşlerin olduğu ifade edilmektedir. Nitekim Hunci, Safevîler'e yönelik çok sert eleştirilerde bulunmaktadır. O Şeyh Haydar hakkında: "Şeytan ruhlu Haydar, utançverici bir hayat yaşıyor ve Rum'da yaşayanların yardımıyla hareket ediyor. Şeyh Haydar'ı ya suda batırarak yada diri-diri yakmak lazımdır"²⁸⁹ diyor ve ekliyordu: "Rum, Talış ve Karacadağ taraflarından gelenler onu mabud olarak görüyor, namazı terk ederek ona secde ediyorlardı. Şeyh, Babek Hurremi kanunlarına dayanarak onlara İbahiye talimi veriyordu."²⁹⁰

1.3. Şah İsmail'in Safevî Devletinin Kurulmasındaki Rolü

Her bir hareketin ideolojisi, onu yöneten şahsın özellikleri, düşüncesi, kahramanlığı, davranışı o ideolojinin bir anlamda tercümanı niteliğindedir. Safevî tarikatını bir devlet gibi kuran ve devletin resmi ideolojisini gerçekleştiren Şah İsmail de böyle bir şahsiyettir. Çocukluğu sıkıntılar ve korkular içinde geçen bir şahs olan İsmail, babası öldürüldüğünde henüz bir kaç yaşında idi. Abisi Sultan Ali de gözleri önünde öldürülmüş, uzun yıllar hapis hayatı yaşamış, böyle bir psikoloji içinde yetişmiş ve büyümüştü.

Safevî devletinin kurulmasında ve Şiîliğin tarihinde müstesna bir yeri olan Şah İsmail'in hayatı ve çalışmaları konusunda bilgi sahibi olmak, Safevîliği ve genel olarak hareketin temel noktalarının aydınlatılması açısından önemlidir.

²⁸⁶ Massignon, L, "Tarikat", İ.A., İstanbul 1993, c.XII, s. 114; Abbaslı, "Safevîlerin Kökenine Dair", s.290.

²⁸⁷ Bausani, A, "Hurufiyya", EI, New Edition, Volum III, Leiden 1986.

²⁸⁸ Uyar, "Safevîler Öncesi İran'da Tasavvuf ve Safevî Devletinin Ortaya Çıkışı", s.8 vd.

²⁸⁹ Hunci, *Tarih-i Alem Aray-i Emîni*, s.76.

²⁹⁰ Hunci, *Tarih-i Alem Aray-i Emîni*, s.80-82.

1.3.1. Şah İsmail Hatai'nin Hayatı

Safevî devletini kurmuş olan Şah İsmail Hatai²⁹¹ uzun yıllardır araştırmacıların dikkat merkezinde olmuştur. Onun hakkında onlarca eser, yüzlerce makale yazılmıştır. Safevî devleti onun adıyla şöhret bulmuş, Safevîlik onunla özdeş bir hale gelmiştir. Böylece orta asırların bu meşhur adamı günümüzde de ilgi odağı olmaya devam etmektedir.

İsmail, Safevî hareketinde dönüm noktası meydana getiren Şeyh Haydar'ın oğludur. Annesi ise Akkoyunlu Uzun Hasan'ın kızıdır. Onun 1486/7 yılında doğduğu bilinmektedir.²⁹² İsmail'in çocukluğu hakkında kaynaklarda pek fazla bilgiye rastlamamaktayız. Bu nedenle pek dolgun bilgi sahibi değiliz. Bunun sebeplerinden biri de onun zamanında Azerbaycan'da siyasi, iktisadi-sosyal ve dini karışıklığın mevcut olmasıdır. Özellikle, Akkoyunlu, Osmanlı ve Şirvanşahlar arasındaki çatışmalar son hadde ulaşmış, Şeyh Haydar'ın öldürülmesinden sonra Safevîler arasında şaşkınlık meydana gelmişti. Tarikat liderinin öldürülmesinden sonra tarikat lideriliğine kimin geçeceği belli değildi. Şeyh Haydar'ın üç oğlu da İstahr kalesinde hapse atılmıştı.²⁹³ Bunlar hapisten çıkarıldıktan sonra, Sultan Ali, Akkoyunlular'la çıkan bir savaşta öldürüldü. Küçük yaştaki İsmail tarikatın diğer önde gelenleri tarafından Lahican'a kaçırıldı. Bundan sonraki hayatı, yani Lahican'dan çıkışına kadar burada yaşadığı belirtilmektedir. Küçük İsmail Lahican'da da takiplere uğramıştır. İsmail altı yıl Lahican'da kalmış ve bu süre zarfında, Kuran'ı-Kerim'in kıraatini zamanın meşhur alimi Mevlana Şemseddin Lahici'den öğrenmiştir.²⁹⁴ Bununla birlikte, Lala (Lele) Bey tarafından savaş sanatı konusunda, ok atmak, kılıc oynatmak, askeri hareket düzenleme konusunda eğitilmiştir.

²⁹¹ Emir Mahmud Handemir, *Tarih-i Şah İsmail ve Şah Tahmasb Safevî*, s.29-31,44; *Şah İsmail Hatai*, yayına hazırlayan H.Araslı, Bakü 1946; Yazıcı, Tahsin, "Şah İsmail", İ.A., 1993, c.XI, s.275.

²⁹² Hasan Bey Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s. 181; *Tarih-i Cihan Ara*'ya göre Şah İsmail 1487 yılının Temmuz ayının 17'de doğmuştur. (Bkz., a.g.e., s.263; Yazıcı, "Şah İsmail", İ.A., c.XI, s.275)

²⁹³ Emir Mahmut Handemir, *Tarih-i Şah İsmail ve Şah Tahmasb Safevî*, s.34.

²⁹⁴ Mazzaoui, Michel, M., *The Origins of the Safawids*, Wiesbaden 1972, s.80.

Müridler, daha küçük yaşlarında olan İsmail'i *mürşid-i kamil*, *padşah* lakabları ile isimlendirmektedirler.²⁹⁵

1.3.2. Şairliği

Şah İsmail'in şahsiyetini temel olarak iki kısımda değerlendirmek mümkündür. İlki onun bir savaşçı ve devlet başkanı olduğu, ikincisi ise Şah İsmail'in güçlü bir şair oluşudur. Bu konuda Salman Mümtaz: "Şah İsmail Hataî'nin hükümdarlığa, siyasete kullandığı zamanını, güzel ve latif edebiyatımız için kullanmış olsaydı, bu gün biz gayet zengin ve bitmez tükenmez bir edebiyata sahip olurduk." ifadesini kullanmaktadır.²⁹⁶

Şah İsmail, şiirlerini Hataî mahlasıyla, Türkçe, Arapça ve Farsça yazmıştır. Özellikle aruz ve heceyle yazdığı şiirler, Azerbaycan edebiyatının Nesimi ve Fuzuli arasındaki döneminin en güçlü temsilcisi olduğunu kanıtlamaktadır. Heceyle yazdığı şiirler Anadolu'da gelişen tekke edebiyatını da büyük ölçüde etkilemiştir. O şiirlerinde Alevi-Bektaşî edebiyatının en güzel örneklerini sunduğu bilinmektedir. Şiirlerini Türkçe yazan Şah İsmail'in edebi yönü üzerinde Saadettin Nüzhet Ergün onun şiirlerini dört kısma ayırıyor:

- a) Tasavvufî düşüncelerini içerenler,
- b) Aleviliği dile getirenler,
- c) Hurûfiliğin ilkelerini yansıtanlar,
- d) Aşıkâne olanlar.

Aruzla yazdığı şiirlerinin ise daha çok tasavvufî olduğu görülür. Bu şiirlerinde kullandığı dil klasik şiir dilidir.²⁹⁷

²⁹⁵ Mümtaz, Salman, *Azerbaycan Edebiyatının Kaynakları*, Bakü 1986., s. 298.

²⁹⁶ Mümtaz, *Azerbaycan Edebiyatının Kaynakları*, s.295-96. (Daha fazla bilgi için bkz., Birdoğan, Nejat, *Alevîlerin Büyük Hükümdarı Şah İsmail Hatâî*, İstanbul 1991)

²⁹⁷ Sadettin, N., Ergün, *Hataî Divanı*, 1956, s.523; Mehmet Saffet, Sarıkaya, "Şah İsmail Hataî'nin Şiirlerinde Hz. Ali", UŞİHS. Ankara 2003; Prof. Dr. Muhsin, Macit, "Dini Mistik

Şah İsmail'in şiirleri ile birlikte üç eseri de mevcuttur. Bunlar Divan,²⁹⁸ Dehname ve Nasihatname'dir. Divan, şairin sahip olduğu siyasal düşüncesini aksettirdiği ve taraftarlarını etkilemek üzere kaleme aldığı duygu yüklü hece ve aruz vezni ile yazılmış olan şiirlerini ihtiva etmektedir. Dehnâme, Hz. Ali'yi medheden ve mesnevi tarzında ve aynı zamanda bir takım içli gazelleri içerir.²⁹⁹ Nasihatname ise mesnevi tarzında yazılmıştır. Nasihatnâme, küçük bir risale halindedir. Tasavvuf ehli için vahdet-i vücud konularının işlendiği değerli bir eserdir.

1.3.3. Ölümü

Çaldıran savaşında aldığı yenilgiden perişan olan Şah İsmail bu durumdan çok etkilenmiştir. Bir anlamda kurduğu hayaller ve yenilmezlik düşüncesi yıkılıp gitmiştir. Müritleri bile artık ona eskisi gibi bakmamaktaydılar. Şah İsmail bu sıkıntılar için henüz 37 yaşındayken hastalığa yakalanmış ve bunun sonucunda vefat etmiştir.³⁰⁰ Mezarı Erdebil tekkesindedir.

2. Azerbaycan'da Safevî Yönetimi

2.1. Şamahi'nin Alınması

Azerbaycan'daki Şiileştirme ve Safevîler'in siyasi faaliyetleri Şah İsmail kendisini şah ilan etmeden başlamıştı. Nitekim yaklaşık olarak altı yıl Lahican'da kalan Şah İsmâil h.905 / m.1499 yılının Ağustos'unda Edebil'e doğru harekete geçmiştir. Bu hareket sırasında Şah İsmail'e, Hüseyin Bey Lala Şamlu, Abdulali Bey Dede, Hadim Bey Hulefa, Rüstem Bey Karamanlı, Bayram Bey Karamanlı, İlyas Bey Aykut Hınıslı ve Karapiri Bey Kacar'dan

Düşüncenin İdeolojik Dönüşüm Bağlamında Şah İsmail'in Şiiri", UŞİHS, Ankara 2003; Doç. Dr. Hüseyin, Buzeri, "Şah İsmail Hatai ve Onun Eserlerine Bir Bakış", UŞİHS, Ankara 2003.

²⁹⁸ Şah İsmail Hatâi, *Eserleri I*, yayına hazırlayan Azizağa Memmedov, Bakü 1966.

²⁹⁹ Şah İsmail, *Hatâi, Eserleri II*, yayına hazırlayan Azizağa Memmedov, Bakü 1973.

³⁰⁰ Şah İsmail'in vefatı hakkında daha geniş bilgi için bkz., Emir Mahmud Handemir, *Tarih-i Şah İsmail ve Şah Tahmasb Safevî*, s.121.

oluşan en yakın yedi arkadaşı refakat etmiştir. Şah İsmail, taraftarları ile birlikte Deylem'den geçip Tarom'a geldiği sırada İsmail'e Rum ve Şam kabilelerinden çok sayıda insan katılmış, sayısı 1500'ü bulan Kızılbaşlar savaş hazırlıklarına başlamışlardır.

Bundan sonra Şah İsmail'in ordusu Halhal bölgesinin Kızılüzzen nehrinin sahilinde toplandı. Şah İsmail ve taraftarları 1499 yılının kış aylarını Hazar denizi yakınlarında, Astara bölgesinin Ercüvan adlı mahallinde geçirdiler. Burada toplantı yapan Safevî yöneticileri Erzincan istikametinde yürüyüş kararı alarak harekete geçtiler.³⁰¹ Bunu yapmaktaki maksadı kendisine çok sayıda taraftar kitlesinin katılmasını sağlamaktı.

Şah İsmail ordusuyla birlikte h.906 / m.1500 yılında Erzincan'a ulaştı. Epeyce taraftar kitlesi bulan Şah İsmail'in ordusunda Şamlu, Uctaclu, Rumlu, Tekelü, Dulkadr, Afşar, Kacar, Varsak kabilelerinden ve Karadağ sufilerinden oluşan yaklaşık 7000 taraftar toplantı. Erzincan'da uzun süren müzakerelerden sonra Safevîlerin düşmanı olan Şirvanşah Ferruh Yesar üzerine yürüş yapılması kararı alındı.³⁰²

1500 yılının sonlarında, Şirvanşahlar'ın başkenti Şamahi yakınlarındaki Gülüstan kalesi etrafında bulunan Cabani adlı yerde Şah İsmail ve Ferruh Yesar'ın ordusuyla karşılaştı. Savaş esnasında Şirvanşah Ferruh Yesar, Şahgeldi adlı bir Kızılbaş tarafından vurularak atından düşürüldü. O Ferruh Yesar'ın kafasını keserek Şah İsmail'e getirdi. Yenilgiyi kabul eden şehir yöneticileri Şah İsmail'i büyük bir saygıyla karşıladılar. Böylece Şah İsmail hem dedesi Şeyh Cüneyd'in hem de babası Şeyh Haydar'ın ölümüne sebep olan Şirvanşahlar'ın başkenti Şamahi'yi alarak ilk zaferini kazanmış oldu.

³⁰¹ İbrahim el-Emîni, *Fütihat-i Şahi*, v.18a.

³⁰² Nevîdi, *Tekmiletu'l-Ahbar*, s. 243; Emir Mahmud Handemir, *Tarih-i Şah İsmail ve Şah Tahmasb Safevî*, s.52-54.

2.2. Bakü'nün Alınması

İlk zaferini kazanan Şah İsmail kışın dinlenmek amacıyla Muğan'daki Mahmudabad'a geldi.³⁰³ Bu sırada Şah İsmail'e Bakü halkının Safevîler'in gönderdiği yöneticilere boyun eğmedikleri ve vergi vermek istemedikleri haberi ulaştı. Bunun üzerine İsmail de Muhammed Bey Ustaclu ve İlyas Bey Hınıslı'yı Bakü üzerine gönderdi.

Bakü Şirvanşahları en büyük ticaret merkezlerinden birisi idi. Şirvanşahlar'ın zengin hazineleri de Bakü'deki Şirvanşahlar sarayında bulunuyordu. Bu nedenle Bakü'nün alınması ayrı bir önem taşımaktaydı.

Ancak üç tarafı denizle çevrili olan Bakü'yü almak pek kolay değildi. Komutanlarının başarısızlığı haberini alan Şah İsmail h.907 / m.1501 yılının ilk baharında Mahmutabad'dan Bakü'ye doğru hareket geçti.³⁰⁴

İsmail, Bakü yöneticilerine elçi göndererek şehri teslim etmelerini istediye de, elçiler, aslında şehrin yöneticiliğini yapan Ferruh Yesar'ın oğlu Gazi Bey'in eşi tarafından îdam edildiler. Uzun süren ablukadan sonra şehre hücum başladı. Aralıksız devam eden savaştan sonra şehrin ele geçirileceğini anlayan yöneticiler, şehrin ileri gelenlerinden yetmiş kişiyi, ellerinde Kuran taşıyor vaziyette Şah İsmail'e gönderdiler. Böylece şehir Kızılbaşlar tarafından ele geçirilmiş oldu. Elde edilen ganimetler Kızılbaşlar arasında paylaşıldı.³⁰⁵ Bununla birlikte Hadim Bey Hülefâ'nın emriyle Şeyh Cüneyd'in öldürülmesinde önemli rol oynamış olan Şirvanşah I. Halilullah'ın mezarı açıldı ve kemikleri yakıldı. Şamahî ve Bakü'nün alınması Şah İsmail'in gücüne güç katmış oldu.

2.3. Nahçıvan'ın Alınması

³⁰³ İbrahim el-Emîni, *Fütuhat-i Şâhi*, v. 50a-53b.

³⁰⁴ Emir Mahmud Handemir, *Tarih-i Şah İsmail ve Şah Tahmasb Safevî*, s.58.

³⁰⁵ Hasan Bey Rumlu, *Ahsenu'-Tevârih*, s.47.

Şamahi ve Bakü'nün alınmasından sonra Şamahi etrafında başkaldırı haberini alan Şah İsmail tekrar Gülüstan kalesini ablukaya aldığı sırada Akkoyunlu Elvend'in harekete geçtiğini öğrendi.³⁰⁶ O Şirvanşahların savaştan kaçan diğer ordu birlikleriyle birleşerek Kızılbaşlarla savaşa geliyordu.

Şah İsmail bu haberi alır almaz Nahçıvan'ın Şerur adlı bölgesinde onu bekleyen Akkoyunlu Elvend'e karşı harekete geçti. Şerur düzündeki savaş h.907 / m.1501 yılının başlarında vukubuldu. Elvend 30 bin kişilik ordusuna rağmen, Kızılbaşların 7 bin kişilik ordusuna mağlup oldu.³⁰⁷ Yenilgiyi gören Elvend çareyi Erzincan'a kaçmakta buldu.

Safevîler için önemli ölçüde değeri bulunan bu üç zaferin ardından Şah İsmail Tebriz'e doğru yöneldi ve h. 907 / m.1501 yılının son baharında Tebriz'e girerek kendisini Şah ilan etti.³⁰⁸

3. Safevîler'in Şiîliği Devletin Resmi Mezhebi Olarak Kabul Etmesi

Başlangıçtan beri değişik şekillerde faaliyet alanları seçen Safevîlik, iktidara gelişiyle birlikte Türk-İslam dünyasının geleceği için önemli ölçüde ayrılıklara neden olacak bir hareketin temelini ikinci aşamasını uygulamaya koydu. Safevîler devlet olmadan önce ilk merhaleyi gerçekleştirmişti. Ayrıca, Safevîlik devletleşme imkanı bulunca Orta Doğu'da ve Kafkaslar'da sosyo-politik ortam sıkıntılı bir dönemece girdi.

Şah İsmail taraftarları ile birlikte Lahican'dan harekete geçerek, m.1501 yılında Tebriz'de tahta çıkarak kendisini Şah ilan etti. Onun ilk icraatı da Şiîliği devletin resmi mezhebi ilan etmek olmuştur.³⁰⁹ Bu adım, Şeyh Cüneyd'in Şiîlik propagandası ve Şeyh Haydar'ın simgesel Kızılbaş hareketinden farklı bir durumdu. Artık Safevîlik iktidara gelmiş, iki yüz yıla

³⁰⁶ Elvend'le savaş hakkında bkz., Emir Mahmud Handemir, *Tarih-i Şah İsmail ve Şah Tahmasb Safevî*, s.61-62..

³⁰⁷ İbrahim el-Emîni, *Fütuhât-i Şahi*, v. 58a-74a; Handemir, *Habibü's-Siyer*, c.III, s.463-464.

³⁰⁸ Nevîdi, *Tekmiletü'l-Ahbar*, s. 243; Handemir, *Habibü's-Siyer*, c.III, s.467-468.

³⁰⁹ Kazvînî, Ahmed b. Muhammed Gaffari, *Tarih-i Cihan Ara*, editör M. Minuvî, Tehran 1953, s.226 vd.; Emir Mahmud, Handemir, *Tarih-i Şah İsmail ve Şah Tahmasb Safevî*, s.71.

yakın geçmişi olan tarikat, şimdi resmi bir devlet haline gelmişti. Bu durum, İslam tarihinde dinin siyasallaşarak iktidara gelmesine en bariz örnektir.

Şah İsmail'in ilan etmiş olduğu resmi din politikasının temelinde Şiîliğin İsna Aşeriyye kolunun hakim olduğunu görüyoruz.³¹⁰

Kaynaklarda yer aldığı kadarıyla, tackoyma esnasında Şah İsmail kendi düşüncesi hakkında emirler ve Şîf alimlerle konuştuğu anlaşılıyor. Onlar Şah İsmail'i aşırılıktan çekindirmeye çalışmış olsalar da, bunda başarılı olamamışlar, Şah İsmail kararından geri dönmemiştir.³¹¹

İsgender Bey bu olayı şu şekilde nakletmektedir:

“Şah İsmail Tebriz'i alarak başkent ilan ettikten sonra olduktan sonra, On İki İmam Şiîliğini simgeleyen işaretler de ortaya çıkmıştır. Minberlerden İmamiyye adına hutbeler okunmaya başlanarak, üzerinde “*La ilahe illallah, Muhammedur-Resulullah ve Aliyyen veliyullah*” ibareleri yer alan sikkeler basıldı.”³¹² Bununla birlikte, Ezan ve İkame'ye değişiklikler eklenerek, “*Eşhedü enne Aliyyen veliyullah*” ve “*Hayye ala-l- Hayrul amel*” lafızları izafe edildi.³¹³ Şah İsmail kendisine “*Ebu'l-Muzaffer Şah İsmail el-Hadi el-Vali*” lakabını ekletti.³¹⁴

O bununla yetinmedi ve kendisinin peygamber soyundan geldiğini iddia ederek, sikkelerin bir yüzünde “*La ilahe illallah Muhammedurresulullah, aliyyen veliyullah*”, diğer yüzünde ise “*es-Sultan el-adil-el-kamil, el-hadi, el- vali Şah İsmail Bahadurhan es-Safevî halledellahu Teala mulkuhu ve*

³¹⁰ Astarabâdi, *Ez-Şeyh Safî tâ Şah Safî, ez Tarih-i Sultani*, s.31; Nevîdi, *Tekmiletü'l-Ahbar*, s.40-41; Efendiyev, *Azerbaycan Safevî Devleti*, s. 48-49; Mir Ahmedi, *Din ve Mezhep der Asr-i Safevî*, s.51; Mir Caferi Hüseyin, *Şiîlik ve Safevî Şiîliği*, İstanbul 1972, s.1-16.

³¹¹ “Eğer bir kimse buna karşı çıkarsa, ben Allah'ın yardımıyla kılıca el atarım ve kimseyi sağ bırakmam.” diye bir ifadeyi kullandığını araştırmacılar belirtmektedirler. (Bkz., Efendiyev, *Azerbaycan Safevî Devleti*, s. 48.)

³¹² İsgender Bey Türkmen, *Âlem Arayî-i Abbâsi*, c.I, s.28.

³¹³ Handemir, *Habîbü's-Siyer*, c.IV, s.450.

³¹⁴ Mir Ahmedi, *Din ve Mezhep der Asr-i Safevî*, s. 51.

sultanuhu”, ibarelerini ve ayrıca da sikkenin kenarlarına da On İki İmam’ın isimlerinin yazılmasını emr etti.³¹⁵

Safevîler’in Şîîliği devletin resmi mezhebi ilan etmesini, bölgedeki Şîî eğilimlerin önceden güçlü bir etkiye sahip olması ile ilişkilendirenler de vardır. Bu anlayışa göre, XVI. y.yılın başlarında Safevîler ve onların aşırı taraftarları olan Kızılbaşlar bölgeye göç etmeden önce, nüfusun büyük kısmının Şîîliğe mütemayil ve bölgenin siyasi ve milli birliğinin Şîîlik yoluyla ihdas edilmiş olduğu söylene de bunun bilimsel gerçekliklerle örtüşmediğini daha önce vurgulamıştık.³¹⁶

Sonuç olarak Safevi devleti kurulduktan sonra Şah İsmail, Sünni bir tarikat formunda olan Safevî hareketini kurumsal bir devlete dönüşmesinden itibaren, bu devletin basit tarikat kurallarıyla yönetilemeyeceğini anlamış ve Şîî İsmâ Aşeriyye’yi devletin resmi mezhebi olarak ilan etmiştir. Bunu da, sosyal ve dini sahada bir takım islahatlarla gerçekleştirmeye çalışmış, önemli ölçüde de güç kullanmıştır. Çünkü, daha öncede zikrettiğimiz gibi bölge halkının çoğunluğunu oluşturan Sünnîler’in Şîîleştirilmesi gönül rızasıyla olmayacağı açıktır. Şîîlik Safevî devletinin resmi ideolojisine dönüştüğünde uzun asırlardan beri kendilerine baskı, zulüm, eziyet edildiğini iddia eden Şîî taraftarları Safevîlerle birlikte iktidar olmuş oldular. Bu Şîîliğin bir anlamda siyaset arenasında taraftar bulmasına ve geniş kitlelere tesir etmesine neden oldu. Diğer taraftan, Şah İsmail bunları gerçekleştirerek, dedelerinin yarım

³¹⁵ *Alem Aray-i Safevî*, s. 42, Mir Ahmedi, *Din ve Mezhep der Asr-i Safevî*, s. 52.

³¹⁶ Tüm bunlar tarihi kaynaklarda farklı bir biçimde gösterilmektedir. Tarih kaynaklarının verdiği bilgiler, bölgenin nüfusunun Şîî değil, Sünni olduğunda ittifak etmektedirler. Petruşevsky, Minorsky ve Mikluho-Maklay’a göre XIV-XV.y.yıl bölgede Şîîler azınlıkta idiler. Yönetici ve şehirlerin çoğunluğu Sünni idi. Mazenderan ve Gilan Şîî emirliklerini istisna edersek, Sünniliğin bölge halkları için birleştirici ve bütünleştirici önemli bir unsur olduğu ortaya çıkar. XVI.y.yıl başlarında 390 bin nüfusu olan Tebriz’in 2/3’ü Sünni idi. S. Rahimzade ise bu dönemde Tebriz’de yaşamış Sünni ve Şîîlerin oranlarını açık bir şekilde tahrif etmiştir. (Bkz., Rahimzadei, *Safevi, Şerhi-i Cengha ve Tarih-i Zindegani-i Şah İsmail Safevi*, Tehran 1341, s.147.) Onun iddia ettiği ½ oranın hiç bir ilmi temeli bulunmamaktadır.

kalmış ideallerini tamamlamış oldu. Safevî devletinin diğer bir özelliği ise köken olarak Türkler'in İslam tarihi içinde kurdukları devletlerden resmi mezhebi Şiî olan ilk devlet olmasıdır.

4. Şah İsmail ve Yavuz Sultan Selim Çekişmesi

Safevîler'in tarikat yaşamları devam ederken, Osmanlı illerinde propaganda yapmaktaydılar. Osmanlı, ilk başlarda Safevîler'in propagandalarını ciddiye almamış ve hatta her yıl Erdebil tekkesine çerağ akçesi adı altında yardımda bulunarak onlara yakınlık bile göstermişti.³¹⁷ Nihayet, Safevîler'in kendi düşüncelerini ideolojik olarak ortaya koyuncaya kadar. Durum o kadar ciddileşti ki, Safevîler'e karşı top yekün bir saldırı başlatmak kararına gelindi. Böylece önceleri tarikat düzeyinde olan çekişme, şimdi iki kardeşin kurduğu devlet düzeyinde karşı-karşıya geliyordu. Şah İsmail, Yavuz Sultan Selim ve ya Safevî-Osmanlı çekişmesi, Türk tarihinin en kara sayfalarıdır. İki kardeşin kurduğu iki devlet, iki millet, iki dindaş şimdi kendi çıkarları için savaşıyorlardı.

Bu mücadeleyi bir çok yönüyle değerlendirmek mümkündür. Bunu üç ana başlık altında- *dini-mezhebi, siyasi-ekonomik ve dış ülkelerin tahrikleri* şeklinde incelemeye çalışacağız.

4.1. Dinî-Mezhebî Neden

Safevîler ve Osmanlılar her ikisi Müslüman-Türk'tür. Her ikisi aynı kültürü ve aynı dili konuşmakta ve Türk boyları içerisinde birbirlerine en yakın olanıdır. Safevîler sufi yaşamlarını bırakıp siyasi sahneye çıkıncaya kadar Osmanlılar'dan saygı görmüşlerdi. Bu nedenle her hangi bir huzursuzluk söz konusu değildi. Osmanlılar da benimsedikleri Sünni akideye göre yaşamlarını

³¹⁷ Aşık Paşazade, *Tevârih-i Âl-i Osman*, s.47; (Ayrıca bkz.; Ocak, Ahmet Yaşar, "Osmanlı Kaynaklarında ve Modern Türk Tarihçiliğinde Osmanlı-Safevî Münasebetleri, (XVI-XVII.y.y.)" Belleten, (Ankara 2002), LXVII/246, s.503, 516; Yusuf, Küçükdağ, "Şah İsmail'in Anadolu'yu Şiîleştirme Çalışmaları ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Önlemler", Osmanlı I, Siyaset, Ankara 1999, s.272.)

sürdürüyorlardı.³¹⁸ Karşımıza şu ayrıntı çıkıyor, aynı milletin ve dinin üyeleri çeşitli nedenlerle farklı mezhepleri benimsemişler. Benimseme süreçleri de belli bir zaman aşımından sonra gerçekleşmiştir. Dönemin şartları Osmanlı-Safevî çekişmesi “Şiîliğin Sünnîliğe karşıtlığı” gibi basite indirgenmiş bir çerçeveden öte, XV.y.yılın sonları ile XVI.y.yılın başlangıcındaki Orta Doğu ve Maverâünnehr’in bütüncül jeopolitik yapısı çerçevesinde değerlendirilmelidir.³¹⁹ Yani dönemin dîni, siyasi, kültürel ve ekonomik şartları göz önünde bulundurularak değerlendirilmelidir.³²⁰

Safevîler’in dîni tutumları da bu süreci hızlandırmıştır. Her ne kadar diğer sebepler varsa da, bu mücadelenin dîni-mezhebî yönü de vardır. Ama, bu mücadeleye sadece dîni-mezhebî kisve giydirerek değerlendirmek de doğru değildir. Tarafların birbirlerini dinsizlikle suçladıkları tarihi bir vakaadır. Bunu, resmi yazışmalar ve Kızılbaşlar aleyhine Osmanlı ulemasının vermiş olduğu fetvalarda da görmekteyiz.

Osmanlı tarihçileri, Safevîler’e karşı ağır ithamlarda bulunmaktaydılar. Örneğin, Solakzade Şah İsmail hakkında: “Uzun Hasan Bayundurlu’nun divane bir kızı var idi. O, kızını, saygıda bulunulması gereken, ameli-salihlerden biri ile evlendirmeyi adak olarak nezir etmişti. Vezirlerine bunun için birini bulmalarını emr eder. Bu zaman, Şeyh Safiyuddin neslinden ve büyük meşayihlerden Şeyh Haydar Erdebil şehrinde bir zaviyede yaşıyordu. Vezirleri Uzun Hasan’ın kızının ona uygun ve layık olduğunu Uzun Hasan’a arz ettikleri zaman kızını Şeyh Haydar Erdebîli ile evlendirdi. İşte Şah İsmail o divane kızıdan dünyaya gelmiştir” ifadelerine yer verir.³²¹

³¹⁸ Safevî ve Osmanlı’da din ve devlet ilişkileri için bkz., Akyol, Taha, *Osmanlı’da ve İran’da Mezhep ve Devlet*, İstanbul 1999; Mir Ahmedi, *Din ve Mezhep der Asr-i Safevî*, 15 vd.

³¹⁹ Allouche, *Osmanlı-Safevî İlişkileri*, s.13.

³²⁰ Gökdağ, Bilgehan, “Selimnamelerde Osmanlı-Safevi İlişkileri”, UŞİHS, Ankara 2003, s.125-142.

³²¹ Solakzade, Mehmet, *Tarih (Azerbaycan Tarihine Dair İktibaslar)*, Osmanlıcadan çev. Z. Bünyadov, Bakü 1992, s.18.

Yine Solakzade, Şah İsmail'den bahsederek, onu mülhidlerin başı, namusu olmayan şah, bozuk mezhepli ve itikâdi bozuk olan Şah İsmail, pis yollu olarak değerlendirmektedir.³²²

Gittikçe keskinleşen bu durum, karşı konulmaz olaylara sahne olmuştur. Kızılbaş kavramının Safevî taraftarlığının ötesine taşınmasında, kafir, mülhid gibi anlamların yerleşmesinde verilen fetvalar öncü rolü oynamıştır. Kızılbaşlık kavramına yüklenen tüm olumsuz içerikler, savaş psikolojisi içerisinde ortaya çıkan, sindirme ve yok etme amaçlarına hizmet için devreye sokulmuştur. Bu süreçte, Yavuz, Ehl-i Sünnet'in hamisi rolünü üstlenmiştir. Yavuz Sultan Selim- Şah İsmail mücadelesi, bir anlamda Sünnilik zeminine taşınmıştır. Oysa işin temelinde iktidar kavgası vardır.³²³

Tüm bu gelişmeler karşısında Osmanlı merkezi iktidarı, Sünni İslam'ı daha etkin kullanmaya başladı. Bu konuda Ahmet Yaşar Ocak şunları söylemektedir: “Bununla beraber, XVI.y.yılın ilk yıllarından itibaren Safevilerle başlayan siyasal ve ideolojik mücadeleler, Osmanlı resmi ideolojisinin tarihindeki en büyük dönüşümlerden birine yol açtı. Militan bir Şiî ideoloji propagandasıyla Osmanlı topraklarında taraftar kazanmaya başlayan Safevîler'i ideolojik olarak da bertaraf etmek isteyen Osmanlı yönetimi, Sünniliğin imparatorluğun her tarafında yayılması için bazı baskıcı metotlara başvurdu. Böylece tarihi boyunca genellikle hep siyasi otoriteye bitişik olduğu için, her siyasi ve karmaşa ve buhran devrinde bir daralma ve katılma sürecine giren Sünnilik, yeni bir daralma ve katılma sürecine daha girdi. Osmanlı arşiv kayıtları, merkezi yönetimin imparatorluğun her tarafında sıkı ve amansız bir “zındık ve rafizi” takibatı başlatıldığını ve bunun artık hep sürdüğünü gösteriyor. Farklı din ve tarikatlara tam bir özgürlük veren Osmanlı, varlığını ve otoritesini tehlikeye sokan aşırı Şiîliğe karşı aşırı, sert tedbirler aldı. Osmanlı ulemasının takip ettiği bu yeni politika onları savunma

³²² Solakzade, *Tarih*, s. 21.

³²³ Onat, “Kızılbaşlık Farklılaşması Üzerine”, s. 120.

psikolojisi içine soktu ve bu da geri dönüşü olmayan bir taassup ortamının hazırlayıcısı oldu.”³²⁴

Sultan Selim yazmış olduğu bir mektubuna: “Ey iğrenç düşünceli Acem İsmail Bahadır.”³²⁵ diye başlamaktadır. Bu ifadelerden kin ve nefretin ne kadar güçlü olduğunu görüyoruz. Daha sonra Safevîler üzerine hücumla geçmek ve Kızılbaşların suçlanmasına meşruluk kazandırmak için ülemadan istifade edildi. İlk fetva Hamza Sarıgözü’den geldi.³²⁶ İkinci Fetva Kemal Paşazade (1533) tarafından verilmişti.³²⁷ Bu fetvalarla savaş kaçınılmaz hal bir almıştır.

4.2. Siyasi-Ekonomik Neden

Safevî-Osmanlı çekişmesinin ikinci nedenini ise siyasi ve ekonomik sebepler oluşturmaktadır.³²⁸ Şah İsmail dedelerinin koyduğu mirası almış ve onların yoluna devam etmekteydi. Onun, başlıca hedefi öncelikle Anadolu’ya yönelik olmuştur. Bunu Şeyh Cüneyd ve Şeyh Haydar’ın faaliyetlerin karşılaştırdığımızda hedeflerin aynı olduğu görülmektedir.³²⁹

Safevî-Osmanlı karşılaşmasını oluşturan sebeplerin başında mezhep ayrılığını saymak hiç de doğru olmasa gerek. Mesele Erdebil sufilerinin batıl inançlı olmasında değildir. Çünkü her iki tarafın birbirini dinsizlikte, Kur’an-i Kerim’in gösterdiği yolda yürümemekle suçlaması ayrı ayrı mezheblere göreyse de, yüz yıldan fazla süren çekişme ve savaşların (1514-1639) sebebi

³²⁴ Ocak, Ahmet Yaşar, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15-17.Yüzyıllar)*, İstanbul 1998, s.119.

³²⁵ Solakzade, *Tarih*, s.27.

³²⁶ Bkz., *Hamza Sarıgözü’nün Fetvası*, Topkapı Sarayı Orijinal 12077, tashih edilmiş olanlar 6401, 5960.

³²⁷ *Fetavay-ı Kemal Paşazâde Der Hakk-ı Kızılbaş*, Esat Efendi 3548: 45-48; Ayrıca bkz., Halil İbrahim Bulut, “Şah İsmail Sultan Selim Rekabetinde Ulemanın Rolü: Kemalpaşazade Örneği”, UŞİHS, Ankara 2003, s.53-67.

³²⁸ Abdurrahman, Şeref Efendi, *Osmanlı Devleti Tarihi*, haz., A. Demir- M. Kafkas, İzmir 1995, s.196.

³²⁹ Allouche, *Osmanlı-Safevî İlişkileri*, s.11

Anadolu'da siyasi hakimiyete sahip olmakta idi. Osmanlı devleti, casuslarının aracılığıyla doğuda olup bitenleri biliyordu ve Safevîler'in devlet kurma çabasını kendine yönelik bir tehlike olarak görmekteydi.³³⁰

Bekir Kütükoğlu, Osmanlıların amacının Safevîlerin Anadolu'nun siyasî ve ictimai birliğini ve nizamını bozmaya yönelik hareketinin karşısını almak, yani bir nefis müdaafası olduğunu ifade ediyor.³³¹ A.Yaşar Ocak da, bu mücadeleyi temel olarak bir siyasî rekabet veya husumet meselesi olarak görür ve *“teolojik açıdan mütalaa etmenin eksik bir değerlendirme olacağını, meselenin sosyal ve iktidar kavgası olarak ele alınması gerektiğini”* belirtir.³³²

Coğrafi bölge olarak aynı bölgede kurulmuş olmaları belki de bu iki devletin en şansız tarafı olsa gerek. İki devlet de hakim olmak amacıyla. İki devletin amacı kendi ideolojilerini siyasi çıkarları için kullanmak ve bölgenin bütün alanlarını kendi kontrolünde tutmak olmuştur. Bu iki devletin bir çok benzerlikleri vardır. Birinci olarak ikisi de Türktür aynı kültürü paylaşıyor, aynı dili konuşuyor, ikincisi her ikisi de müslümandırlar. Ortak istekleri olsa da bunun bir arada bulunması imkansızdır.

Osmanlı devleti, casuslarının aracılığıyla Doğu'da olup bitenleri biliyordu ve Safevîler'in devlet kurma çabasını kendisine yönelik tehlike olarak görmekteydi.

Yavuz Sultan Selim'le Şah İsmail arasındaki mücadele, kelimenin tam anlamıyla iki Türk hükmdarınının iktidar kavgasından başka bir şey değildir. Din ve mezhep farklılıkları, meşruiyet arayışına dayalı olarak devreye sokulmuştur. Başka bir ifadeyle, Kızılbaşlık farklılaşmasının, siyasi amaçlar uğruna dinsel bir zemine taşınmasıyla sonuçlanmıştır. Nitekim, daha

³³⁰ Savaş, Saim, *XVI. Asırda Anadolu'da Alevîlik*, Ankara 2002, s.137 vd.

³³¹ Kütükoğlu, Bekir, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri*, İstanbul 1962, s.28 vd.

³³² Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15-17. Yüzyıllar)*, s.102.

sonraları da, Osmanlı'ların Kızılbaş olarak bilinen insanları takip ettikleri, ileri gelenlerini öldürmekten çekinmediklerini görmekteyiz.³³³

Yavuz Sultan Selim-Şah İsmail mücadelesi sonrasında, Osmanlı toprakları içinde yaşamaya devam eden Türk boyları Kızılbaş olarak, bin bir güçlkle varlıklarını sürdürürken, Safevîler'in idaresi altındaki bölgeler, kelimenin tam anlamıyla Şifleşmiştir.³³⁴

Bununla birlikte Osmanlı ordusunun komşu Doğu diyarına saldırı için götürülmesinde Yeniçiler'in büyük ganimet elde etmek istemeleri de büyük tol oynamıştır.³³⁵

Burada, aslında tarihin derinliklerinden gelen ve birbirlerine olan husumetin dışarı yansıması olan iki mezhebin mücadelesi söz konusudur. Ocak, mücadelenin İslâm tarihinin genel seyri içinde bir manada, Sûnnilik-Şiflik rekabetinin teolojik boyuttan siyasî boyuta intikal eden çok mühim bir safhasını teşkil ettiğini belirtir.³³⁶

Şah İsmail'le Sultan Selim Çaldıran'da karşı karşıya geldiler.³³⁷ Neticede Şah İsmail'in yenilgiye uğraması büyük bir hayal kırıklığı oluşturdu. Böylece Şah İsmail'in karizmatik liderliğine olan inam da kırılmış oldu. Çaldıran savaşından sonra Şah İsmail beş veya altı yıl arka arkaya kışın Tebriz'de ve Nahçıvan'da avlanmakla ve eğlenceyle geçirmiş ömrünün sonuna kadar hiç bir savaşa katılmamıştır.³³⁸

³³³ Onat, "Kızılbaşlık Farklılaşması Üzerine", s.120.

³³⁴ Onat, "Kızılbaşlık Farklılaşması Üzerine", s.121.

³³⁵ Ferzeliyev, *Azerbaycan ve Osmanlı İmpiriyası*, s. 99.

³³⁶ Ocak, A.Yaşar, "Osmanlı Kaynaklarında ve Modern Türk Tarihçiliğinde Osmanlı-Safevî Münasebetleri, (XVI-XVII.yüzyıllar)", Belleten, (Ankara 2002), LXVI/246, s.503, 516.

³³⁷ Nevîdi, *Tekmiletü'l-Ahbar*, s.54-55.

³³⁸ Monferid, *Mohacerat-e Ulemây-e Şîa ez Cebel-e Âmil be İran*, s.90,

4.3. Dış Ülkelerin Tahrikleri

Avrupa devletleri, Safevî ve Osmanlı imperatorlukları gibi iki kudretli Türk-İslam devletini birbirinin eliyle zayıflatarak, Doğu'da güçlenmeğe çalışıyorlardı. Doğu'ya Avrupa'dan önce tacirler, elçiler ve onların arkasınca donanımlı askeri güçler geliyordu. Portekiz'den başlayarak Fransa'ya kadar tüm Avrupa devletlerinden Doğu'ya gelen tacirler, misyonerler, elçiler kendi devletinin verdiği görevleri doğrultusunda bölgedeki ülkeleri birbirleriyle münakaşaya itiyorlardı.³³⁹

Osmanlı ile düşman olan Portekiz Safevîler'e daha çok yakınlık gösteriyordu. Aralarına soğukluk olan bu iki Doğu devletini savaştırıp, onların gücünü zayıflatarak Fırat ve Dicle boyunca iktisadi, askerî-stratejik öneme haiz olan bölgeleri ele geçirmek Portekiz'in esas isteği idi. XVI.y.yılın 30. ve 50. yıllarında Portekizler Safevîler'e top ve ateşli silah vermişti. Genel olarak bakıldığında Safevî ve Osmanlılar arasında nifak tohumları atanlar bu işi yıllarca devam ettirmişlerdi.³⁴⁰

Avrupa kralları Şah I. Tahmasb'ı da Osmanlı'ya karşı savaşa çekmeğe çalışıyorlardı. M.1571 yılında Venesiya elçisi Vinçentso Aleksandry I. Tahmasb'a Osmanlı'ya karşı işbirliği teklif etti. Sonraki yıl Papa V. Piyus I. Tahmasb'a yazdığı mektupta Hıristiyan müttefikleri ile birlikte Osmanlı'ya karşı savaşın zamanının geldiğini belirtiyordu. Papa XIII. Grigori (1527-1587) Şah'a top, silah ve para göndereceğini taahhüt ediyordu. Safevîler'e müttefik gibi davranan Hıristiyan devletleri Osmanlı ile savaşmaktan korkuyorlardı. Onlar muhtelif hileler ve vaatler ile Safevîler'in eliyle Osmanlı'ya darbe vurmaya çalışıyorlardı. M.1578 yılında Osmanlı-Safevî savaşı zamanı Muhammed Hudabende Portekiz ve Venetsiya'ya elçi gönderip Hıristian devletlerinden yardım istemiş fakat ne Portekiz, ne Venetsiya, ne de İspanya

³³⁹ Azerbaycan'ın Avrupa devletleri ile ilişkileri için bkz., Yakub, Mahmudov, *Azerbaycan'ın Avrupa Ülkeleriyle Elgeleri*, Bakü 1986; Yakub, Mahmudov, *Vzaimootnoşeneya Qosudarstva Akkoyunlu i Safevidov s Zapadno Evropeyskimi Stranami*, Bakü 1991; Aliyarlı, *Azerbaycan Tarihi*, s. 390-391.

³⁴⁰ Ferzeliyev, *Azerbaycan ve Osmanlı İmparatorluğu*, s.125.

Safevîler'e hiç bir yardım etmemişlerdi. Sonuçta onlar amaçlarına ulaşmış ve her iki imparatorluk hayli zayıflamıştı. Bununla da Batı devletlerinin stratejik politikası zafere ulaştı ve hem Yakın ve Orta Doğu'da kapitale sahip oldular ve hem de Hind Okyanusu havzasında sömürü işgalleri için uygun ortam oluşmuş oldu.³⁴¹

5. Şîî-Safevî Propagandası ve Azerbaycan'da Şîileştirme Faaliyetleri

5.1. Safevî Propagandasının Dinî ve İdeolojik Muhtevası

Safevîler'in propagandasının en ciddi faaliyeti iktidara geldikten sonra gerçekleşmeye başlamıştır. Nitekim Şah İsmail, iktidara geldikten sonra Şîîliği devletin resmi mezhep ilan etmesi ve herkesi bu mezhebi kabul etmeye zorlaması bunun açık örneğidir. Safevî propagandası iki aşamada gerçekleşmişti. Birincisi Safevîler'in başlangıçtan m.1501 yılına kadar olan dönemdeki propagandaları. İkincisi ise Şah İsmail'in Safevî devletini kurduktan sonraki dönem. Her iki dönemin kendine özgü propaganda biçimi olmuştur. Örneğin devletin kuruluşuna kadar Safevîlik Şeyh Cüneyd'e kadar sufi bir akım olmuş ve Cüneyd zamanında Şîîliğe yönelmiş ve Şeyh Haydar zamanında Kızılbaşlık şeklinde yeni bir hal almıştı. Safevî devleti kurulduktan sonra ise resmi mezhep olarak Şîîlik benimsenmiştir.

Safevî tarihinde Şeyh Cüneyd Erdebil'den çıkarıldıktan sonraki faaliyetlerinde bu ideolojinin temel kökenleri hakkında bilgi elde edebiliyoruz. Şunu açıkça vurgulamak gerekir ki, Safevî şeyhleri ilmi konularda pek ciddi eserler yazmış değillerdir. Eger böyle bir eser olmuş olsaydı onlar hakkında her hangi bir bilgiye ulaşılabirdi. Safevî şeyhlerinin yazmış oldukları eserler, özellikle Şeyh Safiyuddin'e isnad edilen Buyruk'larda bazı önemli söylemler

³⁴¹ Mahmudov, Y, *Azerbaycan Diplomatiyası*, Bakü 1996; Ferzeliyev, *Azerbaycan ve Osmanlı İmpariyası*, s. 101 vd.

buluyoruz. Bu bilgiler genel ahlak kuralları ve dervişane öğüt ve nasihatlerden oluşuyor.³⁴²

Şeyh Cüneyd'in Anadolu'daki faaliyetleri hakkında bilgiler Osmanlı ve Safevî müverrihlerinden öğreniyoruz. Şeyh Cüneyd de derin bilgi sahibi değildir. Fakat Sufi yanı çok ağır basmaktadır. Hatta o kendisini Sultan olarak isimlendirmişti. Bu ise onun dünyevî saltanat peşinde olduğunun bir göstergesidir. Anadolu'ya geldiğinde “oğul mu önce gelir, sahâbeler mi?” diyerek Türkmenler arasında propaganda yapmıştır. O tarihteki halk şeyhleri, Türkmenler'in haksızlığa uğramalarını Ehl-i Beyt'e yapılan zulümlere benzetiyordu.³⁴³ Şeyh Sadreddin'le Konya'da bir tartışma sonucunda, Şeyh'in Cüneyd'e, “bu itikatla sen kafir oldun” demesi, onun dini konularda çok sert görüşlere sahip olduğunu göstermektedir. Şeyh'in söylemi açıktır. O, dini ve dünyevi devlet kurma peşindedir.

Şeyh Cüneyd'den sonra Şeyh Haydar kendi düşüncelerini Kızılbaşlık olarak belirlemiştir. Kaynaklardan ulaştığımız bilgiler, bizi Şeyh Haydar'ın düşüncelerinin ideolojik bir zemine kaydığına götürüyor. Artık On İki İmam'ı simgeleyen 12 dilimli sarık takmak hareketin rengini ortaya koyuyordu. Safevî şahının ilk işi Şîlîği resmi mezhep ilan etmek oldu. Şimdiye kadar yapılan tüm mücadeleler başarıya ulaşmış, Şah İsmail tüm alanlarda, hem camilerdeki hutbelerde, hem sokakta dolayısıyla her yerde Şîlik propagandasının yapılmasını emretmişti. Safevîler bu propagandayı yaparken de kendilerinin İmam soyundan geldiklerini iddia ediyor, hatta bu konulardaki görüşlerini Safvatü's-Safa eserinin bir çok yerini değiştirerek ona ilave etmişlerdir. Son zamanlarda yapılan çalışmalarda bu tespit edilmiştir. Asıl nusha ile sonraki nusha arasında epeyce fark bulunmaktadır. Şöyleki, ilk ve eski nushalarda, Şeyh Safi'nin dedesinin adı önce nasıl konmuşsa öylece kalmış yani,

³⁴² Şeyh Safiyuddin Erdebîlî, *Kara Mecmua*; Nilgün, Dalkesen, 15. ve 16. yıllarda *Safevî Propagandası ve Etkileri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1999; (Fazla bilgi için bkz., Arjomand, Said A., “Religious Extremism (Ghuluw), Sufizm and Sunnism in Safavid İnan, 1501–1722”, *Journal of Asian History*, XV, 1981, s. 31 - 35.)

³⁴³ Türkdoğan, Orhan, *Alevi Bektaşî Kimliği*, Timaş Yayınları, 1995, s.135.

Kutbeddin Ebubekir olarak yazılmıştır. Görüldüğü gibi burada *Ebubekr* isim, *Kutbeddin* ise lakabdır. Lakin *Safvetü's-Safa*'nın sonraki nüshalarında ve bütün XV. ve XVI.y.yillardan bu yana Safevîler'e ait birçok kaynaklarda da *Ebubekr* adı atılmış, lakab-Kutbeddin ise isim yerine yazılmıştır.³⁴⁴

İhtimal ki, Safevîler'in 21 kuşak oluşturarak Hz. Muhammed'in kızı Fatıma ve Halife Ali'nin torunlarından olan yedinci Şîî İmam'ı Musa Kazım'a ulaştırılması efsanesi, XIV.y.yılın sonları ve XV.y.yılda ortaya konulmaya başlanmıştır. Bu efsane, Safevîler'in siyasi taleplerinin temellendirilmesinde oldukça yararlı olmuştur.³⁴⁵

Her bir hareketin ortaya çıkışından sonra temel stratejisi, kendi dünya-görüşünü meşru olan veya olmayan vasıtalarla yaymaktır. Safevî yöneticileri bu stratejiyi bir kaç yönde kullanmışlardır. Burada Safevîler'in dini algılama ve uygulama biçimi sözkonusu olmaktadır. Şimdi Oniki İmam Şîî anlayışını benimseyen ve bunu devletin resmi görüşü haline getiren Safevîler'in teorik olarak mevcut olan din anlayışını bazı faktörlerle süslemek ya da doldurmak gerekecekti. Örneğin, Safevî devleti kurulduktan sonra bile, bu girişim devam ettirilmiştir. XVI. y.yılın başından bu yana, özellikle Şah İsmail, oğlu ve halefi Şah Tahmasb döneminde Şîîlikten siyasal çıkarlar sağlamak amacıyla *Safvetü's-Safa*'nın çeşitli yerlerinde yer yer yapılmış değişiklikler araştırmacıları da etkilemiştir.³⁴⁶

Eski ve orta çağlarda egemenliğin ele geçirilmesinde, kendilerini kutsal bir soya dayandırmak son derece önem arz etmekteydi. Ortaçağlarda hiçbir meşhur hükümdarın bu meseleye karşı kayıtsız kalması düşünülemezdi.

³⁴⁴ Abbaslı, "Safevilerin Kökenine Dair", s.296.

³⁴⁵ Barthold, V.V., *Mesto Pri Kaspiyskiy Oblastey Visterii Musulmanskogo Mira*, Bakü, 1925, s.100-101.; Petruşevsky, İ.P., *Oçerki po İstorii Feodalnıh Otnişenii v Azerbaydjane i Armenii v 16 naçale 19 veka*. Leningrad 1949, s.68.

³⁴⁶ Abbaslı, "Safevilerin Kökenine Dair", s.288.

Birçok Türk hükümdarlarının neseppnamesine ait kaynaklarda onların soyunun Yafes b. Nuh'a ya da Âdem peygamberle bağladıklarını görüyoruz.³⁴⁷

Bununla birlikte, Şah İsmail'in üstün bir güç olarak yükselmesi bölgede, kendisinin aynı anda hem dini hem de siyasal bir lider olması nedeniyle benzeri olmayan bir fenomen oluşturmuştu. Oldukça genç yaşta taç giymesine rağmen, kendi taraftarlarınca yarı-kutsal bir şahsiyet olarak görülüyordu. Diğer taraftan, Şah İsmail Safevî sufi tarikatının da geleneksel lideriydi.³⁴⁸

Kızılbaş hareketinin yönetici tabakalarının Şiîliği, ifrat Şiîlerin güçlü tesirine uğramıştı. Bu, sade halkın harekete aktif katılımının bir göstergesidir. Kızılbaşlar, Şah İsmaili çok seviyor ve onu adetâ Tanrılaştırıyorlardı. Şah İsmail, halk tarafından, kurtarıcı, İmam ve Mehdi olarak algılanıyordu.³⁴⁹

Safevî hareketinin başarılı olmasının diğer bir sebebi de halk-köylüler ve sıradan göçebeler tarafından da destek görmesi olmuştur. Safevî hareketinin temel ideolojisinin anlaşılması ilk bakışta pek kolay gözükmemektedir. Efendiyev Hatâî'nin Divan'ındaki anlayışı şöyle değerlendirmektedir: "Bu anlayışa göre, Halife Ali, İlah'tır ve bunu kabul etmeyen kafirdir. Muhammed sadece peygamberse, Ali "İlahi hakikatın tezahürüdür. İsmail, Ali ve Fatıma'dan başlayan soyu ile övünmektedir. O, Ali'de ilahi mahiyetin başka bir şekle dönüştüğüne inanmaktadır. Önce, İsmail Tanrı ile (Ali ile) birlikte olmuş, şimdi ise yeniden zuhur etmiştir. Peygamber'in ve imamın özellikleri onda tecessüm etmiştir. İnsan Allah'ın tecessümü olabilir. İsmail- insan görünümünde olan Tanrı'dır. O, bu dünyaya "Allahın nuru", Hatemü'l-Enbiya, (Mürşidi kamil, İmam-ı Rahnuma), mutlak hakikat olarak gelmiştir. O, gazi, sufi, ahi olarak isimlendirdiği taraftarlarını, kendisine inanmaya zorluyordu.³⁵⁰

³⁴⁷ Abbaslı, "Safevîlerin Kökenine Dair", s.295.

³⁴⁸ Allouche, *Osmanlı-Safevî İlişkileri*, s.39.

³⁴⁹ Efendiyev, *Azerbaycan Safevî Devleti*, s. 47.

³⁵⁰ Efendiyev, *Azerbaycan Safevî Devleti*, s. 48.

Safevî devletinin kuruluşuyla başlayan Şiîleştirme sürecinde Şah İsmail'in Ahmet Yesevi'nin hikmetlerini andıran, kolayca anlaşılabilir, dilden dile dolaşan şiirleri sayesinde içeriği eski Türk kültürü ve yaşanan gerçeklikle bir Ali kültü ve On İki İmam anlayışı, Kızılbaşlar arasında yayılmıştır. Gerek, zaman zaman uluhiyet izleri taşıyan Ali kültünün, gerekse başta On İki İmam ve Allah, Muhammed, Ali üçlemesinin Kızılbaş'ların anlayışlarında yer alan biçiminin Şiîlikle ancak yüzeysel ve şekli bir bağının olduğunu söylenebilir.³⁵¹

Safevî dönemi alimleri halka, Mehdi'nin gelmesi için gereken zeminin hazırlanması gerektiğine ve aslında bu zeminin de Safevi devletinin varlığı ile mümkün olabileceğini anlatıyorlardı. Bu amaç için, çeşitli rivayetleri ve bir takım hadisleri kendilerine dayanak noktası olarak alıyorlardı. Böylece aralarından bazıları Safevi devletini bir Mehdi devleti olarak algılamaya başlamıştı. Bu noktada Safevî devleti, olması beklenen Mehdi devletine öncülük ederek Şiîler'in arzu ve isteklerinin yerine gelmesi için gereken zemini hazırlayacaktı. Yine onlara göre bu devlet, Mehdi'nin zuhuruna kadar devam edecek ve netice itibarıyla Mehdi'ye bağlanacaktı.³⁵²

Safevî propagandasını yapanlar kendilerini On İkinci İmam olan, beklenen Mehdi'nin naibi olarak görmekteydiler. İsnâ Aşeriyye Safevîler'in ideoloji ve mezhebi tebligatlarının önemli aracı idi.³⁵³ Hatta bu nedenle, Safevî şahının Gaib İmam'ın naibi olarak görülmesi ve Safevîler'de *Hatemü'l-Müctehidin* veya *Müctehid ez-Zemani* olgusunun ortaya çıkması bu düşüncenin bir sonucudur.³⁵⁴

Minorsky de Safevîler'in ideolojilerini: "Safevi düşüncesi monarşik-teokrasi olarak ortaya çıkmıştı. Onlar kendilerini Medinede'ki ilk müslüman toplumu ile karşılaştırarak, "Muhammed Allah'ın vahiylerini getirmişse, Şah

³⁵¹ Onat, "Kızılbaşlık Farklılaşması Üzerine", s. 122.

³⁵² Monferid, *Mohacerat-e Ulemây-e Şîa ez Cebel-e Âmil be İran*, s.121-122.

³⁵³ Savory, *Iran Under the Safavids*, s.26.

³⁵⁴ Monferid, *Mohacerat-e Ulemây-e Şîa ez Cebel-e Âmil be İran*, s.22.

İsmail ve onun ecdadları kendilerini Tanrı'nın soyu ve tecessümü gibi görüyorlardı."³⁵⁵ şeklinde değerlendirmektedir.

Böylece, Safevîler'in kendilerini meşru gösterebilmek için, hem soylarını, hem de dini-düşüncelerindeki farklılıkları, kendilerine oldukça geniş bir taraftar kitlesi toplayabilmek amacıyla çok iyi kullandıklarını söyleyebiliriz.

5.2. Sosyo-Kültürel ve Etnik Açından Safevî Propagandasının Hedef Kitleleri

Safevî-Kızılbaş hareketinin elde ettiği başarılar ve bu başarının devlet olma yolunda gelişme kaydetmesi oldukça geniş tabanlı bir temele dayanmaktadır. Bu noktada Safevîlerin propaganda alanlarını genel olarak iki noktada ele alabiliriz.

Birincisi Safevî hareketine karşı sempati duyan ve kendilerinin kurtuluşunu Safevî düşüncesi içerisinde gören taraftarlardan oluşan kitle. İkincisi ise Safevîler'in civarında yaşayan insanların oluşturduğu kitledir. Genel olarak Safevî devletinin ortaya çıkmasında muhtelif sosyo-kültürel grupların etkili olduğunu söylenmek mümkündür. Bu çerçevede sadece ırka dayalı değil sosyo-kültürel açıdan farklılık gösteren insanlardan müteşekkil bir toplum meydana getirmişlerdir.³⁵⁶

Safevî propagandasının yayılışını geniş bir şekilde başlatan Şeyh Cüneyd de seçtiği sosyal tabakalara dikkat etmekteydi. Erdebil'den ayrıldıktan sonra Osmanlı ülkesine gelmesi ve padişaha armağanlar sunarak Kurtbeli adlı bölgeye yerleşmek istemesi onun propagandasının esas hedefini ortaya koyuyor. Konya'ya gitmesi, buradan çıkarılması ve kendine kolayca bir zümre bulmak için Karaman, Tekke ve Hamidoğlu ahalisine fikirlerini aktarma fırsatı bulmuştu.³⁵⁷ Bu kitlelerin sosyo-kültürel yapısına dikkatle baktığımızda, bunların göçebe bir yaşam tarzı sürdürdüğünü görmekteyiz. Bunlar etki altına

³⁵⁵ Minorsky, *Materialı Dlya İzuçeniya Persidskoy Sektı "Lyudi İstini" ili Ali-İlahi*, s.12.

³⁵⁶ Aliyarlı, *Azerbaycan Tarihi*, s.368-369.

³⁵⁷ Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, s.18.

alınmaya müsait kitleler idi. Diğer taraftan bu kitleler yönetimden hoşnut değillerdi. Bu nedenle Safevîliği ve özellikle Şeyh Cüneyd'in yapmış olduğu propaganda ve vaat edilen ganimetler onlar üzerinde etkili olmuştur.

Özellikle, Şah İsmail'in şiirlerine yer alan, "*Şahın evladına ikrar edenler, ahiler, gaziler, abdallar oldu.*"³⁵⁸ sözlerden de Safevî toplumunun hangi tabakalardan oluştuğu açıkça anlaşılmaktadır.

XIV.-XVI.y.yıllarda Azerbaycan şehirlerinin siyasi hayatında ahilik geniş şekilde yayılmıştı. Özellikle, XIV.y.yılda Safevî tarikat dervişlerinin Azerbaycan'da köylüleri tarım işlerinden ve vergi ödemekten çekindirmeleri bunu ifade eder. Daha bundan önceki asırlarda Şirvanşahlar kendi ülkelerinde Safevî şeyhlerinin nüfuzundan korktukları için bir çok durumlarda ise iktisadi yönümlü sebeplerden Safevî müritlerini takip ediyorlardı. Örneğin, Şirvanşah III. Ahsitan tebalarının çoğunluğunun Şeyh Zahit taraftarı olduklarını, bütün zamanlarını ibadetle geçirerek, tarım işleri ile uğraşmadıklarını ve sonuçta devlete felaket getireceğini gördükte, Şeyh'le düşman olmuş, onun müritlerinin suya atıp boğduracağını ve ibadet yerlerini ise yıkacağını söylemişti.³⁵⁹

Safevîler'in sosyal zümresinin ikinci kısmını gaziler oluşturmaktaydı. Gâziler/savaşçılar "Dede Korkut" boylarında, *gâzi erenler, alp-erenler* adlanırlar. *Alp-er, alp-eren* adı sonradan *gâzi* şekline dönüşmüştür. Safevîler'de savaşçıların hepsi gazi olarak isimlendirilmekteydi. Başka bir ifadeyle, nasıl ki ahiler dervişleşme yolunu geçerek sufiliye varmışlarsa, Türkler de, *er, eren, alp-eren* asker adı taşıyan savaşçılar ise hilafet döneminde *alp-gâzi, gâzi-eren* ünvanı alarak sonradan *gâzileşme* yolu

³⁵⁸ *Şah İsmail Hatâi'nin Eserleri I*, yayına hazırlayan A. Memmedov, Bakü 1966, s. 168; (Azerbaycan'da abdal adlı bir çok mekan mevcuttur. Örneğin, *Abdal, Abdalli, Çobanabdal, Abdal dağı, Abdalgülablı* gibi. (Bkz. Nadir, Memmedov, *Azerbaycan'ın Yer Adları*, Bakü 1993, s.125; Ahmedov, *El-Obamızın Adları*, s.16 vd.)

³⁵⁹ Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, Bakü 1998, s.115.

geçmişlerdir.³⁶⁰ Bu ifadeyi kullanan Nevîdi, Ferruh Yesar üzerinde kazanılan zaferi, gazilerin zaferi gibi kabul ederek şöyle diyor:

“Haydari tarikatının gazileri... Tüm düşmanları Şah İsmail’e “Bahadır gazilerin”in gücü ile yenilmiştir.³⁶¹

Sosyal olarak ahiler ile gaziler aralarında ciddi bir fark bulunmamaktaydı. Ahiler’den gelen sanatçı ve köylüler *gaziyan-i Şah Safi* zümresine giriyor, yani tarikat savaşçısına dönüşerek askeri hizmete yöneliyorlardı.³⁶²

Safevîler’in sosyal bakımdan dayandıkları diğer bir zümre olan *Abdallar* Kafkas ve Ön Asya’ya gelen eski Türk-Hun boylarındandır. Abdallar Kızılbaş tarikat kurumuna çok sayıda gazi kazandıran Anadolu bölgelerinde - *Rum Abdalları*, *Abdalan-i Rumî* adıyla yaşamaktaydılar. Bunlar hem de Anadolu Türk boylarından biri sayılmaktadır.

Nesimi ve Hatâi dönemlerinde abdallar tarikate karşılıksız hizmet eden sufi ve sürekli gezen derviş-kalenderlerdir. Bu zümreler Safevî devletinin kurulmasında önemli rol oynamışlardı. Hatta, Şah İsmail şiirlerinde, *kalender suretem*, *kalender dervişem*, *hakakatte abdalım*, *fahr edip dervişliyi alemde sultan olmuşuz* şeklinde açıkça ifade ediyordu.³⁶³

Safevî propandasının diğer önemli bir tarafı bu hedef kitlenin etnik yapısıdır. Yani Safevîler propagandalarını yaparken hangi millete yönelik çalışırdılar. Tarikatın kurulduğu yıllardan itibaren propaganda faaliyetleri bir çok istikamette yapılmıştır. İlk olarak Şeyh Safiyuddin döneminde Şirvanşahlar bölgesine gönderilen sufilerin propaganda alanları bölgede yaşayan Türkler olmuştur. Şeyh Safiyudin’in kardeşi olduğu sanılan Şeyh

³⁶⁰ Aliyarlı, *Azerbaycan Tarihi*, .369.

³⁶¹ Nevîdi, *Tekmiletü'l-Ahbar*, s.34.

³⁶² Aliyarlı, *Azerbaycan Tarihi*, s.371.

³⁶³ Şah İsmail Hatâi'nin *Eserleri I*, s. 195.

Mikail b. Seyid Cebrail b. Seyyid Salih'tir. Şeyh Safiyuddin kardeşini Şirvanşahlar'ın hakimiyeti zamanı Şirvan'a irşad için göndermiştir.

Hâce Ali zamanında Timur, onun hatırı için Ankara'dan getirdiği esirleri azat etmiş ve esirler de buna mukabil bir minnet borcu olarak Hâce Ali'nin yanında kalmış ve sonradan bu nesil *Sufiyân-i Rumlu* olarak meşhur olmuştur.³⁶⁴ Bu, propagandanın Azerbaycan'daki ayağıdır. Bir de propgandanın özellikle Anadolu'daki faaliyetleri önemlidir. Safevî devletinin kurulmasında önemli rol oynayan Anadolu mürid kitlelerinden Tekelüleri, Karamanlıları, Ustacluları, Dulkadırlıları, Bayatları, Varsakları göstermek mümkündür. Bu durumu F. Sümer daha açık şekilde belirtmiştir:

“Tarikatın başı Azerbaycan'daki Erdebil şehrinde, gövdesi de Anadolu'da idi. Tarikatın bölgedeki mensubları vardı ki, bunlar da Erdebilliler'den, Karaca Dağ Türklerinden, Talışlar'dan, Arran'daki Karamanlu ve Kaçar boylarından idiler.”³⁶⁵

V. Barthold, İ. Petruşevsky ve diğer Azerbaycan tarihçileri, ilk Safevîlerin ve müritlerinin Azerbaycan yöresinde meskun Türkler olduğu kanaatine varmışlardır.³⁶⁶ Fars kabilelerinden yalnız Talışlar Safevî tarikatına katılmış ve sonuna kadar bu tarikata mensup olmuşlardır. Hem devletin kurulmasında, hem de idaresinde Farşlar'ın hiçbir rolü olmamıştır. Sadece I. Şah Abbas'dan sonra Farşlar Safevî Kızılbaş devletinin yönetimini ele geçirebildiler. Ancak Safevîyye tarikatı olduğu ilk zamanlardan beri devlet adamlarının dikkatini çekmiştir. Mesela meşhur tarihçi Raşiduddin, Şeyh Safiyüddin Erdebili'nin müridi olmuştur. Aynı zamanda Emir Çoban, İlhanlı

³⁶⁴ Mir Ahmedi, *Din ve Mezhep der Asr-i Safevî*, s. 44.

³⁶⁵ Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşunda ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s.12; Temizkan, Mehmet, “Şah İsmail'in Anadolu Oymaklarının Desteğini Kazanmasının Sebepleri Üzerine”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, sayı 8, Ankara 1999, s.472-482.

³⁶⁶ Barthold, V., *Soçineniye II*, Moskova 1963, s.748; Petruşevsky, İ.P., *Gosudarstva Azerbaydjana V XV Veke*, s.205; Efendiyev, *Azerbaycan Safevî Devleti*, s.35.

hükümdarı Ebu Said Bahadır Han, adı geçen şeyhin müridleri arasında yer almaktaydılar.

Erdebil tekkesine gönül veren Türk boyları, çoğunluk itibarıyla Moğol kasırgasının önünden kopup gelen, İslamla yeni yeni tanışan, yerleşik hayata geçmemiş göçebe kesimlerden oluşmakta idi. Nitekim, bunlar, Şah İsmail'in, daha doğrusu Erdebil Tekkesinin çağrısına uyarak, hiç tereddüt etmeden buldukları yerleri terk ederek onların etrafında yer almışlardır.³⁶⁷

Sonuç olarak şunu belirtmek gerekir ki, Safevî propagandasının hedef kitlesinin etnik yapısı hemen hemen Türk kültürünü paylaşan çeşitli Türk zümrelerinden oluşmuştur. Bunlar eskiden beri Azerbaycan'da yaşayan Türkler ve Anadolu'nun değişik yörelerinde yaşayan Türkmen kabileleridir.

5.3. Azerbaycan'ın Şiileşmesinde Rol Oynayan Alimler

Safevî devleti kurulduktan ve Şah İsmail'in Şiiliği devletin resmi mezhebi ilan etmesinden sonra ciddi bir sorunla karşılaşıldı. Bu sorun, mezhebi konularda edebiyatın olmayışı ve din alimlerinin yetersizliği idi. Şah İsmail'in kendisi Oniki İmam Şiiliği hakkında pek az şey bildiği gibi, İbn el Mutahhar'ın "Kavaidu'l-İslam" adlı kitabının dışında,³⁶⁸ hem Anadolu'ya propaganda için gönderilecek, hem de halka öğretilecek Şiî kitapları bile bulamıyordu. Bu nedenle ilk olarak Safevîler bölgeye Cebel-i Amil ve Güney Irak'tan Şiî ulema davet edilmiştir.³⁶⁹ Buna paralel olarak medreselerin kurulması için kararlar alınmıştı.³⁷⁰ İkincisi davet edilen şahısların eserleri Farsça'ya tercüme edilmeye başlandı. Üçüncüsü propagandanın sade halk tabakası üzerinde etkili olması için şiirsel Şiî edebiyatı canlı tutuldu. Bunu bizzat Şah İsmail'in yazmış olduğu şiirlerden anlamaktayız.

³⁶⁷ Onat, "Kızılbaşlık Farklılaşması Üzerine", s.117.

³⁶⁸ Hasan Bey Rumlu, *Ahsenü'-Tevarih*, tashih Abdulhüseyin Nevâî, Tahran 1357, s.86.

³⁶⁹ M. Fisher, *Iran, From Religious Dispute to Revolution*, Harvard 1980, f. 29.

³⁷⁰ Örneğin Safevîlerde ilk medrese, Arap ülkelerinden davet edilen Şiî ulemaya dayalı olarak el-Karâkî (1465 - 1534) tarafından kurulmuştur.

Bu durum Safevî hanedanına dini-siyasi anlamda güç kazandırmıştır. Buna karşılık Safevîler de Şîî ulemâya yüksek bir dini statü ve vakıflar yoluyla büyük bir ekonomik güç vermişlerdir.³⁷¹

Zengin bir birikime sahip olan Şîî geleneği Safevi devletinde Mir Damad ve Molla Sadra gibi "dönemin en büyük filozoflarını" yetiştirmiştir. Aynı zamanda, Şah Abbas döneminde (1588 - 1629) son derece etkili olan Şîî ulemâdan Molla Muhammed Bakır Meclîsî, Sufilerin öldürülmelerine dair fetvalar bile vermişti.³⁷²

Burada dışarıdan davet edilen Şîî ulemeden ve sonradan onların yetiştirdiği Şîî ulemâyı ve onların eserlerinden bahsederek Şîîleştirme propagandasının boyutlarını tespit etmeye çalışacağız.

5.3.1. Şeyh Nureddin Ali b. Abdi'l-Âl Âmilî Karakî. (h.940 / m.1533)

Bu şahs, Muhakkîk Karâkî veya Muhakkîk Sâni olarak bilinmektedir. Şam'ın Cebel-i Amil bölgesinin Karakî köyündendir. Şam alimlerinden olan Karakî bir müddet Irak-ı Arab'da ilim tahsil etmiş sonra Safevîler'in daveti üzerine Azerbaycan'a gelmiştir. Caferi mezhebinin güçlenmesine sebep olmuş ve sonradan Şeyhu'l-İslamlık mevkiine yükselmiş, hatta muhaliflerin ülkeden çıkarılmasını isteyecek kadar yöneticiler üzerinde etkin olmuştur. Uygulamalarındaki aşırılık sebebiyle kendisine "Şîî mezhebinin kurucusu"

³⁷¹ İsgender Bey Münşî, *Tarih-i Âlem Aray-i Abbasi*, tashih Dr. Muhammed İsmail Rizvâni, Tahran 1377, c.I., s. 228-229; (Bkz., Hiro, D., *Islamic Fundamentalism*, London 1988, s. 143.)

³⁷² Mohaddisin, M., *Islamic Fundamentalism*, Washington 1993, s. 6-7. (Şîî Ülema'nın Safevîler'e ithal edilmesiyle ilgili bkz., Monferid, M. Ferehani, *Muhacerâti Ulamayi Şîa ez Cebel-e Amil be İran*, Tahran 1377; Moderrris, M., *Reyhanetu'l-Adab fî Terâcim el-Mârufîn bi'l-Künye ve'l-Lakab*, c.II, Tebriz 1346)

lakabı verilmiştir. Mühürle namaz kılmak onun tavsiyesi üzerine olmuştur. Muhakkîk Karakî Necef'te vefat etmiştir.³⁷³

5.3.2. Şeyh Abdilâli b. Ali. (h. 993 / m.1585)

Muhakkîk Karakî'nin oğludur. Sultan Muhammed Hudabende ve I. Şah Abbas'ın muasırındır.³⁷⁴

5.3.3. Ğiyaseddin Mansur b. Sadri'l-Hükemâ. (h. 948 / m. 1541)

Şah Tahmasb'ın Sadrların'dan olmuştur.³⁷⁵ Lakabı Sadru'l-Memalik'tir. Şiraz'daki Mansuriyye medresesinin kurucusudur. Şiraz'da vefat etmiştir.³⁷⁶

5.3.4. Zeyneddin Âmilî Zeyneddin b. Ali b. Ahmed b. Muhammed Cemaledin b. Takiyyiddin b. Salih. (h. 966 / m. 1558)

Lakabı Şehid Sani' olup Allame Hilli'nin öğrencisidir.³⁷⁷

5.3.5. Şeyh Hüseyin Âmilî (Şeyh Hüseyin b. Abdissamed İzzeddin Cubbâi Amilî Harisî Hemedânî. (h.984 / m. 1576)

Şehid Sâni'nin öğrencilerindedir. Şah Tahmasb'ın davetiyle Safevîlerin başkenti Kazvin'e gelmiştir. Şiîliğin yayılmasında ve kurumsallaşmasında önemli bir rol oynamıştır.³⁷⁸

³⁷³ Karakî'nin eserlerinden bazıları şunlardır: 1. *İsbatu'r-Ric'a*. 2. *Camiu'l-Makâsîd fi Şerhi'l Kavâid* (Şerhi Kavâid Allame Hilli). 3. *Haşiye-i İrşad Allameii Hilli*. 4. *Risale-i Cuma*. 5. *Haşiye-i Ber Sücûd Ber Türbet*. 6. *Haşiye-i Şerâiu'l-İslam*. 7. *Şerhu'l-Fih Şehid Evvel*.

³⁷⁴ Eserlerinden bazıları şunlardır: 1. *Haşiye Muhtasar Nafi'*. 2. *Risale Der Marifet Kible ve Şerhi İrşad Allame*. 3. *Şerhu'l-Fih Şehid*.

³⁷⁵ İsgender Bey Münşî, *Tarih-i Âlem Aray-i Abbasi*, tashih Dr. Muhammed İsmail Rizvâni, Tahran 1377, c.I., s. 229.

³⁷⁶ Eserlerinden bazıları şunlardır: 1. *İsbatu'l-Vâcib Teâla*. 2. *Ahlak-i Mansûri*. 3. *et-Tasavvuf ve'l-Ahlak*. 4. *Tadîlu'l-Mizan*. 5. *Câmi Cehan Nüma*.

³⁷⁷ Eserlerinden bazıları şunlardır: 1. *Âdabu'l-Hamle*. 2. *İctihadiyye*. 3. *İrşad ilâ Tarîki'l-İctihad*. 4. *İtikadiyye*. 5. *el-İman ve'l-İslam*. 6. *Bidayihi'l-Diraye*. 7. *Ruz el-Cenan fi Şerhi İrşadi'l-Azhan ve bi'l-Uhrâ*. 8. *Şerh-i Luma* olarak bilinen *er-Ravza el-Behiyye fî Şerhi'l-Luma ed-Dimeşkiyye*.

5.3.6. Şeyh Bahâeddin Amilî, (h.1021 / m. 1612)

Muhammed b. el-Allâme İzzeddin Şeyh Hüseyin b. Abdissamed b. Şeyh Şemseddin Muhammed b. Ali b. Hasan b. Hüseyin b. Muhammed b. Salih Harisî Cubbâi Amilî. Şeyh Bahâî Cebel-i Amil'dendir.³⁷⁹ İsfahan'ın Şeyhü'l-İslam'ı olmuştur.³⁸⁰ Fazıl Cevad, Müctehid Kazvîni, Molla Sadra, Molla Muhsin, Muhakkık Sebzevâri ve Muhammed Tâki Meclisi gibi ünlü alimler onun öğrencileridir.³⁸¹

5.3.7. Mir Muhammed Bakır b. Şemseddin Damad. (h.1040 / m. 1630)

Mir Damad olarak meşhur olmuştur. Muhakkık Karakî'nin torunudur.³⁸²

5.3.8. Mir Ebu'l-Kasîm (Sadreddin Musevî Mir Fenderski (ö.1050 / m. 1640)

Döneminin meşhur hekim, filozof ve ariflerindendir.³⁸³

³⁷⁸ Eserlerinden bazıları şunlardır: 1. *el-İtikadat el-Hakka*. 2. *Tohfe Ehli'l-İman bi Kablihi Irak-ı Acem ve Horasan* (Muhakkık Karakî'nin namazın yönünün değişmesi konusundaki görüşlerine karşı yazdığı Reddiye). 3. *Risale-i Tahmasb*. 4. *el-Akdü'l-Tahmasbi*. 5. *Vüsûl el-Ahyar ila Usûl el-Ahbar*.

³⁷⁹ İsgender Bey Münşî, *Tarih-i Âlem Aray-i Abbasi*, tashih Dr. Muhammed İsmail Rizvâni, Tahran 1377, c.I., s.246-247.

³⁸⁰ Caferyan, Resul, *Makalat-i Tarihi*, Kum 1374, s.300-302.

³⁸¹ Eserlerinden bazıları şunlardır: 1. *İsbatu'l-Envari'l-İlâhiyye*. 2. *el-İsna Aşeriyyat el-Hams fi't-Tahare ve's-Salavat ve'z-Zekat ve's-Savm ve'l-Hacc*. 3. *el-Usturlab* 4. *Taşrihu'l-Eflak*. 5. *Tedarizu'l-Arz*. 6. *et-Tezhib ya Tezhibu'l-Beyan*. 7. *Camî' Abbâsi*. 8. *Keşkül*. 9. *Mesnevî Nan ve Helva*.

³⁸² İsgender Bey Münşî, *Tarih-i Âlem Aray-i Abbasi*, tsh. Dr. Muhammed İsmail Rizvâni, Tahran 1377, c.I., s. 233; Eserlerinden bazıları şunlardır: 1. *Haşiye-i Kâfi*. 2. *Sadretu'l-Müntehâ der Tefsir-i Kuran*. 3. *er-Revâhiş İsmavîh fi Şerhi'l-Ehâdisi'l-İmamiyye*. 4. *Haşiye-i Sahife-i Seccadiyye*. 5. *Hılse el-Melekût*. 6. *el-Hablu'l-Metîn*. 7. *Teşriku'l-Hakk* 8. *el-Cezevât*. 9. *Maşriku'l-Envar*.

5.3.9. Muhammed b. İbrahim b. Yahya Sadreddin Şîrâzi. (h.1050 / m.1640)

Lakabı Sadreddin veya Sadru'l-Mutaallifin'dir.³⁸⁴ O, Şeyh Bahâî'nin, Mir Damad'ın ve Mir Fenderski'nin öğrencilerindedir.

5.3.10. Muhammed Tâkî Meclîsî (h. 1070 / m. 1659). Molla Muhammed Tâkî b. Maksud Ali İsfahânî.

Meclîsî olarak meşhur olmuştur. Şeyh Bahâî'nin öğrencilerindedir. Fıkıh, tefsir ve hadis konusunda bir çok eseri bulunmaktadır.³⁸⁵

5.3.11. Muhammed Murtaza Kaşânî. (h.1091 / m. 1681)

Molla Muhsin Feyz olarak bilinir. Şah Abbasın muasırıdır. Gençliğinde Kaşan'dan Kum'a oradan da Şiraz'a gitmiştir.³⁸⁶ Molla Sadra'nın öğrencisi olmuş ve onun kızıyla evlenmiştir.

5.3.12. Muhammed Bakîr Meclîsî. (h.1111 / m. 1699)

Şîî ulemadan Muhammed Tâkî Meclîsî'nin oğludur. O, Şah Süleyman zamanında Şeyhü'l-İslam olmuş, I. Hüseyin zamanında Mollabaşı makamına yükselmiştir.³⁸⁷

³⁸³ Eserlerinden bazıları şunlardır: 1. *Tarih-i Safeviyye*. 2. *Tahkik el-Muzle*. 3. *Risale-i Sinâî*. 4. *Şerh Cuk ya Şerh Kitab el-Hâre*. 5. *Tercüme Farsi Şerh Lum'â*. 6. *Haşiye-i Tefsiri Beyzavi*. 7. *el-Müntehâ*.

³⁸⁴ Eserlerinden bazıları şunlardır: 1. *İttihadu'l-Âkîl ve li'l-Ukûl*. 2. *Esrar Ayât ve Envar el-Beyânât*. 3. *el-Esfaru'l-Erbaâ*. 4. *el-Mebda' ve'l-Meâd*. 5. *Mefâtihu'l-Ğayb*. 6. *el-Varidâtu'l-Kalbîh*. 7. *Esrar-i Külliyyat*. 8. *Şerh-i Usûli Kâfi*.

³⁸⁵ Caferyan, Resul, *Makalat-i Tarihi*, Kum 1374, s.280; Eserlerinden bazıları şunlardır: 1. *İhyâu'l-Ehâdis fi Şerhi Tehzibi'l-Hadis*. 2. *Haşiye-i Sahifey-i Seccadiyye*. 3. *Hadikatu'l-Muttakîn fi Marifeti Ahkami'd-Din li-İrtikâi Mî'râci'l-Yakîn*. 4. *Ravzatu'l-Muttakîn*. 5. *Şerh-i Ziyaret-i Camia*. 6. *Levâmi' Sahibkrani*.

³⁸⁶ Eserlerinden bazıları şunlardır: 1. *Beşârâtu's-Şiâ*. 2. *Usûlu'l-Asliyye*. 3. *Usûlu'l-Akâid*. 4. *Usûlu'l-Maârif*. 5. *Ebvabu'l-Cenan*. 6. *Envaru'l-Hikme*. 7. *el-Hakku'l-Yakîn*. 8. *eş-Şâfi*. 9. *el-Kelimatul'-Meknune fi Ulûmi Ehli'l-Mufarrıka ve Akâvalihim*. 10. *Aynu'l-Yakîn fi Usûli'd-Din*. 11. *el-Vâfi*.

Tüm bunlarla birlikte Safevîler'in Şîî propagandasını yayanların başında Şah İsmail gelmektedir. Şah İsmail hem siyasi olarak Şîîliği devletin resmi mezhebi ilan etmiş ve bu yönde kaba güce başvurmaktan çekinmemiş, hem de kendi yazdığı şiirleriyle propagandaya öncülük etmiştir. Şiirlerinde kendisini Şîîliğin bir hizmetçisi olarak görmüş, On İki İmam'ı öven şiirler yazmıştır.³⁸⁸

Sonuç olarak, Safevî devletinin ilk asrında dışarıdan ulema getirilerek bölgeye yerleştirilmiş ve onlara yüksek mevkiler verilmiştir. Böylece Şîî bir ulemâ sınıfı meydana gelmiş, Fıkıh, Usûl, Hadis, Tefsir gibi İslami ilimler yeniden gelişmeye başlamış ve Şîî Safevîler bölgedeki konumlarını sağlamlaştırmıştır. Bu alimler eserlerinde Şîîliğin en uygun yol olduğunu vurgulayarak diğer görüşleri reddetmiş ve halka buna inanmaları için telkînde bulunmuşlardır.

5.4. Safevî Propagandasının Bölgesel Etkileri

Safevî hareketi Erdebil'den başlayarak bir tarafı Anadolu'ya uzanan, diğer tarafı ise Azerbaycan'ın tümüne yayılan bir harekettir. Özellikle, Azerbaycan'ın Kuzeyi'nde Şirvanşahlar devleti üzerine yapılan saldırılar ve onların Safevîler'den bağımlı bir duruma düşmesi bunu doğrulamaktadır. Ama Safevîler genellikle Akkoyunlular'dan aldıkları siyasi-kültürel mirası devam ettirmişler. Osmanlı devleti her ne kadar bu devletin ortaya çıkmasına ve güçlenmesine karşı koysa da, h. 962 / m.1555 yılında Amasya anlaşması ile Safevîler'i resmen tanımıştır. Bu Safevîlerin siyasi alanda belki de en büyük başarısı sayılmalıdır.

Safevîler Azerbaycan'ı tek coğrafi bir bölge olarak birleştirmiştir. Şah İsmail'in kurmuş olduğu devletin sınırları Azerbaycan haricinde de bir çok

³⁸⁷ Eserlerinden bazıları şunlardır: 1. *Biharu'l-Envar fi Ahbâri'l-Eimme el-Athar*. 2. *Aynu'l-Hayat*. 3. *Muşkatu'l-Envar*. 4. *Hilyetu'l-Muttakîn* 5. *Hayatu'l-Kulûb*. 6. *Tohfe-i ez-Zair*. 7. *Cilau'l-Uyûn*. 8. *Mikyasu'l-Mesâbîh*. 9. *Rabiu'l-Mesâbi'*. 10. *Zâdu'l-Meâd*. 11. *Hakku'l-Yakîn*.

³⁸⁸ Şah İsmail Hatai Eserleri I-II, yayına hazırlayan, Azizağa, Memmedov, Bakü 1973.

yerleri kaplıyordu. Örneğin, Fars bölgesi, Horasan, Ermenistan'ın büyük bir kısmı, Gürcüstan'ın bir kısmı bu devletin sınırlarına dahil edilmişti.

Safevîler bölgede hakim güç olma planlarını yaparken de bunun neticeleri hakkında pek sağlıklı düşünememişlerdir. Devletin resmi dini Şîîlik ilan edilmiştir. Böylece etrafı Sünnî devletlerle çevrili bir ülke haline gelmiştir. Safevîler kendi varlıklarının devamını dış ülkelerdeki başarılarında aramışlardır. Bu şekildeki bir devletin dış bağlantıları oldukça zayıf olmuş ya da bundan daha çok dış ülkeler yararlandılar.

5.5. Safevî Propandasının Azerbaycan'daki Sonuçları

5.5.1. Sosyo-Politik Sonuçları / Halk Hareketleri ve İsyanlar

Safevîler'i iktidarı elde ettikten sonra bir çok küçük beylikleri, hanlıkları devletin kendi sınırları içerisine aldı. Bir çok feodal yöneticiler kendi postlarını ellerinden vermemek için Şîîliği sözde kabul etmişlerdi. Bir kaç sene sonra Safevî aleyhine isyanların ortaya çıkmasında öncü rol oynayacaklardı. Diğer taraftan Safevîler'den umut bekleyen ve uzun yıllar sıkıntı çeken halk, kendileri için yeni bir umut doğacağını düşünüyordu.

Safevî aleyhine olan hareketleri iki şekilde değerlendirmek mümkündür. İlki, yönetimi kabullenmemiş feodallar ve dini karakterli isyanlar idi. Bunların kökeni Safevî öncesine dayanmakta ve ya sonradan onlardan etkilenen hareketlerdi. Örneğin, Şeyhiye'den etkilenen Muşşa hareketi gibi hareketler bu kabildendir.³⁸⁹

5.5.1.1. Yezidi Kürtleri'nin İsyanı

Safevî aleyhine ilk isyan Şah İsmail'in saltanatının ilk yıllarında Beyennehrey'n'de ve ülkenin Batı'sında ortaya çıkan Yezidi Kürtleri'nin isyanıdır.³⁹⁰ Bu fırkanın kurucusu Şahid b. Cerah'dır. Ama onlar kendilerini Yezid b. Müaviye ve yine Yezid b. Uneyse Harici'ye mensub addederler. H.

³⁸⁹ Mir Ahmedi, *Din ve Mezhep der Asr-i Safevî*, s. 83.

³⁹⁰ Yezidi Kürtleri hakkında bkz. Şehristani, *el-Milel ve'-Nihal*, s.6; *Alem Arayi-i Safevî*, s.124.

913 / m. 1506 yılında Safevî aleyhine isyana başladılar. Şah İsmail, Bayram Bey Kahraman'ıyı onların üzerine gönderdi ve isyançılar bertaraf edildi.³⁹¹

5.5.1.2. Muşâşa Hareketi

Bu hareketin kökenleri h.840 / m.1437 yıllarına kadar uzanmaktadır. Teymuri'ler döneminde Huzistan'da ortaya çıkan bir harekettir. Harekete IX.y.yıl Şia'nın büyük alimlerinden biri Ahmed Fahd Hilli'nin öğrencisi Seyid Muhammed Felah liderlik etmiştir. Şia'nın Gulat fırkalarından sayılmaktadır. Mehdilik ve uluhiyet anlayışları bu hareketin özlelliklerindedir.³⁹²

H.916 / m.1510 yılında Sultan Feyyaz Muşâşa Ali-ilahi padişah olduktan³⁹³ sonra uluhiyet iddia etmiştir.³⁹⁴ Safevîler gece tüm evleri gezerek onların hangi mezhebe ait olduklarını kontrol etmeğe başlamışlardı. Daha sonra Şah Tahmasb zamanında baskılar sonucunda zayıflamaya başlamıştır.

Bir kaç yıl geçtikten sonra, özellikle Şah İsmail'in vefatından sonra, yerine getirilen Tahmasb'ın küçük yaşta olmasından istifade eden Kızılbaş emirleri arasında taht kavgaları başlamıştır. Devlet yönetimini fiili olarak Tahmasb'ın lalası (atabeyi) olan Div Sultan ele geçirmiştir. Buna karşı çıkan Ustaclı oymağının lideri Köpek Sultan ve Abdullah Han gibi kudretli ve güçlü emirler onun yönetimde güçlenmesine şiddetli şekilde karşı koymaya başladılar. Bütün bu hadiseler Şah İsmail'in ölümünden kısa bir süre sonra yani h.931 / m.1525 yılında vukubulmuştur. İsgender Bey Münşi, Azerbaycan oymaklarının birbirlerine düşmanca tavır sergilemesini ve savaş çıkaran Div Sultan'ın hareketlerini eleştirmektedir.³⁹⁵ Bu çekişmeler sonucunda Div Sultan öldürüldü. Kızılbaş kabileleri arasında meydana gelen çatışmalardan sonra

³⁹¹ Mir Ahmedi, *Din ve Mezhep der Asr-i Safevî*, s.87.

³⁹² Meşkur, *Ferhengi Fıraku İslam*, s. 412.

³⁹³ Karşılâtırın, *Âlem Arayi-i Safevî*, s. 135; Bakıhanov, *Gülüstan-i İrem*, s.115.

³⁹⁴ İsgender Bey Türkmen, *Âlem Arayi-i Abbâsi*, c.I, s.35; *Âlem Arayi-i Safevî*, s.134.

³⁹⁵ Efendiyev, *Azerbaycan Safevî Devleti*, s. 59-60.

merkezi yönetim zayıflamaya başlayarak hareket alanı çok daralmış ve ülkede anarşi hüküm sürmeye başlamıştır.³⁹⁶

Daha sonra Tebriz’de Afşar ve Dulkadr kabileleri arasında neredeyse kanlı bir savaşa neden olabilecek çekişmeler yaşanmaktaydı. Tartışmaların sebebi iyi bir vazife elde etmek ve topraktan elde edilen gelirlere sahip olmaktı. Şah’ın bundan haber tutması üzerine Dulkadr kabilesinden Şah Kulu Halife, İbrahim Han ve Ali Sultan saraya gelip yemin etmişlerdi ki, “bundan sonra hiç bir zaman birbirleriyle çekişmeyecekler.”³⁹⁷

5.5.1.3. Şirvan’da İsyanlar

Safevîler devrindeki iç karışıklıklarla birlikte bir çok isyan vukubulmuştur. Örneğin 1535 yılında II. Halilullah’ın vefat etmesi ve Şirvan tahtının varissiz kalması sonucunda Şirvan ayanları II. Halilullah’ın kardeşi oğlu Şahruh’u Şamahi’ye getirterek tahta oturtular. Şahruh’un yaşının az olmasından istifade eden Şirvan ayanları yönetimi kendileri idare ediyor ve halka zulmediyorlardı. Buna itiraz eden Kalenderiler Mahmutabad ve Salyan’da isyana başlayarak Şamahi’ye doğru harekete geçtiler. İsyançılar ciddi bir mukavemete rast gelmeden Şamahi’yi ele geçirdiler. Ama onlar şehirde 40 günden fazla kalamadılar. İsyançıların şehirden ayrıldığına gören Şirvan ayanları ve Şahruh saklandıkları Buğurd kalesinden çıkarak isyançılara saldırdılar ve onları ortadan kaldırdılar.³⁹⁸ Bu olayın ne zaman baş verdiği hakkında kesin bir bilgi yoktur. Hasan Bey Rumlu isyanın h.944/m.1537/38 yıllarında vukubulmuş hadiselerle teşmil etmektedir.³⁹⁹

Bu karışıklıktan istifade edenlerden biri de I. Tahmasb’ın Şirvan beylerbeyisi olan kardeşi Alhas Mirza oldu.⁴⁰⁰ Alhas Mirza isyanı h.953 / m.1546 yılında meydana gelmiştir. O, Şirvan ayanlarının tahriki ile kendisini

³⁹⁶ Efendiyev, *Azerbaycan Safevî Devleti*, s. 61.

³⁹⁷ Hasan Bey Rumlu, *Ahsenü’t-Tevârih*, s.315-316.

³⁹⁸ Efendiyev, *Azerbaycan Safevî Devleti*, s. 69.

³⁹⁹ Hasan Bey Rumlu, *Ahsenü’t-Tevârih*, s.387.

⁴⁰⁰ İsmail, *Azerbaycan Tarihi*, s.158.

bağımsız devlet başkanı ilan etti. I. Tahmasb kardeşinin üzerine ordu göndermiş ve sonuçta Alhas Mirza kaçmak zorunda kalmıştı. O, sonra İstanbul'a gelmiştir.⁴⁰¹

Alhas Mirza isyanından sonra Şirvan'da Safevî aleyhine yeni bir isyan başladı. İsyana, yönetimden uzaklaştırılmış Derbendi Şirvanşahlar sülalesinden olan, Şirvanşah II. Halilullah'ın (1524-1535) oğlu Burhan Ali Sultan yahut Burhan Mirza liderlik ediyordu. O, Alhas Mirza zamanında rahat durmuyor, yönetime boyun eğmiyordu. H.954 / m.1547 yılında Burhan yeniden Kaytak'dan harekete başlamış ve süren çarpışmalarda öldürülmüştü.⁴⁰²

Şirvanşahlar yurdunda Safevî hakimiyetine karşı meydana gelen bu isyanlar Şirvanşahlar devletini yeniden güçlendirmek amacını gütmekteydi. Osmanlı müelliflerinin yazdıkları gibi, kendilerinin küçük çaptaki güçlerine güvenmeyen Şirvanlılar, yardım için Safevîlerin kudretli düşmanı olan Türk sultanında başvuruyorlardı. Osmanlılar Şirvanşahlar'a yardım etmekle kendi amaçlarına ulaşmak, Safevîler'i bölgeden sıkıştırıp çıkarmak ve Hazar sahillerine çıkmaya çalışıyorlardı.⁴⁰³

Bundan başka, 1571 -1573 yıllarında Tebriz'de yöneticilerin zulüm ve baskılarına karşı ortaya çıkmış halk isyanı dikkat çekmektedir. Bu hareket dini bir hareket olmuş⁴⁰⁴ lideri ise Fütüvve ehlinden Pehlevan Yâri olmuştur. Bu hareketin ortaya çıkış sebeplerinin kökeninde iki fırka arasında olan münakaşa neden olmuştur. Bunlar Haydari ve Nimeti fırkalarıdır. Haydari fırkası kendilerini Şeyh Haydar'a, Nimeti fırkası ise kendilerini Şeyh Nimetullah Veli Mahani'ye mensup sayıyorlar. Bu hareket sonucunda Tebriz

⁴⁰¹ Ahsenü't-Tevarih, s.314; Nevîdi, *Tekmiletü'l-Ahbar*, s. 267-268.

⁴⁰² Efendiyev, *Azerbaycan Safevî Devleti*, s. 69.

⁴⁰³ Efendiyev, *Azerbaycan Safevî Devleti*, s. 78.

⁴⁰⁴ Mir Ahmedi, *Din ve Mezhep der Asr-i Safevî*, s. 89.

de valinin ve diğer yöneticilerin evleri yerle bir edilmiştir. Şah Tahmasb ordu göndermiş ve isyan bastırılmıştır.⁴⁰⁵

Genel olarak ister yönetime karşı isterse de kendilerine yapılan baskı ve zulümlerden kurtulmak için Safevîler döneminde bir çok isyan vuku bulmuştur. Bunların bir çoğu yukarıda da bahsettiğimiz gibi kendilerini hakim olarak görmek isteyenlerin isyanıdır ki, bunları siyasi karakterli isyanlar olarak isimlendirebiliriz. Diğerleri ise halkın katıldığı çeşitli halk hareketleridir. Bunlara 1615-1616 yıllarındaki Şirvan'daki göç isyanını, 1667 yılındaki Çuhursaad⁴⁰⁶ 1571'deki Tebriz isyanını örnek gösterebiliriz.⁴⁰⁷

5.5.2. Etnik-Kültürel Sonuçları / Türklük Faktörü

Safevî hareketinin başından sonuna kadar etkileyen ve bu hareketin tüm aşamalarında Türklük faktörü önemli bir unsur olmuştur. Hareketin sonucunda Türk kültüründe köklü değişiklikler meydana gelmiştir. Bununla

⁴⁰⁵ Tebriz isyanı hakkında bkz. Hasan Bey Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s. 587.

⁴⁰⁶ İsmail, *Azerbaycan Tarihi*, s.173.

⁴⁰⁷ Aliyarlı, *Azerbaycan Tarihi*, s. 386 vd; Mir Ahmedi, *Din ve Mezhep der Asr-i Safevî*, s. 84.

Bölgede vukubulan isyanları aşağıdaki şekilde özetlemek mümkündür.

- h. 953 / m. 1546 Şirvan'da Alhas Mirza isyanı.
- h. 956 / m. 1549 Astarabad'da Türkmen aşiretleri arasındaki isyan.
- h. 988 / m. 1580 Kalenderi dervişlerinin isyanı.
- h. 1112 / m. 1700 Kafkas'da İsrail Duri liderliğinde Ermeniler'in isyanı.
- h. 1121 / m. 1709 Tebriz isyanı.
- h. 1123 / m. 1711 Dağıstan'da Lezgiler'in isyanı.
- h. 1124 / m. 1712 Şamahı'da Surhan ve Hacı Davut'un isyanı.
- h. 1129 / m. 1716 Heart'ta Afgan Abdalları'nın isyanı.
- h. 1130 / m. 1717 Muğan'da Şehsevenler'in isyanı.
- h. 1132 / m. 1719 Dağıstan'da Lezgiler'in isyanı.
- h. 1133 / m. 1720 Lorlar'ın isyanı.
- h. 1134 / m. 1721 Şamahı'da Surhan ve Hacı Davut'un isyanı.
- h. 1134 / m. 1721 Beluciler'in isyanı.
- h. 1134 / m. 1721 Şamahı'da Surhay ve Hacı Davut'un isyanı.
- h. 1135 / m. 1722 Gürcüstan'da Ermeniler'in isyanı.
- h. 1136 / m. 1723 Sistan emiri Melik Mahmud'un isyanı.

birlikte bu hareket, Türk dünyasında da bazı ayrılıklara neden olan bir harekettir. Etnik olarak, Anadolu Türkleri ile Azerbaycan Türkleri arasındaki yakınlık sona ermiştir. Diğer taraftan, birbirlerine olan düşmanlıkları yüzünden hem Azerbaycan, hem de Anadolu Türkleri arasında bir uçurum meydana gelmiştir. Çünkü aynı milletin ve dinin mensubu olan, aynı kültürü paylaşan ama düşünce bağlamında bunu başaramayan ve ciddi çatışmalara sahne olan bir sonuçla karşı karşıya kalınmıştır.

Osmanlı tarihçilerinin, Şah İsmail'in kurduğu Safevî devletine karşı subjektif ve bazen de düşmanca münasebetleri, Osmanlı-Safevî çekişmelerini, savaşlarını subjektif değerlendirmeleri, aydın kesimin göçebe Kızılbaş Türklerini dışlama ve aşağılama siyaseti Safevîye tarikatının öğrenilmemesine veya hakkında gerçeğe uygun olmayan bilgiler verilmesine neden olmuştur. Durum Azerbaycan'da da pek iç açıcı olmamıştır. Azerbaycan'da dini, tasavvufi edebiyatın, tarikatların araştırılması yasaklandığından Safevî, Bektaşî, Halvetî, Nakşibendi tekkeleri araştırma objesi olmamıştır.

5.5.3. Dînî-Mezhebî Sonuçları / Kızılbaşlık Farklılaşması

Safevî düşüncesi başlangıcında siyasi olmasa da zamanla politize olarak siyasi bir tarikat olduğunu yukarıdaki bölümlerde inceledik. Bu araştırmalar sonucunda gördük ki, Şeyh Safiyuddin bu tarikatın hem dünyevi ve hem de manevi lideri olmuştur. Onun etrafında ise farklı mezheplerden olan insanların bulunması, Şeyh Safi'nin mezhepler üstü bir düşünceye sahip olduğunu göstermektedir. Ama tarikatın yıllar sonra değişen yapısında bu hoşgörü anlayışı ortadan kalkmış, yerini barışmaz, karşı tarafın düşüncelerini kabul etmez bir anlayış ortaya çıkmıştır. Özellikle Şeyh Cüneyd ve Şeyh Haydar'ın faaliyetleri sonucunda bu farklılıklar meydana gelmiş, Şah İsmail'in de tarikatı Şîlik olarak devletin resmi mezhebi kabul ettirmesinden sonra bu ayrılıklar kendini daha açıkça ortaya koymuştur.

Her iki tarafın inançlarından taviz vermediği ortaya çıkmıştır. Birbirlerini dinsizlikle suçlayan aynı dinin mensupları, kendilerini doğru yolun yolçucu

olarak görüyorlardı. Şah İsmail'in bu adımının sonunda bir çok Sünnî, Şîîliği benimsemiş olduklarını belirtseler de, bir çok Sünnî kesim ülkeyi terk etmeye başlamıştır. Buna karşılık, diğer ülkelerden Şîî ülemanın Safevîler'e akını hızlanmıştır. Safevîler'e yüz tutan daha çok Cebel-i Amil taraflarından olmuştur.⁴⁰⁸ Bu alimler zümresinin Safevîler'e ilticası sonucunda yazılı bir Şîî-Safevî dini-edebiyatı meydana geldi.⁴⁰⁹ Gelişen diğer edebi şiir ve divanlarda Safevîlik anlayışı belirgin olarak ortaya koyuldu. Günümüz Azerbaycan ve Türkiyesi'nde böyle bir kültürün mensubu olan Türkler, bu edebiyatı hala rağbetle okumaktadırlar.

Yıllarca yapılan propagandalar sonucunda her iki toplumun din anlayışında farklı düşünceleri ortaya çıkarmıştır. Özellikle Anadolu üzerinde derin etkiler bırakan bir sonuca karşılaşıyoruz. Nitekim bugün Anadolu'daki Aleviler, Bektaşiler ve diğer sufi cereyanlar Safevî hareketinden oldukça etkilenmiş durumdadır. Böylece Safevî propagandası bugünkü Anadolu'nun dini inancı ve kültürünün meydana gelmesinde ciddi katkıda bulunmuştur. Bu hareketin diğer bir ayağı olan Azerbaycan'da ise bu propagandalar sonucunda Şîîliğe meyl artmış oldu. Bunun neticesinde Azerbaycan'ın çoğunluğu Şîî-Caferî veya İsna Aşere / On İki İmam Şîîliği olarak bilinen mezhebe yöneldiler. Bunu da belirtmek gerekir ki, her ne kadar Safevîler Azerbaycan'ın tümünü hakimiyetleri altına alsalar da kendi düşüncelerini Azerbaycan'ın hepsine yaymakta başarılı olamadılar. Azerbaycan'ın bugünkü dinî-mezhebî yapısı bunu teyit etmektedir. Yani eskiden sufi ağırlıklı olan Sünnî anlayış kendi düşüncelerinden vazgeçmemiş oldu. Bu özellikle Azerbaycan'ın Kuzey kısımlarına aittir. Zamanında bir hareketi ifade eden *Kızılbaş* kavramı zamanla dini bir kavrama dönüşmüş ve beraberinde bu kavrama yüklenilecek bir çok menfi ifadeler getirmiştir. Mesela Safevîler'i, *dinsiz*, *imansız*, *rafizi*, ve d. şeklindeki isimlendirmeler bu ayrılığın sonucunda

⁴⁰⁸ Monferid, *Mohacerat-e Ulemây-e Şîa ez Cebel-e Âmil be İran*, s.194.

⁴⁰⁹ Mir Ahmedî, *Din ve Mezhep der Asr-i Safevî*, s.87.vd.

ortaya çıkmış kavramlardır.⁴¹⁰ Azerbaycan'da kullanılan *Kızılbaş* kavramı ile Türkiye'de kullanılan *Kızılbaş* kavramı farklı anlamlar içermektedir. Azerbaycan'da bir Şîî-Caferî'ye Kızılbaşlık nedir diye sorduğun zaman, cevap hemen hemen şöyledir: Kızılbaşlık, Şîîlikle aynı şeydir. Ama Türkiye'de kullanılan *Kızılbaş* kavramının Şîîlikle, Caferilikle bir ilişkisinin olmadığı kanaati ağır basmaktadır. Bunu dînî-mezhebî farklılaşmanın bir tezahürü olarak nitelendirebiliriz. Anadoludaki Kızılbaşlık, XIX.y.yıldan sonra Alevîlik olarak isimlenmiştir. Özellikle, İttihat ve Terakki'nin politikaları doğrultusunda, *Kızılbaş* kavramı yerine *Alevî* kavramı yaygın bir şekilde kullanılmaya başlamıştır. Bunun en önemli sebeplerinden birisi, *Kızılbaş* kavramına sonradan yüklenen olumsuz içeriğin yaptığı çağrışımlardan kurtulmak olmalıdır. Stratejik boyut taşıyan önemli bir sebep de, Batılıların ısrarla Anadolu'daki bir takım grupların Hıristiyan asıllı olduklarını gösterebilmek için uğraşmalarıdır. Farklılaşmanın diğer bir boyutu da isimlerin kullanılmasıdır. Tüm Sünnî kesimlerinde Ebubekir, Ömer, Osman, Ayşe adıyla birlikte Ali, Hasan, Hüseyin Fatma, Zeynep adının kullanılmasına bakmayarak, hem Şîî hemde *Kızılbaş* kesimlerinde Ebubekir, Ömer, Osman, Ayşe ismi kullanılmamaktadır. Azerbaycan'da Ali, Hasan, Hüseyin, Zeyneb, Fatma,

⁴¹⁰ Osmanlı eserlerindeki aşağılamak Safevîler'i aşağılamak için kullanılan isimler. *Kafir bed-kiş-i kızılbaş*: kötü insan kızılbaş, *bid'at u dalal*: İslâm'dan sapmış, *evbaş kızılbaş*: aşağılık kızılbaş, *kızılbaş-ı bed-ma'aş*: kötü yaşayışlı kızılbaş, *kızılbaş-ı ber-haş-cuy*: şiddet üzere olan kızılbaş, *kızılbaş-ı bi-din*: dinsiz kızılbaş, *kızılbaş-ı hannas*: şeytan kızılbaş, *kızılbaş-ı mela'in*: lanetlenmiş kızılbaş, *kızılbaş-ı mütezelzilü'l-akdam*: uğuru sarsılan kızılbaş, *kızılbaş-ı rûsiyahî*: karayüzlü, ayıbı olan kızılbaş, *kızılbaş-ı şum*: uğursuz kızılbaş, *leşker-i şeyâtin-i bi-şümar*: şeytanı çok olan asker, *muhazele-i mela'in-i kızılbaş*: lanetlenmiş aşağılık kızılbaş, *revafiz-i bi-iman*: imansız sapkın, *şâh-i gomrâh*: doğru yoldan sapmış şâh, *şeyh-i dalîl*: yolu azmış şeyh, *ye'cüc-i fitne*: fitne yecüc. (Bkz. Dr. Ali Sinan Bilgili, "Osmanlı Tarih Yazarlarının Algısıyla Türkiye-İran İlişkilerinde Siyasî Karakterin Dinî Söylemi: "Kızılbaşlık"); Muhaliflerin Kızılbaşlar'a taktıkları, "*mum söndürenler*", "*çerağ-kuşan*", "*tavşan yemezler*", "*Ali İlahiler*" gibi diğer isimler de aşağılama amacı gütmektedir. (Bkz., Abdulbakiy, Gölpınarlı, "Kızılbaşlık", İ.A, c.VI, s.790.)

Gülsüm vs. isimler yaygındır. Ama ilk 3 halife isimleri hemen hemen kullanılmamaktadır.

Özellikle ilk başlarda Sünnî ülemanın Kızılbaşlar aleyhinde olan fetvaları bu düşünceye karşı menfi tavırları meydana getirmiştir. Hasan Onat ise farklılaşma konusunda, “Kızılbaşlık kavramının Safevî taraftarlığının ötesine taşınmasında, içeriğine, kafir, mülhid, gibi anlamların yerleşmesinde bu fetvalar öncü rolü oynamıştır. Kızılbaşlık kavramına yüklenen tüm olumsuz içerikler, savaş psikolojisi içerisinde ortaya çıkan, sindirme ve yok etme amaçlarına hizmet için devreye sokulmuştur. Bu süreçte, Yavuz, Ehli-Sünnet’in hamisi rolün üstlenmiştir. Yavuz Sultan Selim-Şah İsmail mücadelesi, bir anlamda Sünnilik zeminine taşınmıştır. Oysa işin temelinde iktidar kavgası vardır.”⁴¹¹ ifadesiyle çatışmanın siyasi boyutuna vurgu yapmaktadır.

Böylece, ilk başlarda tasavvufi bir oluşum olan Safevilik, zamanla siyasi bir hale gelmiş ve Şiîliği siyasal argümanlarına dönüştürerek bir farklılaşma ortaya koymuştur. Osmanlı ile yapılan siyasi mücadeleler dinî-mezhebî alana taşınarak iki kardeş arasında derin bir uçurumun oluşmasına sebebiyet vermiştir.

⁴¹¹ Onat, “Kızılbaşlık Farklılaşması Üzerine”,s.120.

SONUÇ

İslam'ın ilk yıllarından itibaren ortaya çıkan fikir ayrılıkları zamanla derinleşerek yeni düşünce ekollerine dönüşmüş ve bütün İslam dünyasını etkilemiştir. Şüphesiz, bu farklılaşma ve yeni oluşumların arka planında dini-siyasi, ekonomik sebeplerin yanısıra sosyo-kültürel ve coğrafi sebeplerin ayrı bir etkisi bulunmaktadır.

Azerbaycan bölgesinde farklı kökenlerden gelen, aynı zamanda farklı sosyo-kültürel unsurları bünyesinde barındıran çeşitli toplulukların varlığı söz konusudur. Farklı unsurların birarada bulunduğu bu siyasi ve kültürel zemin üzerinde o zamana kadar ortaya çıkmış olan bir takım mezheplerin doğrudan veya dolaylı olarak Azerbaycan bölgesinde varlığını sürdürdüğü görülmektedir.

Söz konusu mezhepler arasında hem siyasi-itikâdi, hem de fikhî-amelî ve tasavvufî akımlar bulunmaktadır. Özellikle tasavvufî oluşumlar Azerbaycan Türkleri arasında her zaman etkili bir pozisyonda olmuştur. Nitekim Safevîler'e kadar Azerbaycan'da İslam, daha çok tasavvufî bir boyutta yaşanmıştır. Azerbaycan'da türbe, zaviye, hangahların varlığı, Sühreverdiyye, Hurufiyye gibi tarikatlerin ortaya çıkması ve halk tarafından benimsenmiş olması bunu açıkça göstermektedir.

Erdebil tekkesi Şeyh Safiyuddin'in ölümünden sonra oğlu Şeyh Sadreddin tarafından dini bir merkez haline getirilmiştir. Bu noktada son dönemde yapılan bazı çalışmalarda ortaya konan iddiaların aksine, Erdebil tekkesinin Şiîleşme sürecinin Şeyh Hâce Ali zamanında değil de Şeyh Cüneyd zamanında başlamıştır.

Safevî tarikatına ritüel yönden değişiklik kazandıran ve onu Şiîlikle bütünleştiren Şeyh Haydar olmuştur. Bu süreçte Şeyh Haydar Kızılbaş-Şiî ideolojisini ortaya atarak aynı zamanda tarikata yeni bir ivme kazandırmıştır. Böylece Şeyh Haydar'ın yapmış olduğu faaliyetler Safevîler'i iktidara bir adım daha yaklaştırmıştır.

Şah İsmail'in kurmuş olduğu devletin politik ve sosyal arka planında hem Akkoyunlular'ın, hem de yerli ve göçebe Türkler'in etkisi vardır. Bu noktada Şah İsmail'in, Safevî devletini kurma aşamasında insanları Şîî olmaya zorlaması, onun tarafından dinin siyasete alet edilmesinin bir göstergesidir. Şah İsmail'in Safevi devletini kurması bölgenin siyasi atmosferine ciddi şekilde tesir etmiştir. Hatta iki kardeş toplumun ileride karşı karşıya gelecek olmalarının temeli belki de bu dönemde atılmıştır.

Safevîliğin ortaya çıkışı ile birlikte gelişen düşünce sistemi Şîîlikle birleşmiş ve siyasi bir oluşum içine girmiştir. Aslında Azerbaycan'da Şîîlik yaygın olarak Safevîlerle başlamıştır diyebiliriz. Çünkü, Safevîler'den önce Tebriz, Erdebil, Bakü, Şamahî ve Berda gibi şehirler çoğunlukla Ehl-i Sünnet mensubu oldukları halde, Safevî devletinin kurulmasıyla buralardaki halkın Şîîleşme sürecine girdiği görülmektedir. Böylece Safevîlik kendi mecrasından çıkarak Şîîliğin etkisine girerek başlangıçtaki sufi merkezli Safevîlik sonradan Şîî merkezli dini-siyasi bir yapıya dönüşmüştür.

Safevîler'in taraftar kitlesinin ana unsurunu sosyo-kültürel ve etnik açıdan Türkler'in oluşturmuş olması, hareketin tüm aşamalarında kendini hissettirmektedir. Yapılan propagandaların hedefinde her zaman Türklerin yaşadıkları bölgeler ve Türk oymakları olmuştur.

Şîîliğin resmi mezhep ilan edilmesiyle Türk ve İslam tarihinde dini ve mezhebi ayrılığın resmi temelini atılmış olması sonucunda hem İslam dünyası hem de Türk dünyası oldukça sıkıntılı bir döneme girmiştir. Bu dönemde diğer mezheplere karşı getirilen yasaklar, halkın kendi mezheplerini terketmeğe zorlanması gibi uygulamalar da başlı başına problem olmaya yetmiştir.

Azerbaycan'da iktidarı ele geçiren Safevîler'in uyguladığı politikaların neticesinde, bölge halkının çoğunluğunu oluşturan Türkler'in Şîîliği benimsemesi sonucunu doğurmuştur. Ancak Anadoludaki propagandanın zamanla farklı bir boyut kazanmasının, günümüz Aleviliğinin şekillenmesinde etkili bir faktör olmuştur. Bu husus Azerbaycan bölgesi ile Anadoludaki dini

düşüncenin farklılaşmasında önemli bir yer tutmaktadır. Anadolu'daki Kızılbaşlık, daha sonra Alevik olarak isimlendirilmiş ancak Azerbaycan'daki Kızılbaşlık ise büyük oranda Şîî-Caferî anlayışa dönüşmüştür.

EKLER

EK. I

Sultan Selim'in Şah İsmail'e Mektubu

“Bu kitap hilafet makam hazreti, gavurların öldürücüsü din düşmanlarının imha edeni, muharib ve mücahidlerin kralı Feridun Haşmet Keyhosrov Adil Sultan Selim b. Sultan Beyazıd, sana ki acem kumandanı Zahhak devrinin muazzam serdarı, zamanın efrasiyabı, meşhur emir İsmaille gönderildi.

Bu mektubun gayesi şudur ki, Türkmen toplumun tefrikası ile tecavüz ederek Doğu vilayetlerini elde ettin, hakirlik zaviyesinden haşmetli emirliğe kadem koydun. Zulüm kapılarını milletin yüzüne açtın, Zındıklık ve gavurluğu birbirine karıştırdın, fitne ve fesadı kendine mevki yaptın. Kendi babaların gibi inziva yaparsan ve Allah'ı her işde şahit ve nazır bilip ve gönülden tevbe edip, bizim köleliğimize girersen mesud olacaksın ve bizden iyilikten başka bir şey görmeyeceksin. Bunu kabul etmezsen harp meydanına gel, takdir ne ise o olacaktır.”

Feridun Bey, *Münşeât-i Salatin*, İstanbul h.1274 / m.1857, c.I, s.379.

EK. II

Şah İsmail'in Sultan Selim'e Mektubu

“Muhabbet ile karışık bir selam ve dostluğun yakınlığı olan bir haber, Hz. İslam Penah, Saltanat-Destgah, Mubarizu'd-Devle ve'd-Din Sultan Selim Şah'a.

Sizin mektuplarınız birbiri arkasına hasıl oldu. Bu edavet sebeplerinin neler olduğunu anlamıyorum. Cennetmekan babanız zamanında biz, Zulkadr Alâuddevle'nin cesareti için Rum sınırına hareket ettik. Bizim aramızda o zaman dostluktan başka bir şey yoktu. Hem sizinle o zaman dostluk ediyorduk. Şimdi husumet sebebi belli değil. Fakat Saltanat iktizasını bu işte azm ediyorsunuz, kolaydır. Harbi uzatmaktan kastımız iki sebebe dayanmaktadır. Birisi oradaki vilayet sakinlerinin bizim müritlerimizin ecdadı olmasıdır. Diğeri bizim muhabbetimizin hanedana (Osmanlı) eski olmasıdır.”

Feridun Bey, Münşeât-i Salâtin, İstanbul h.1274 / m.1857, c.I, s.384.

EK. III

Şah İsmail'in Sultan Selim'e Mektubu

Hazreti Samî mertebet, Âli menkebet, Saltanat penah, Adalet destgah, Horşid Refat, Cemşid rutbet, Feridun ferr, İskender, ıftihar-ı eâzım-ı SeLâtin, Rafi-i âlâm-ı Memalik ve din, Hami-i İslam ve müslimîn, Sultan Selim Şah.

Bu mektuptan bizim kastımız şudur ki, büyük pederiniz zamanında olduğu gibi, dostluk ayakları şimdi de muhkem olsun. Fitne meydana getiren fesatçıları ve garazkarları uzaklaştırın. Nur-i Huda olan hatırınızı mükedder yapmayınız. Duydum siz bu tarafa hareket etmişsiniz, aramızda mevcut tarihi dostluktan, buna ihtimal vermedim. Bunun için ordu toplamadım. Yalnız bir kaç hususî askerimle sizi karşılamaya geldim. Dindar sultanlara muhalefet etmek, din ve iman mebanisine ihtilal sebebi olur, küffar cüretkar olur. Herkim kardeşlik ve dostluk için tekaddüm ederse, cennete daha erken girer. Bunun için sülh yolunda tekaddüm ediyorum. Bunun için Nureddin Ablüdvahhab'ı sizin huzurunuzda gönderdim. Ehl-i İslam'ın selahının bu dostluk içinde mevcut olduğunu ümit ediyorum. Yine ümit ediyorum ki, eski dostluğumuz için benim elçilerimi geri gönderirsiniz. Fakat bir müddet geçti onlardan haber çıkmadı. Bunun için şimdi Emir Hüseyin Bey ve Behram Ağa her ikisi de bizim dergahımızın havassındandır, size gönderiyorum. Ehl-i İslam maslahatlarına riayet edilir ve dostluk kapısı açılır. Gafilelerin gidip gelmesini serbest edeceksiniz.

Feridun Bey, *Münşeât-i Salatin*, İstanbul h.1274 / m.1857,c.1, s.413.

EK. IV

I. Şah İsmail'in Musa Turgut oğluna Fermanı

Bismillahirrahmanirrahim

Ebul Muzaffer İsmail Bahadır

Emiri azama ekrem Musa Turgut oğlu inayet ve şefkatimize ümitvar olanan sonra şöyle bilsün kim, ıftiharü-l-eazim ve ayan Ahmed Ağa Karamanlı ol tarafa gönderdük ve ol her ne ki ihtiyaligini kendüne şefkat ettük. Gerek kim müşarüleyh sözünden ve meslahatinden çıkmasun ve mutbaat ve yardım ona kılsun kim, inşaallahi teala her kim onun muradi ve isteki olsa, hasildir. Gündengüne ne iş vage balsa, Ahmed Ağa ittifakı ile dergahi müallamize bildürsünler kim, her nev buyuriğimiz olsa, amel etsün, gönlünmü hoş tutub, merhametimize isdar olsun.

Eliyarov, S - Mahmudov, Y, *Azerbaycan Tarihi Üzre Kaynaklar*, Bakü 1989, s.185-186.

EK. V

Kanûnî Sultan Süleyman'ın Şah Tahmasb'a Yazdığı I. Mektup

Yiğit Tahmasb, Allah onu doğru yola getirsin! İçinde söylenenlere uyulması gereken bu mektup size erişince bilinsin ki, sen, sana bağlı olan ve boyun eğen rafiziler ve dinsizlerle, kötü ve fesatçı kimselerle din kurallarını değiştirip şeriatı alaya almakta ve saygıdeğer iki ulu şeyhe sövmektesin.

Bu yaptıklarınızın dört mezhepçe de küfür ve sapkınlık olduğu kesinlikle tespit edilmiştir. Uygunsuz yolda bulunduğunuz için İslâm bilginleri ve din şeyhleri -Allah onları kıyamet saatine kadar ayakta tutsun- kanınızın mübah ve malınızın helâl olduğuna fetvalar vermişlerdir. Şimdi Muhammed Mustafa'nın (s.a.v) temiz ruhundan ve dört halifenin seçkin ruhlarından yardım ve imdat dileyerek sizin üzerinize gelinmiştir.

Sapık mezhebinizde ve gerçek dışı inancınızda direndiğiniz takdirde yararsız vücudunuzun ortadan kaldırılması için Ulu Allah'ın inayeti ile harekete geçilmiştir. Elbette ki kılıç kullanmadan önce sizi tövbe edip İslâm'a dönmeye çağırmak sünnettir. İşte bu sebeple, uyulması gereken bu ferman sana gönderildi ve karışık, perişan haliniz olduğu gibi bildirildi. Şimdi erkeklik davasında olanlara korkaklıkla kadın gibi meydandan kaçıp gizlenmek düşmez. Kana susamış erkek aslanlar ve aslan gibi öç alan yiğitler yerine çekildikten sonra bir bölük sapkının önüne düşüp alemlerin yaratıcısının emanetleri olan acizlerin reaya ve halkın mallarını yağma edip ellerinden almaya ve tahrip etmeye cesaret ile soy ve soplalarını kurutmaya çalışmak İslâm toplumundan olup kıyamet gününe inananlara yakışmaz.

Eğer kalbinde iman ışığından bir damla ve vicdanının bahçesinde din inançlarından bir taze yaprak olsun var ise İslâmlara uy ve şimdiye kadar yaptığın sapkınlığa, dinsizliğe ve alçaklığa tövbe kıl. Aksi halde, kaçıp gizlenmek gibi yüzüzlüğün ve sayısız dinsizce davranışların ile yanındaki akılsız haşaratın başbuğluğunu bırakıp İslâm askerîni karşısına çık ve Allah'ın taktirinden, henüz görünmeyen, gizlilik arkasında kalmış haber ve

olayların meydana çıkmasını bekle. Eğer korkarak kaçmanın sebebi elimizdeki top ile tüfek ise buna gerek yok; çünkü bu gibi savaş araçları, sapkınlar ve dinsizler için zaten hazırlanmış değildir ve kullanmaya da niyetli değiliz. Sizin gibi halleri bilinen iğrenç bir sürünün hakkından gelmek için savaş aslanlarının elindeki parlak kılıçlar yeterlidir. Hele ki yüce Kur'an'da (ve enzelne'l hadidefihi be'sün şedidün) ayeti uyarınca meramı güzelce anlatan kılıç ve kama, demir mızrak kullanmaya gerek kalmadan yok edilmenize yeterli olduğu açık ve seçiktir. Vesselam İslâm askerîne itaat etmeniz için verilen öğüt tamam oldu.

Peçevi, İbrahim. *Peçevi Tarihi*. Ed. Murat Uraz. İstanbul: Neşriyat Yurdu. 1968, c.I, s. 220-221.

EK. VI

Kanûnî Sultan Süleyman'ın Şah Tahmasb'a Yazdığı II. Mektup

“Yüce hazret, mevkii göklere kadar uzanan, güneş gibi bereketli, müşteri gezegeni gibi mutlu, mertebesi zuhal gezegeninde olan, Dara anlayışlı, cemşit yaradılışlı. Cem bahtlı ve Hüsrev tahtlı, devletin sığınağı ihsan ve keremin gök kubbesi, bir çok menkıbelerin sahibi, kalemlerle yazılan rütbesi ve makamı zühre yıldızı gibi parlak, kutluluk ve büyüklük bayrakları yükselen, erdemlilikleri bol, iyi huylu, umut ve kerem yıldızlarının doğduğu yer, şerefli menkıbeleri olan anlayış ve sezışleri yüksek kişilerden oluşan öğretici takımının kıblesi, Kisra sultanları soyunun kökeni, Hatem kadar cömert hakanların özü, mutluluk binasının kurucusu, büyüklük temlerinin berkiticisi, eyalet ve mutluluk göğünün güneşi, yükseklik ve mutluluk burcunun incisi, yüce saltanatının azizi, makbul devletin destekleyicisi olan şâh Tahmasb, Allah'ın inayeti ile bütün yakınların zevale ermesin. İnsan senin çevrende avunur ve huzur bulur. Çevreden de esen saf rüzgar üfleyerek amber kokuları saçar.

Güneşi aydınlatan nurlu kalbinizi gizli kalmayın ki daha önce Erzurum'da bulunduğum sırada Korucu Kaçar eliyle bir mektubunuz gelmişti. Mektupta benimle bundan böyle dostluk ve barış içinde yaşamak dileğinde bulunmuşunuz. Rıcanız kabul olunarak adı geçen elçi bu yolda olumlu bir cevapla size gönderilmişti. Aynı zamanda sınır boylarındaki komutanlara tarafımızdan buyruklar çıkarılarak sınır dışına müdahale etmemeleri sıkıca tenbih olunmuş idi.

Şimdi yeniden aynı doğru yola girilerek yüksek katımıza dostluğu sağlamlaştırmak, sevgi ve birlik binalarını berkitmek umuduyla bir mektup yazıp böyle olmasını isteyenlerden biri olan Eşik ağası Ferruhzade beyi elçi olarak bize göndermiş bulunuyorsunuz. Bu elçi gelip eteğimizi öpmekle yücelendikten sonra kendisine ısmarlanan işleri huzurumuzda anlattı. Mektubunuzda söylenenlerden de bilgi edindik. Sevgi binalarını

sağlamlaştırmak ve dostluk düzenini iyileştirmek hususunda ne denilmiş ise hepsini anladık.

Herkesçe bilinmektedir ki mülklerin gerçek sahibi yüce Allah hazretleridir ve dünyada geniş toprakları “inna cealnake halifetün-bil ardı” ayetinin anlamı gereğince bizim tasarrufumuza vermiştir. Kentlerin ve kulların bütün işleri, cihanı süsleyen reyimize teslim kılınmıştır. Allah’a şükürler olsun, Peygamber efendimizin doğru yolu gösteren mucizelerine, mübarek soyu ve sahabeleriyle dört halifenin kutsal ruhlarının bereketli feyizlerine dayanarak daima hayra dönük olan niyetimiz Müslümanların refaha kavuşturulmalarına, bütün kalbimiz kamu düzeninin ayakta tutulmasına yönelmiştir.

Peçevi, İbrahim. *Peçevi Tarihi*. Ed. Murat Uraz. İstanbul: Neşriyat Yurdu. 1968, c.I, s.239-241

EK. VII

Kemal Paşazadenin Kızılbaşlar hakkındaki fetvası

Esirgeyen, bağışlayan ve kendisinin zikri; tüm kıtaları ve denizleri kuşatarak kıyamete kadar tüm zamanlara yayıldığından dolayı açıklanma ihtiyacı dahi olmayan Allah'ın adıyla. Yüce, Büyük ve Kerîm olan Allah'a hamd, dosdoğru dine tabi olanlara ve doğru yolu gösteren Muhammed'e selatü selam olsun.

Şah İsmâil'in, rezil ordusunun, Alevî ve Şîî taraftarlarının kâfirliği her tarafa yayılmıştır.

Müslüman beldelerde ve mü'minlerin diyarında, bir Şîa taifesinin Sünnî beldelerin çoğunu yenerek, bâtil mezheplerini izhar ettikleri ve Ebû Bekr, Ömer ve Osman'a (Allah hepsinden razı olsun) açıkça sövdükleri yolundaki haberler ve bu yönde işaretler gelmektedir. Bu grup, doğru yolu gösteren Hulefâi-Râşidîn imamların halifeleğini inkar ettiği gibi Şeriat'ı ve ona inanları küçük görmekte ve müctehid mezhep imamlarının yolunun, kendi reislerinin ve Şah İsmâil olarak isimlendirdikleri kişinin yoluna göre zorluklarla dolu olduğunu vehmetmektedirler. Yine o grup, Şah İsmail'in yolunun kolaylaştırma yolu olduğunu vehmetmekte ve çıkarıcı bir hileyle Şah İsmail'i helal saydığını helal kabul etmekte ve onun haram saydığına haram demektedirler. Şah şarabı helal saymışsa o helaldir. Kısacası onların işledikleri küfür işlerden bizlere tevatürle nakledilenler saymakla bitmez. Onların kafirlikleri, irtidatları konusunda hiçbir şüphemiz yoktur. Onların ülkesi darü'l-harp'dır. Gerek erkekleri ve gerekse kadınları ile evlenmek ittifakla batıldır. Onlardan doğan çocukların her biri veled-i zinadır. Onlardan birinin kestiği şey yenmez. Onlara özgü olan kızıl takkeleri herhangi bir zaruret olmadan giyenin küfüründen korkulur. Bunlar çoğunlukla küfür ve inkarın açık alametlerindedir. Onlar hakkındaki hüküm, mürtedlere uygulanan hükümlerdir. Harp diyarı olan ülkelerinde yenilgiye uğratılmaları halinde malları, kadınları ve çocukları Müslümanlara helaldir. Erkeklerinin katli vaciptir. Ancak eğer Müslüman olurlarsa, tüm diğer Müslümanlar gibi özgür

olurlar. Aksi halde zındıklığını açıkça ortaya koyan kişinin derhal öldürülmesi vaciptir. Şayet bir kişi İslam diyarını terk ederek onların bâtil dininin seçer ve onların yanına yerleşirler, kadı onun ölümüne hükmeder ve malını varisleri arasında paylaştırarak, karısını başka bir erkekle evlendirir. Aynı şekilde onlara karşı cihad, onlarla savaşmaya gücü yeten tüm ehli İslam üzerine farzı ayn'dır.

Daha zikretmiş olduğumuz hükümleri geçerli kılacak şer'î gerekçeleri nakledelim. Bezzâziye'de sahih olarak Ebû Bekr'in (r.a.) hilâfetini inkar eden kişinin kafir olduğunu zikreder. Ömer'in (r.a.) hilâfetini inkar eden kişinin kafir olduğunu belirtilir. Aynı şekilde Osman'ı tekfir etmeleri sebebiyle Haricilerin tekfiri vacip olmaktadır. Tatarhâniye'de "Kim Ebû Bekr'in (r.a.) hilafetini inkar ederse muhkkak ki o kişi kâfir olur" denilmektedir. Aynı biçimde Ömer'in (r.a.) hilafetini inkar etmekte aynı hükümdedir.

Şeyheyn'i inkar eden, hatta "Ben Ebû Hanife'nin (r.a.) mezhebinden değilim" ya da "Ben Şafii'nin (r.a.) mezhebinden değilim" dese kafir olur. Şarap içmek gibi İslam dininde haramlığı malum olan bir işi kim helal görürse o kâfirdir. Kinye'de ilim ve âlim ile alay eden kişinin kâfir olduğu zikredilir. Yine Bezzaziye'de, o kişilerin hükmünün "mürted" hükmünde olduğu ifade edilir. Muhtar kitabının şerhi olan el-İhtiyar'da "eğer mürtedler yenilgiye uğratılırlarsa, yurtları daru'l-harp, malları ganimet olur" denilmektedir. Kâfi'de de, "mürtedlerle nikah ittifakla batıldır" denir. Onlara üstün gelmemiz halinde iki seçenekten birini seçmek zorundalar: Ya Müslüman olmak ya da Arap müşriklerle yapıldığı gibi kılıç. O zaman, malları, kadınları Müslümanlar arasında bölündüğü gibi, onların da malları, kadınları ve zürriyetleri pay edilir. Bazı şeri kitaplarda, Allah korusun biri irtidat etse ve darül-harpe iltihak etse, kölesinin özgür, çocuğunun annesinin de boşanmış olduğuna hükmedilir. Sadrüş-Şeridada "kafirler bir yönden saldırıya geçtiğinde, onlara yakın kişilerin cihad etmesi farzı ayn'dır. Onların ardında bulunanlara ise, eğer haber ulaştıysa ve ihtiyaç varsa cihad farzı ayn olur: daha sonra silsile halinde, doğu ve batıdaki tüm ehli islama farzı ayn haline gelir. Tüm bu sözler sahihtir ve Müslümanların sultanı üzerinde, Yüce Allah'ın "Ey Peygamber!

*Kafirler ve münafıklara karşı cihat et. Onlara karşı sert ol. Onların varcağı yer Ceehennemdir. Orası ne kötü birer sondur. Tüm işler Allaha döndürülecektir.”
Buruğunda olduğu gibi, bu kafirlerle cihad etmesi vaciptir.*

Fetavay-ı Kemal Paşazâde Der Hakk-ı Kızılbaş, Esat Efendi 3548: 45-48.

KAYNAKÇA

Abbaslı, Mirza, "Safevîler'in Kökenine Dair", Belleten XL, Ankara 1976.

Abdal Zahidi, *Silsilatü'n-Nesebu Safevîyye*, Berlin 1334/1924.

Abdulcebbar b. Ahmed el Hemedani el-Kadı, (ö. 415), *Tesbitu Delâilu'n-Nübüvve*, thk, Abdulkerim Osman, Beyrut 1966.

Abdullah, Samarrâî, *el-Guluv ve'l-Fıraku'l-Galiyye fi'l-Hadarati'l İslamiyye*, thz.

Abdurrahman, Şeref Efendi, *Osmanlı Devleti Tarihi*, Haz. A.Demir-M.Kafkas, İzmir 1995.

Ahmet, Tacbahş, *İran Der Zaman-i Safevîyye*, Tebriz 1340.

Aka, İsmail, *Karakoyunlular*, Ankara 2002.

Aksu, Hüsametdin, "Hurufilik", D.İ.A, c.XVIII, İstanbul 1998.

Akyol, Taha, *Osmanlı'da ve İran'da Mezhep ve Devlet*, İstanbul 1999.

Alesgerzade, E., "Ağbil Türbelerinin Kitabeleri", Azerbaycan SSR İlimler Akademisinin Haberleri, İctimai İlimler Seriyası, No., V, Bakü 1956.

Aliyarlı, Süleyman, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü 1996.

Aliyev, İ, *Oçerk İstorii Atropatenı*, Bakü 1989.

Aliyev, Salih, "Erdebil", D.İ.A, c.XI, İstanbul 1998.

Alizade, A.A., *Sosialno-Ekonomiçeskaya i Politiçeskaya İstoriya Azerbaydjana XIII-XIV vekax*. Moskova 1960.

Allouche, Adel, *Osmanlı-Safevî İlişkileri*, çev., Ahmed Emin Dağ. Ankara Yayınları, İstanbul 2001.

Arjomand, Said A., "Religious Extremism (Ghuluw), Sufizm and Sunnism in Safavid Iran, 1501–1722", *Journal of Asian History*, XV, 1981.

Astarabâdî, Seyyid Hüseyin, *Ez-Şeyh Sâfi tâ Şah Sâfi, ez Tarih-o Sultani*.
Yayına hazırlayan Dr. Ehsan Eşragi, Tahran 1366.

Attar, Prof. Dr. Aygün "Şah İsmail Hatai'nin Kültürel Mirası", UŞİHS, Ankara 2003.

Aşurbeyli, Sara, *Bakü Şehrinin Tarihi*, Bakü 1998.

-----, Sara, *Şirvanşahlar Devleti*, Bakü 1997.

Aubin, Jean. "Etudes: Safavides", II, JESHO, Leiden 1959.

Azerbaycan Tarihi, Heyet, I-VII, Bakü, 1998-2000.

Babinger, F., - Köprülü, F., *Anadolu'da İslamiyet*, İnsan Yayınları, İstanbul 1996.

Bakıhanov, Abbaskuluğa, *Gülüstan-i İrem*, Bakü 1999.

Bala, Mirza, "Erdebil", İ.A, c.IV, İstanbul 1980.

Barthold, V.V., *Soçineniye II*, Moskova 1963,

-----, V.V. *Mesto Pri Kaspiyskiy Oblastey Visternii Musulmanskogo Mira*,
Bakü 1925.

Bausani, A, "Hurufiyya" E.I, New Edition Volum III, Leiden 1986.

Birdoğan, Nejat, *Şah İsmail Hatai - Yaşamı ve Yapıtları*, Kaynak Yayınları, 2001.

Bozkurt, Nahide, *Halife Memun Dönemi ve İslam-Kültür Tarihindeki Yeri*, Ankara 1991.

Bulut, Dr. Halil İbrahim, "Şah İsmail Sultan Selim Rekabetinde Ülema'nın Rolü: Kemalpaşazade Örneği", UŞİHS, Ankara 2003.

Bünyadov, Ziya, *Azerbaycan Atabeyler Devleti*, Bakü 1985.

-----, Ziya, *Azerbaycan VII-IX. asırlarda*, Bakü 1989

Bursevî, İsmail Hakkı, *Sisile-i Tarıh-i Celveti*, İstanbul Haydarpaşa Hastanesi Matbaası, 1291.

Buzerî, Doç. Dr. Hüseyin, “Şah İsmail Hatai ve Onun Eserlerine Bir Bakış”, UŞİHS, Ankara 2003.

Cahen, Claude, “Osmanlılar’dan Önce Anadolu’da Şiilik Problemi”, çev., Dr. Sabri Hizmetli, İ.İ.E.D. c.V., 1982.

Çağatay, Neşet, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, Ankara 1997.

Çemenzeminli, Yusufvezir, *Tarihi, Coğrafi ve İktisadi Azerbaycan*, Önsöz ve izahlar Prof.Dr. Tevfik Hüseyinoğlu, Bakü 1993.

Ebu'l-Fida el-Hamevi, *Kitabu Takvimu'l-Buldan*, thk., M. Reinaud, Paris 1840.

Edirnevî, Oruç Bey, *Tevarih-i Âl-i Osman*, haz. T. Babinger, Annover 1925.

Efendiyev, O. A., *Azerbaycan Safevî Devleti*, Bakü 1993.

-----, O. A., *Obrazovaniye Azerbaydjanskoye Gosudarstva Safevidov v Naçale XVI veka*. Bakü, 1961.

-----, O.A., “Safevi Devleti, Bir Kızılbaş Türk Devletiydi”, www.alewiten.com/efendiyevsafevi.htm

Eflâki, Şemseddin, *Menakibu'l-Arifin*, thk., Tahsin Yazıcı, Ankara 1959.

el-Askalânî, İbn Hacer, *İnbau'l-Ğumr bi'Enbai'l-Umr*, edit., H. Habeşi, Kahire 1972.

el-Bağdâdi, Abdulkadir b. Tahir b. Muhammed (429/1037), *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, İstanbul 1991.

- el-Bâkûvi, Abdu'r-Reşid, *Kitab-u Talhis el-Asar ve 'Acaib el-Melik el-Kahhar*, çev. Z. Bünyadov, Bakü 199.
- el-Belâzûri, Ahmed b. Yahya b. Cabir (284-892), *Fütûhu'l-Büldan*, çev. Mustafa Fayda, Ankara 1987.
- el-Hamevi, Ebû Abdullah Yâkut b. Abdullah er-Rûmi (626-1228), *Mu'cemu'l-Buldân*. Leibzig 1870, s.456.
- el-Kûfi, Ahmet ibn A'sam, *Kitab el-Futuh*, çev. Ziya Bünyadov, Bakü 1995.
- el-Kummi, Sa'd b. Abdillâh Ebû Halef el-Eş'ârî, (301/913), *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak*, Tahran 1964.
- es-Sem'âni, Abdulkerîm b. Muhammed b. Mensûr et-Temîmî (562/1166), *el-Ensab*, Beyrut 1988.
- el-Uleymi, Muciriddin, *el-Üns el-Celil bi't-Tarihi'l-Kudüs ve'l-Hilal*, Necef 1968.
- Ekinci, Dr. Mustafa, *Anadolu Aleviliğinin Tarihsel Arkapları*, İstanbul 2002.
- el-Üveysî, Ebu Bekr el-Qutbî, *Tarix-e Şeyh Uveys*. Bakı 1984.
- Eraydın, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul 1997.
- Erdebîli, Şeyh Safiyuddin, *Kara Mecmua*, yayına hazırlayan İslam Karibli, Bakü 2004.
- Ergun, Sadeddin Nüzhet, *Hatayi Divan-ı Şah İsmail Safevî*, İstanbul 1956.
- Erşahin, Seyfeddin, *Akkoyunlular Siyasal, Kültürel, Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Ankara 2002.
- Erzi, Adnan Sadık. "Akkoyunlu ve Karakoyunlu Tarihi Hakkında Araştırmalar." Belleten, XVIII, Ankara 1954.
- eş-Şehristâni, Ebû Feth Muhammed b. Abdilkerim, (548/1153) *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Abdülemir Ali Mehnâ-Ali Hasan, Beyrut 1990.

Felsefi, Nesrullah. "Ceng-i Çaldıran." Tahran. Danishgah, Mecelle-i Danişkede-i Edebiyat 1 (1953): 50-127.

Feridun Bey, *Münşeat-i Selatin*, İstanbul h.1274 / m.1857.

Ferzeliyev, Şahin, *Azerbaycan ve Osmanlı İmpiriyası*, Bakü 2001.

Fetavay-ı Kemal Paşazâde Der Hakk-ı Kızılbaş, Esat Efendi 3548: 45-48.

Gaffari Kazvîni, *Tarih-i Cihan Ara*, ed. M. Minuvî. Tehran 1953.

Geybullayev, Giyaseddin, *Azerbaycan Türklerinin Teşekkülü Tarihinden*, Bakü 1994.

-----, Giyaseddin, "Azerbaycan Toponomiyasında Arap Tabakası", Azerbaycan İlimler Akademiyasının Haberleri, Dil, Edebiyat ve İncesenet Seriyası, Sayı I, Bakü 1971.

Gökdağ, Yrd. Doç. Dr. Bilgehan, "Selimnamelerde Osmanlı-Safevî İlişkileri", UŞİHS, Ankara 2003.

Gölpınarlı, Abdülbakiy, *100 Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatler*, İstanbul 1969

-----, Abdülbakiy, "Kızılbaş", İ.A., c.VI., İstanbul 1980.

Halife b. Hayyat, *Halife b. Hayyat Tarihi*, çev., Prof.Dr. Abdulhalık Bakır, Ankara 2002.

Hamidullah, Mustovfî, *Tarih-u Kuzide*, tahkik eden Abdülhüseyn Nevai, Tahran 1399.

Hamneî, Ali Asger, *Akkoyunlu ve Karakoyunlu İlişkileri ve Safevî Devleti'nin Kuruluşu*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1974.

Handemir, Kiyaseddin Himameddin el-Hüseynî, *Habibü's-Siyer fî Ahbar-i Efrad-i Beşer*. 4 cilt, Mukaddime Celaledin Hemaî, thk. ve tashih Dr. Muhammed Debirsiyagi, Tahran 1333.

Hamza Sarıgözü'nün Fetvası, Topkapı Sarayı Orijinal 12077, tashih edilmiş olanlar 6401, 5960.

Hânî, Abdülmecid b. Muhammed, *el-Hadâiku'l-Verdiyye fî Hakâiki ecillâi'n-Nakşibendiyye*, Kahire, 1308.

Haririzade, Kemaleddin Efendi, *Tibyan-ü Vesaili'l-Hakâik fî Beyani Selâsili't-Tarâik*, I-III, Süleymaniyye Ktp., Fâtih, no. 430-432.

Hatâi, Şah İsmail, *Eserleri I-II*, İlmî tenkidi ve mukaddime Azizağa Memmedov, Bakü 1966.

Henry Laoust, *İslamda Ayrılıkçı Görüşler*, çev., E.R. Fiğlalı, İstanbul 1999.

Hizmetli, Sabri "İtikadi İslam Mezheplerinin Doğuşuna İctimaî Hadiselerin Tesiri Üzerine Bir Deneme", AÜİFD XXVI (1983).

Hunci, Fazlullah ibn Ruzbihan, *Tarih-i Alem Aray-i Amini*. Editörler Z. B. Bünyadov ve O.A. Efendiyev, Bakü 1987.

Hulvî, C. Mahmud., *Lemezât-I Hulvî ez Lemâ'ât-i Ulvi I-II*. Yayına hazırlayan M. S. Tayşî, Tercüman Yayınları, İstanbul 1980.

Hüseynov, İbrahim, *İsmayıl Sefevi*, Bakü 1943.

İbn Bezzaz, Tevekkul İbn İsmail, *Safvetu's-Safa*. Ahmed İbn Kerim Tebrizi, Bombay: Lithographed edition, 1911.

İbn Haldun, *Kitabu'l-İber*, Beyrut 1951.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Amr (774/1372), *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, I-XIV, Mısır, t.y.

İbn Murtaza, Ahmed b. Yahyâ (840/1437), *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. S.D. Wilzer, Beyrut 1988.

İbn Nedim, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshak b. Ebî Ya'kûb (385/995), *el-Fihrist*, nşr., G. Flugel Beyrut 1964.

İbnu'l-Esir, Ebû Hasan Alî b. Abdulkerîm, (630/1223), *el-Kamil fi't-Tarih*, Mısır 1965.

İbrahimov, C., *Azerbaycan'ın XV. Asr Tarihine Dair Oçerkler*, Bakü 1958.

-----, *Sefevilerin Erdebil Hakimiyeti Tarihine Dair*, Bakü 1958.

Kaya, Mahmut, "İşrâkiyye", D.İ.A, 2001.

Kazımbey, Said Ali, *Cevahirnamey-i Lenkeran*, trz.

Kazvîni, Ahmed b. Muhammed Gaffari, *Tarih-i Cihan Ara*, editör M. Minuvî, Tehran 1953.

Kazvîni, Ebu'l-Hasan, *Fevâidu's-Safevîye*, yayına hazırlayan, Meryem Mir Ahmedi, trz.

Kazvîni, Hamidullah, *Nüzhetü'l-Kulûb*, Azerb. SSR, EAREF, b-43, s.205.

Kazvîni, Yahya İbn Abdu'l-Latif, *Lubbu't-Tevarih* ed., Celaledin Tehrani, Tahran, 1935.

Kazvîni, Zeyneddin b. Hamdullah. *Zeyl-e Tarih-e Kuzide*. Bakı 1990.

Kesrevî, Ahmet. "Nehzad ve Tebar-i Safevîyye", *Âvende* 2 (1926-27): 357-365, 489-497, 801-812.

-----, Ahmet. "*Seykh Safi ve Tebareş*", *Kârvend-i Kesrevî*'de, s.55-86. Ed.Yahya Zeka. Tahran: Şirket-i Şihami-yi Kitabha-yi Cîbî. 1974

Kirkil, Yrd.Doç.Dr. Emin, "Şah İsmail'in Safevî Devlet Kurumlarında Yapmış Olduğu Düzenlemeler", UŞİHS, Ankara 2003.

Kiya, Sadık, *Noktaviyan ya Pesihaniyan*, Tahran 1320.

Kuluzade, Z. *Hurufizm i Ego Predstaviteli v Azerbaydjane*, Bakü 1970.

Kutlu, Sönmez, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara 2000.

- , Sönmez, “Aleviliğin dini Statüsü: Din, Mezhep, Tarikat, Heterodoksi, Ortodoksi veya Metadoksi”, İslamiyat, Ankara 2004.
- Küçükdağ, Yusuf, “Şah İsmail’in Anadolu’yu Şifileştirme Çalışmaları ve Osmanlı Devleti’nin Aldığı Önlemler”, Osmanlı I, Siyaset, Ankara 1999.
- Kütükoğlu, Bekir, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri*, İstanbul 1962.
- Macit, Prof. Dr. Muhsin, “Dini Mistik Düşüncenin İdeolojik Dönüşüm Bağlamında Şah İsmail’in Şiiri”, UŞİHS, Ankara 2003.
- Mahmudov, M., *Arapça Yazmış Azerbaycanlı Şair ve Edipler, VII.-XII. Asırlar*, Bakü 1983.
- Mahmudov, Yakub, *Azerbaycan’ın Avrupa Ülkelerile Elageleri*, Bakü 1986.
- , Yakub, *Vzaimootnoşeneya Qosudarstva Akkoyunlu i Safevidov s Zapadno Evropeyskimi Stranami*, Bakü 1991.
- Mahmut, İsmail, *Azerbaycan Halkının Yaranması*, Bakü 1995.
- Mamedov, M., *Kavkazskaya Albaniya*, Bakü 1992.
- Massignon, L, “Tarikat”, İ.A., c.XII, İstanbul 1993.
- Masum, Mirza Muhammed, *Tarih-i Selatin-i Safeviyye*, yayına hazırlayan Emir Hasan Abidi, Tahran 1351.
- Mazzoai, Michel M. *The Origins of the Safawids, Schi’ism, Sufism and the Gulat*. Wiesbaden 1972.
- Mehreliyev, E, Q-E. H., Ahundov, *Şirvaniler*, Bakü 1996.
- Memmedov, Rauf, *Nahçıvan Şehrinin Tarihi Oçerki*, Bakü 1977.
- Memmedov, Z. C., *Azerbaycan’da XI-XIII Esirlerde Felsefi Fikir*, Bakü, trz.
- Memmedov, Zakir, *Şihabeddin Yahya Sühreverdî*, Bakü 1991.

Memmedova, Farida, *Politiçeskaya İstoriya i İstoriçeskaya Geografiya Kavkazskoy Albanii*, Bakü 1986.

-----, Farida, *Kavkazskoye Albaniya*, Bakü 1997.

Meşkur, Muhammed Cevat, *Ferhengi Firaku İslam*, Meşhed 1996,

Minorsky, V.F. "A Mongol Decree of 720/1320 to the Family of Shaykh Zahid", BSAOS 16 (1954): 515-527.

-----, V.F. "The Poetry of Shah Ismail.", BSOAS 10 (1940-1942): 1006a-1053a.

-----, V.F. *Materialı Dlya İzuçeniya Persidskoy Sekti "Lyudi İstini" ili Ali-İlahi*, Moskova 1911.

Mir Ahmedi, Meryem, *Din ve Mezhep der Asr-i Safevi*, Tahran 1363.

Mir Cafer, Hüseyin, "Zendiganay-i Alhas Mirza Safevî", (Aralık 1976-Ocak 1977): 145-182.

Mirza, Kazem Bek, *İzbranniye Proizvodeniy*, Bakü 1985.

Mirzoyev, A.M., "Yeşyo Raz ob Avtore "Şahanşah-Name", Probelmı Voctokovedeniya, IV, 1960

Monferid, Mehdi Ferehani, *Mohacerat-e Ulamay-i Şîa ez Cebel-e Amil be İran*, Tahran 1377.

Muhemmedcelil, M.,-Halilli, F., *Mevlana İsmail Siraceddin Şirvani*, Bakü 2003.

Muhluho-Maklay, N.D., *Şiizm i Ego Sosialnoe Litso v İrane na Rubeje X-XVI vv.*, v Pamyati Akad. İ.Yu. Kraçkovskogo İzd. LQU 1958.

Munşî, İsgender Bey , *Tarih-i Alem Arây-i Abbasi*. 3 cilt., Tsh. Dr. Muhammed İsmail Rizvani. Tahran 1377.

Murtaza, Menuçehr, *Mesâili Asr-i İlhanan*, Tebriz 1370.

Musayev, T.M., *Srednevekoviye Dokumentı po İstorii Baku*, Bakü 1967;
Petruşevsky, İ. P., *Oçerki po İstorii Fedalnih Otnoşeniy v Azerbaydjane i Armenie v XVI naçale XIX vv.* Leningrad 1949.

Musevî, Erdebili Necefî, Fakhruddin. *Tarikh-i Erdebil ve Daneşmendan*. En-Necef, Matbaatu'l-Âdab, 1968.

Mümtaz, Salman, *Azerbaycan Edebiyyatının Kaynakları*, Bakü 1986.

Nasiriyan, Yedullah, *Şiiliğin İran'da Gelişmesi ve Resmi Mezhep Oluşu*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1970-71.

Nefisi, Sait, *Şeyh Zahit Gilani*, Reşt 1307.

Nevîdî, Şirazi, Hoca Zeye'l-Abidin Ali (Abdi Beg), *Tekmiletü'l-Ahbar, Tarih-e Safevîyye ez Ağaz ta 978 hicri kameri*, ba mukaddime, tashih ve talikat Dr. Abdi'l-Hüseyin Nevaî, Tahran 1369.

Nilgün, Dalkesen, *XV ve XVI. yüzyıllarda Safevî Propagandası ve Etkileri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1999.

Noyan, B., *Bektaşilik-Alevilik Nedir?* İstanbul 1995.

Ocak, Ahmet Yaşar, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15-17.Yüzyıllar)*, İstanbul 1999.

-----, Ahmet Yaşar, "Osmanlı Kaynaklarında ve Modern Türk Tarihçiliğinde Osmanlı-Safevî Münasebetleri, (XVI-XVII.yüzyıllar)" Belleten, LXVI. Ankara 2002.

Onat, Hasan, *Emeviler Devri Şiî Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, Ankara 1993.

-----, Hasan, "Din Anlayışımızın Bazı kaynakları Üzerine Düşünceler", Türk Yurdu, XIII, Ankara 1993.

- , Hasan, "Kızılbaşlık Farklılaşması Üzerine", İslamiyat, Ankara 2003.
- Öngeren, Reşat, *Osmanlılarda Tasavvuf, Anadolu'da Sufiler, Devlet ve Ulemâ, (XVI. Yüzyıl)* İstanbul 2000.
- Onullahi, S.M., *Hesenov, A. G.*, "Safevî Hükümdarlarının Daha İki Namelum Mektubu Hakkında." ADU'nin İlimi eserleri, tarih ve felsefe., Bakü 1974.
- Paşazade, Allahşükür, *Kafkas'ta İslam*, Bakı 1991.
- Peçevi, İbrahim. *Peçevi Tarihi*. 2 cilt. Ed. Murat Uraz. İstanbul: Neşriyat Yurdu. 1968.
- Petruşevsky, İ.P. *Oçerki po İstorii Fedalnih Otnoşeniy v Azerbaydjane i Armenie v. XVI-naçale XIX vv.* Leningrad 1949.
- , İ.P. "Vnutrennaya Politika Axmeda Ak-Koyunlu." Sbornik Statey po İstorii Azerbaydjana. Vıp. I. Bakı 1949.
- , İ.P. Vakfnie imeniya Ardabil'skogo mazara v XVII vekov. Trudi İnstituta İstoriya, tom I., Bakı 1947.
- , İ.P. "İranskoye İstoçniki po İstorii Azerbaydjana XVI-XVIII vv." SSİA. Vıb. I. Bakı 1949.
- , İ.P., *Gosudarstv Azerbaydjana v XV v.*, Bakü 1949.
- Piriyev, N., *Azerbaycan XIII.-XIV. Asırlarda*, Bakü 2004.
- Piriyev, Vagif, *Azerbaycan Hülagü Devletinin Tenezzülü Devrinde*, Bakü 1978.
- , Vagif, *Azerbaycan XIII-XIV asırlarda*, Bakü 2004.
- Qordlevsky, V.A. "Kara Koyunlu". İzvestiya Obşestva Obsledovaniya i İzüçeniya Azerbaydjana. No: 4. Bakı 1927.
- Rahimzadei, Safevî, *Şerhi-i Cengha ve Tarih-i Zindegani-i Şah İsmail Safevî*, Tehran 1341.

Rahimzadei, Safevî, Zindagani-i Şah İsmail Safevî. Tahran 1963.

Raşiduddin, Fezlullah, Mektubat-ı Raşidi, Lahor 1364/1945.

Ross, Denison, "The Early Years of Shah İsmail, Founder of the Safawy Dynasty", JRAS, vol., XXIX., 1896.

Saitzade, E, "Pir Hüseyin Şirvani", Dan, Azerbaycan SSR, c. XVI, no. 12, Bakü 1960.

Sarıkaya, Doç. Dr. Mehmet Saffet, "Şah İsmail Hatai'nin Şiirlerinde Hz. Ali", UŞİHS, Ankara 2003.

Sarwar, Ghulam, *History of Shah Ismail Safawi*, Aligarh 1939.

Savaş, Saim, *XVI. Asırda Anadolu'da Alevîlik*, Ankara 2002.

Savory, R.M., "The Office of Khalifat al-Khulafa Under the Safavids", JAOS, LXXXV, 1965. 497-502.

-----, R., M. *Iran Under the Safavids*. Cambridge: The University Press, 1980.

Seyidov, Mireli, "Azerbaycan'ın Görkemli Hadimleri," Azerbaycan SSR İlimler Akademisi Haberleri, 1946.

Seyyid Nesimi'nin Divanından Seçmeler, yayına hazırlayan E.K.Körkçüoğlu, Ankara 1985.

Solakzâde, Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solak-zâde Tarihi*, (hzl. Vahid Çabuk), Ankara 1989.

Sümer, Faruk, *Karakoyunlular, Başlangıçtan Cihanşah'a Kadar*, Ankara 1992.

-----, Faruk, *Safevi Devletinin Kuruluşunda ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1992.

Şerifli, M.H., *IX. asrın İkinci yarısı- XI. Asırlarda Azerbaycan Feodal Devletleri*, Bakü 1978.

-----, M.H., *Saciler Devleti*. Bakü 1961.

el-Yakûbi, Ahmed b. Ebî Yakub b. Cafer (292-904) (ö.292/905), *et-Tarih*, Beyrut 1960.

Şah İsmail Hatâi, Eserleri I, yayına hazırlayan Azizağa Memmedov, Bakü 1966.

Şah İsmail Hatâi, Eserleri II, yayına hazırlayan Azizağa Memmedov, Bakü 1973.

Şeybani, Nizameddin Mücir, *Teşkil-i Şahenşahi-i Safevîyye*, Tahran 1346.

Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, (310-932), *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*, thk. M.Ebû'l-Fazl İbrâhîm, Beyrut t.y.

Tarih-i Kızılbaşan, Anonim, Farsça'dan çev, M.E. Muhammedi, Bakü 1993.

Taşköprüzade, İsamuddin Ebul Hayr Ahmed b. Mustafa, *eş-Şekaiku'n-Numaniyye fi Ulemai'd-Devleti'l-Osmaniyye*, İnceleme ve notlarla neşreden Ahmed Subhi Furat, İstanbul 1985.

Tekindağ, M.- Şehabettn, C., "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi.", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi. 17 Mart 1967.

Temizkan, Mehmet, "Şah İsmail'in Anadoılı Oymaklarının Desteğini Kazanmasının Sebepleri Üzerine", Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, sayı VIII, Ankara 1999.

Terbiyet, Muhammedali, *Azerbaycan'ın Meşhur İlim ve Sanat Adamları*, Bakü 1987.

Tihrani, Ebu Bekr-i, *Kitabi-Diyarbakriyye*, çev. Prof. Dr. Mürsel Öztürk, Ankara 2001

Türkdoğan, Orhan, *Alevi Bektaşî Kîmliği*, Timaş Yayınları, 1995

Uyar, Mazlum, “Safevîler Öncesi İran’da Tasavvuf ve Safevî Devletinin Ortaya Çıkışı”, Akademik Araştırmalar Dergisi, İstanbul 2001.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, 4.baskı, Ankara 1988.

Velihanlı, Naile, *Arab Hilafeti ve Azerbaycan*, Bakü 1993.

Vicdanî, M. Sâdık, *Tomâr-ı Turuk-î Âliyye’den Halvetiyye Silsilenamesi*, İstanbul- 1338-41.

Woods, John E., *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, çev., Sibel Özbudun, Milliyet Yayınları, İstanbul 1993.

Yazıcı, Tahsin, “Safevîler”, İ.A., c.X, İstanbul 1980.

-----, Tahsin, “Şah İsmail”, İ.A., c.XI, İstanbul 1980.

-----, Tahsin, “Olcaytu”, İ.A., IX, İstanbul 1980.

-----, Tahsin, “Cüneyd-i Safevî”, D.İ.A., c.VIII, İstanbul 1995.

Yılmaz, H. Kamil, *Aziz Mahmud Hudayi, Hayati, Eserleri, Fikirleri*, İstanbul 1990.

ÖZET

Ahmadov, Shahı, "Azerbaycan'da Şiiliğin Yayılma Süreci", Doktora Tezi, Tez Danışmanı: Prof. Dr. Hasan Onat, 144 s.

Bu çalışma, Şiiliğin Azerbaycan'da yayılma sürecini incelemektedir. Çalışma giriş, üç bölüm, sonuç, kaynakça ve eklerden oluşmaktadır.

Girişte takip edilecek metod ve kullanılan kaynaklar hakkında bilgi verilmiştir.

Birinci bölümde Safevî devletinin doğuşuna kadar Azerbaycan'ın coğrafi, siyasi, etnik-kültürel, dîni-mezhebi durumu ve bölgede etkili olan tarikatler ve temsilcileri ele alınmıştır.

İkinci bölümde Azerbaycan'ın Şiileşme sürecinde etkili olan Erdebil tekkesinin tarihçesi, tekkenin şeyhleri, Erdebil tekkesinin işleyişi, Şiileşmesi, siyallaşması, Erdebil tarikat devletinin temellerinin atılmasında Şeyh Cüneyd'in etkisi, Akkoyunlularla olan ilişkilerin siyasi ve dini-mezhebî yönü, tarikat devletinin örgütlenmesinde Şeyh Haydar'ın rolü, Kızılbaş ve Kızılbaş kabileleri üzerinde durulmuştur.

Üçüncü bölümde Safevi devletinin politik, sosyal, dini ve ideolojik arkaplânı, Şah İsmail'in hayatı ve Safevi devletinin kurulmasındaki rolü, Şiiliği devletin resmi mezhebi ilan etmesi, Safevi-Osmanlı çekişmesinin nedenleri, Safeviler'in Azerbaycan'da Şiileştirme faaliyetleri, Safevi propagandasının bölgesel etkileri ve Azerbaycan'daki sonuçları, halk hareketi ve isyanların sebepleri, etnik kültürel sonuçları ve Kızılbaşlık faklılaşmasının sebepleri incelenmiştir.

SUMMARY

Shahı Ahmadov, "The Spread of Shia in Azarbaijan", Doctoral Thesis, Advisor: Prof.Dr. Hasan Onat, 144 pp.

The thesis consists of an introduction, three chapters and a conclusion.

In the introduction the method of study and the sources have been presented.

In the first chapter the geographical, political, ethno-cultural, religio-sectarian background of Azarbaijan in the pre-Safawid period, and the influential tariqats at that time and their representatives have been dealt with.

The chapter two has focused mainly on the history of the Ardabil tekke, its shaikhs, organizational structure and the politicization process. As the case study in this chapter, the role of shaikh Junaid in the establishment of tariqat state, the religio-sectarian aspects of relationship with Aqqoyunlu state, and the part of shaykh Haydar in the organization of state, Qizilbashs and Qizilbash tribes have been examined.

In the third chapter the political, social, religious and ideological background of the Safawid State; the life of shah Ismail, his role in the establishment of Safawid State, his declaration of Shiite sect as the official religion of state; the main factors in the Ottoman-Safawid conflict, the Shiite propaganda of Safawids in Azarbaijan, its influence in the region in general and in Azarbaijan in particular; some uprisings, their reasons and ethno-cultural effects; the reasons for the differentiation of Qizilbashism have been discussed.